

INSTITUT DE GÉOGRAPHIE „JOVAN CVIJIC”

MONOGRAPHIES

№ 24

MIROSLAV D. MILOJEVIC

**DÉVELOPPMENT ET CARACTÉRISTIQUES DE L'ÉLEVAGE
DANS LA SERBIE DE L'EST**

Rédacteur

Dr. ČEDOMIR S. MILIĆ

Conseil de rédaction

Dr. ČEDOMIR S. MILIĆ
Dr. RADOVAN RŠUMOVIC
Dr. OLGA SAVIC

BELGRADE
1972.

ГЕОГРАФСКИ ИНСТИТУТ „ЈОВАН ЦВИЈИЋ”

ПОСЕБНА ИЗДАЊА

КЊИГА 24

МИРОСЛАВ Д. МИЛОЈЕВИЋ

**РАЗВОЈ И ОСОБИНЕ СТОЧАРСТВА
У ИСТОЧНОЈ СРБИЈИ**

Уредник

Др ЧЕДОМИР С. МИЛИЋ

Уређивачки одбор

Др ЧЕДОМИР С. МИЛИЋ
Др РАДОВАН РШУМОВИЋ
Др ОЛГА САВИЋ

Примљено на XXIII седници Научног већа Института
од 23. марта 1973.

БЕОГРАД
1972.

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР — — — — —	7
ПРИРОДНИ И ОДЛУЧУЈУЋИ ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКИ МОМЕНТИ У РАЗВОЈУ СТОЧАРСТВА — — — — —	9
Услови за држање стоке у XVIII и XIX веку — — — — —	9
Крмна база на почетку XX века и између два светска рата — — — — —	16
Производња сточне хране после другог светског рата — — — — —	19
РАЗВОЈ СТОЧАРСТВА ДО КРАЈА XIX ВЕКА — — — — —	24
СТОЧАРСТВО НА ПОЧЕТКУ XX ВЕКА — — — — —	47
СТРУКТУРА И РАЗМЕШТАЈ СТОЧАРСТВА ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА	55
ПОСЛЕРАТНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ СТОЧАРСТВА — — — — —	64
<i>Развој сточарства у Тимочком басену</i> — — — — —	64
Ратна штета у стоци — — — — —	64
Мере за унапређивање сточарства — — — — —	64
Обавезан откуп стоке — — — — —	67
Бројно стање стоке по секторима власништва — — — — —	70
Кооперација у сточарству — — — — —	72
Кретање броја стоке после увођења комуналног система	73
Структура сточарства по комунама — — — — —	74
Кладово — — — — —	74
Неготин — — — — —	75
Зајечар — — — — —	78
Бор — — — — —	79
Бољевац — — — — —	80
Сврљиг — — — — —	81
Књажевац — — — — —	82
Пчеларство, свиларство, лов и риболов — — — — —	83
Прерада сточних производа — — — — —	88
<i>Развој, структура и размештај сточарства у Понишављу</i> — — — — —	90
Кретање броја стоке после другог светског рата — — — — —	90
Структура и размештај сточарства — — — — —	92
<i>Развој, структура и размештај сточарства у околини Алексинца, Сокобање, Ражња, Параћина и Буприје</i> — — — — —	97
<i>Искоришћавање земљишта за држање стоке у Ресави</i> — — — — —	105
а) Горња Ресави — — — — —	105
Развој сточарства — — — — —	105
Кретање броја стоке после укидања обавезног откупа — — — — —	107
Инвестиције у сточарству — — — — —	108
Друштвено-организована производња стоке — — — — —	108

Број стоке на 100 ха пољопривредног земљишта по катастарским општинама	— — — — — — — — — —	109
б) Доња Ресава	— — — — — — — — — —	109
Послератне карактеристике сточарства	— — — — — — — — — —	109
Структура и размештај сточарства	— — — — — — — — — —	112
Сточарство у осталим крајевима и комунама	— — — — — — — — — —	116
БРОЈНО СТАЊЕ СТОЧНОГ ФОНДА ПРЕМА ПОСЛЕДЊЕМ ПОПИСУ	—	130
<i>Регионални размештај сточног фонда</i>	— — — — — — — — — —	131
а) Комуне према броју коња	— — — — — — — — — —	131
б) Комуне према броју говеда	— — — — — — — — — —	132
в) Комуне према броју оваца	— — — — — — — — — —	132
г) Комуне према броју свиња	— — — — — — — — — —	133
ЗАКЉУЧАК	— — — — — — — — — —	133
ЛИТЕРАТУРА И ИЗБОРИ	— — — — — — — — — —	137
RÉSUMÉ	— — — — — — — — — —	151

ПРЕДГОВОР

Још 1961. године отпочео сам са проучавањима сточарства источне Србије. Те године сам проучавао значај сточарства за економски живот становништва у источном делу Доње Мораве, па сам тек 1968. године наставио са проучавањима сточарства у осталим крајевима. Када сам 1969., 1970., 1971. и 1972. године, по налогу Географског института „Јован Цвијић”, вршио потребна теренска проучавања по теми „Земљорадња у источној Србији”, посебну пажњу сам обратио и на сточарство, с обзиром да обе ове пољопривредне гране чине једну нераздвојну целину. У међувремену од 1971. до 1972. године, поред потребних теренских проучавања карактеристика регионалног размештаја стоке, консултовао сам бројну литературу и обилну архивску грађу у Архиву Србије. Тако радећи, дошао сам до драгоцених података, који су ми омогућили да дам студију развоја, структуре и размештаја ове значајне привредне гране за живот становништва источне Србије.

Приликом проучавања били су ми од помоћи радници секретаријата за привреду и друштвени развој скупштина општина и моји познаници, а нарочито земљаци из Ресаве. Стога им овом приликом свима захваљујем на пажњи и помоћи око прикупљања обимног материјала.

Посебну захвалност дугујем рецензентима — др Мирославу Поповићу, редовном професору Економског факултета у Београду, и др Михајлу Костићу, научном саветнику Географског института „Јован Цвијић” у Београду — који су повољно оценили мој труд у проучавању сточарства једног пространог и значајног дела Србије, источног њеног дела.

П и с а ц

ПРИРОДНИ И ОДЛУЧУЈУЋИ ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКИ МОМЕНТИ У РАЗВОЈУ СТОЧАРСТВА

Захваљујући повољним природним условима којима се одликује источна Србија, а који се, пре свега, огледају у многим плодним обрадивим земљиштима за производњу крмног биља, пространим планинским пашњачким површинама, многобројним изворима за напајање стоке и разноврсној, али погодној микро клими, у њој је још у најранија времена људске историје био развијен сточарски живот. И касније, нарочито после завођења турског феудалног система, с обзиром на неповољне друштвено-политичке услове за земљорадњу, учестала бекства испред поробљивача, веће покретљивости са стоком и обилне крмне базе преко целе године, њена пољопривреда је имала сточарски карактер (1, 186). У Зајечарској котлини пре укидања турског аграрног система најважнија сточарска грана била је овчарство. Куса „Звезданац” из Звездана, на Црној Реци, држао је пре 200 година 997 оваца и јагањаца (2, 16). Уочи доношења Хатишерифа Раденко Аранђела Савић, из Старих Корита, чувао је преко 200 сеоских оваца на огранцима Старе планине. У северозападним крајевима свиње су биле „прави и највећи ужитак народни, једно што их је због шума ласно запатити и држати, а друго, што се у свако доба године могу продати” (3, 169).

УСЛОВИ ЗА ДРЖАЊЕ СТОКЕ У XVIII И XIX ВЕКУ

До Пасманцијина времена сељачка газдинства у Крајини плаћала су на сваку овцу, свињу и кошницу по 5 пара годишње. Сем тога, за храну и дуге потребе давали су бегу, Турцима у Кладову, башкнезу, пандурима и кметовима који су долазили на конак у Неготин по једну литру масла, 7 ока сира од сваке бачије и 6 ока лоја од села (4). Досељеници у Липовцу (Ресава) по одобрењу „вођ Борба” имали су „неограничено право на попашу по бељаничким суватима, с тим, да их никаква власт не сме узнемиравати” (5, 163). Странци, који су иза другог устанка исхрањивали стоку у источној Србији, плаћали су за попашу таксу у близини вароши 12 пара, а у удаљенијим крајевима 2 — 4 паре (6, 459). Године 1822. спахија Авда из Буприје тражио је од сељака из два суседна села за жировницу у шумици Бела главица 135 гроша (7). Када су само спахије с царским бератима биле, сељачка газдинства су плаћала на једно маторо свињче 6 пара годишње (8, 13).

Неки од њих, нарочито ако су били из удаљенијих крајева, погађали су се са сељацима да им ови плаћају годишње „од ожењене главе у име свега”. Поједина села плаћала су спахији по 10 гроша од ожењене главе и ништа више (3, 157).

После другог устанка порез на овце и козе сакупљали су кнезови. Убран порез предавали су везировом чибукчији. Кнез Милош је подсећао нахијске старешине о времену предаје пореза. 7. маја 1816. писменим путем је обавестио Милосава Здравковића Ресавца, обор кнеза, да везир шаље чибукчију с налогом да прими убрани порез на овце и козе. Из извештаја кнеза Милоша, од 14. јуна 1817. год., види се да је пореза плаћана и у стоци. У годинама пре доношења Хатишерифа читава села покушавала су и понека успевала да по две и више година не плате попашу. 8. феб. 1823. год. Сима Паштрмац пише кнезу Милосаву како је код њега долазио спахија са Бељанице и жалио му се да сељаци из Сладаје и Стрмостена неће да плате „жировнину на планину у којој су жир узели”. Године 1825. био је принуђен чак и сам кнез Милош да интервенише како би сељаци из села Роанде у Ћупријској нахији измирили четворогодишњи дуг за попашу спахији Амету (9).

Пре доношења Хатишерифа спахије су узимале мед од сваког десетог пчелињег друштва, оку од кошнице или један грош. Када су кошнице биле добре спахије су узимале мед из сваке десете. Међутим, када су кошнице биле запуштене и у њима се није налазила ни ока меда, они су наплаћивали по 1 грош или оку од кошнице, тврдећи да су тако и њихови стари узимали (10, 366—401). Калуђери манастира Тумана плаћали су спахији „от сваке кошнице по једну оку меда или у новцу... по један грош” (11, 78—79).

Чибук у источној Србији у границама београдског пашалука износио је 2 паре на козу и на овцу и на буљук (од куће) по 1 пару (12, 197). Године 1820. издато је пуномоћје Пани, буљубаши, да може по Ћупријској нахији сабирати чибук по 2 паре од брва. Сељаци који су прикривали стоку плаћали су дупло порезу и ударано им је 25 батина (13). На почетку XIX века за рогату стоку, осим волова, плаћано је „по 20 пара на главу” (14, 62). 20-их година XIX века уместо ситног десетка газдинства у Раваници и источном делу Доње Мораве давала су спахијама по две оке масла од ожењене главе. Касније, 1823. год. кнез Милош је наредио „да се масло, као незаконита дајбина, не даје спахијама” (10, 366—401).

Године 1826. спахија Мехмед у Црљенцу од рогате стоке, коња, оваца и коза није узимао десетак него само „от сваког свињчета по 4 паре а от сваке кошнице по једну оку меда” (11, 91). За сваку овцу, козу и тор, где се и овце и козе затварају, газдинства из десет села Поречке реке платила су 1412 гроша за 1827. год. Највећи број торова у пожаревачкој нахији имала је моравска кнежина — 2026. На другом месту се налазила млавска кнежина са 1816 торова, док трећем рамска, са 722 тора; укупан чибучки приход у 1828. год. износио је 14.737 гр 34 п. Исте године газдинства из 74 села Ћупријске нахије платила су на име чибука 4985 гр 19 п (15, 751, 776—777).

Баират је у 1823. у источном делу Доње Мораве наплаћиван „од иностранца, који су држали стоку... на зимовању по 2 паре од сваке главе стоке”. Десет година касније, 1833., кнез Милош је наредио „да се наплаћује по 10 пара од коња од Бурђева-дне до Митрова-дне” (10, 437).

Управа Видинског везира на сваку бачију наплаћивала је по 30 гр годишње. У гургусовачкој нахији оваквих бачија било је 61, бањско-сврљишкој 91 и Црној Реци близу 120. Гургусовачка нахија је плаћала на бачије 1860 гр, бањско-сврљишка 2730 гр, а Црна Река преко 3500 гр (16). Иза првог устанка чибук у Крајини је износио 277.850 гр годишње (17, 120). Уочи ослобођења дво-годишња испаша на Ртњу износила је 2 паре од брва (18). Поједини Турци, субашлари, који су у годинама пред укидање феудалног система имали велика добра и дохотке, стално су увећавали дајбине за стоку. Такав је случај био у Црној Реци, где су Турци натурали „разне намете, да би што више исисали народ” (19, 251). Још 5. феб. 1921. год. Вуле Глигоријевић из Пореча жалио се Лази Теодоровићу, кнежевом секретару и депутату, да Турци у Крајини „народ без разлога глобе сваки дан” (20). 25. I 1829. Милосав Здравковић пише из Свилајнца кнезу Милошу: „Јучер добоше овде људи из Видинске и кажу да су сада почели Турци по Видинској чибук наплаћивати на бравче по 4 паре и једнак десето бравче одвајају у беглук; други пак порез Ђурђевски режу и одмах га кусуре и штиру купе” (21, 198—199). Газдинства из источне Србије су пред доношење извршног Царског Фермана давала Турцима све што су им тражили док су имали, а када нису имали шта да дају, онда су заједно са кметовима ишли код муселима да га моле да им смањи данак (22, 61). Међутим, они су, сазнавши да се морају селити, још више повећавали дотадашње и заво-дили нове намете (23, 58—59).

Још пре доношења Хатишерифа ради веће производње сена сељаци су дужни били да заграбују ливаде и чувају од стоке (24). Међутим, забрањивано им је било да жир заграбују. Само за алије спахије су могле склапати жировне уговоре са сељацима. Жировне шуме на мукадској земљи нису увек биле неограничено отворене за жирење свиња, јер их је кнез Милош често пута резервисао за своју стоку (10, 379) и „стављао у заграде” (25). Године 1828. газдинства из Кушиљева су за „жировницу Дубравичку и Брежане” платила 1132 гр 10 п. Од 26. октобра 1828. до априла 1829. год. жировни приход у поречкој мукади износио је 375 гр. Из благајничких извештаја од примљеног десетка на име жировнине, за 1831. год., види се да је овај приход у млавској капетанији износио 784 гр 20 п, омољској 1111 гр 26 п, голубачкој 577 гр 20 п, звишкој 1400 гр и печкој 185 гр 4 п. У 1832. год. од „јабанских” свиња у северозападном делу источне Србије кнез Милош је имао приход од 1567 гр 20 п (15, 774—1032).

Годину дана пред доношење извршног Царског Фермана, 1832. год., попаша за свиње у печкој капетанији износила је 4 п. Из сумарника спахијских прихода у пожаревачкој нахији види се да је она у Великом Градишту износила 57 гр 36 п, Кусићима 24 гр 24 п, Триборау 18 гр, Шувајићима 25 гр 16 п, Влашком Дољу 61 гр 32 п, Љубињу 57 гр 28 п, М. Градишту 40 гр, Чешљевој Бари 67 гр 32 п, Дољашници 311 гр 20 п и Макцу 461 гр 20 п. У осталим насељима печке капетаније свиње су само жирене по 20 п — Печаници 395, Гареву 187, Камиеву 200, Средњеву 518, Вел. Бресници 120, Раброву 291, Мустацићима 1254, Мишљеновцу 417, Клењу 212 и Малој Бресници 91 (26).

Иза укидања турског феудалног система 1833. год. кнез Милош је у капетанијама Великог сердарства Тимочког имао близу 20 хиљада гроша прихода од попаше. Године 1834. у њима је овај приход износио 19.619 гр 14 п. Највећи приход давала је неготинска капетанија — 4423 гр 18 п. У појединим капетанијама пожаревачке нахије чибучки приход је износио: моравској — 468 гр

2 п, рамској — 1802 гр 26 п, голубачкој 879 гр 20 п, звишкој — 1066 гр 6 п, омољској — 1707 гр 20 п, млавској — 4153 гр 24 п и печкој — 1389 гр. Ресавска капетанија је давала 5923 гр 24 п чибучког прихода, параћинска 1893 гр 14 п, ражањска 1318 гр 6 п, а алексиначка 1258 гр 24 п (15, 934—928). У то време лисничарење, бршћење и жирење по шумама били су главни извор хране за највећи број стоке (27, 21). Само у шуми Бресници је у 1838. год. жирено 320 свиња, Табаковачкој — 111, Кривској — 120, Буковичкој — 162, Кошановачкој — 157 и Орешковачкој — 113 (28, 49—50).

Највише чибукa у заглавској капетанији плаћала су сељачка газдинства из Ошљана — 110 гр 6 п; најмање из Петруше — 17 гр 4 п. У осталим насељима висина чибукa је износила од 22 гр 26 п до 105 гр 25 п; укупан чибук у 1834. год. износио је 734 гр 4 п (29).

Из извештаја Стојана Симића, послатог 23. IV 1827. год. у Крагујевац, види се да је кнез Милош држао многе своје свиње по оборима у источној Србији и хранно купљеним десечарским кукурузом од спахија по 1 талир за 200 ока. Иза доношења Хатишерифа многе његове ливаде биле су подељене људима оскудним у земљи или поклоњене заслужним личностима. Кнез Милош је својим налогом XXII — 117 од 2. IV 1835. год. поклонио и издао тапију на једну ливаду Стефану Јевтићу председнику пожаревачког суда. Старешини моравског среза доделио је две ливаде. Ливаде у Пожаревцу код Брестја, у моравском срезу, које су биле купљене од Кара-Алије из Ниша продате су по 2 талира за косу газдинствима из Пожаревца и његове околине (67 ½ косе). Највише коса ливада купио је Сава Милутиновић (25) и Никола Андријевић (8) из Пожаревца; остали су купили од 2—5 коса (30).

Непосредно после доношења Хатишерифа и извршног Царског Фермана 1833. год. правителствене алије издаване су под аренду. Године 1837. алија Бела Река издата је под закуп сељацима из Бовдина, Везичева, Медвећице, Милановца, Близнака, Крупаје, Ломнице и још два околна села за 40 талира годишње. Из извештаја Совета бр. 894 од 5. X 1840. год. види се да су неке општине правителствене алије присвајале и одрицале да плате жировну таксу. Стога је попечителство било принуђено да препоручи Совету да из протокола правителствених добара направи спискове правителствених алија и пошаље свим начелствима с препоруком да се путем јавне лицитације сваке године издају у закуп или од сељака и трговца који своје свиње жире наплаћују жировнину. Године 1834. жировне алије у пожаревачком округу биле су дате у закуп Коци Марковићу, Стојку Петровићу, Тоши Васиљевићу, Мити Савићу, Милутину Петровићу, Митру Јосимовићу, Стоки Стевановићу, Миливоју Баљаревићу, Мики Петровићу, Миленку Борићу и Живку Бокићу за 1165 талира и 4 цванцика. Највећа закупнина била је за Свињарску алију (210 талира). Краводолска алија била је издата у закуп за 110 талира, Прилошка — 95 талира, Ерењак — 50 талира и 3 цванцика, Бресница — 105 талира, Буричевачка — 85 талира, Преседна — 31 талир, Бела Главица — 20 талира, Каменица и Кучајна — 288 талира, Врбовац — 10 талира и остале за 161 талир и 1 цванцик (31).

И после укидања турског аграрног система сточари из других крајева дотеривали су стоку на прехрану или товљење у источну Србију. 18. септембра 1834. год. Стефан Стојановић је чак препоручио црноречком суду да људима из Турске допусти да жире свиње без наплате ћумрука (32, 288). Поменуће

године нагоница за свиње у пожаревачком округу износила је 30 п, жировница за сеоске свиње 20 п и попаша 4 п. У појединим капетанијама нагоница је износила: печкој — 747 гр, голубачко-печкој — 1511 гр 10 п, звишкој — 547 гр 20 п и моравској — 1663 гр; жировница за сеоске свиње: печкој — 2194 гр 20 п, рамској — 15 гр, омољској — 928 гр 20 п, голубачко-печкој — 1650 гр 20 п, звишкој — 1198 гр 20 п, млавској — 4969 гр 20 п и моравској — 14711 гр; попаша: печкој — 303 гр 24 п, рамској — 571 гр, омољској — 483 гр 24 п, голубачко-печкој — 100 гр 24 п, звишкој — 160 гр 16 п, млавској — 370 гр 30 п и моравској — 91 гр 12 п; котарно: печкој — 507 гр 37 п, рамској — 244 гр 30 п, омољској — 282 гр 20 п, голубачко-печкој — 38 гр 30 п, звишкој — 181 гр, млавској — 535 гр. 28 п и моравској — 464 гр (33).

Године 1835. жировнина у параћинском округу за 6206 свиња износила је 3386 гр 70 п; попаша за 682 свиња близу 70 гроша — 68 гр 8 п. Највећи приход од жировнине забележен је у ражањској капетанији — 1790 гр 30 п за 3349 свиња. Највише свиња је жирено у Гићевицу — 619. У осталим насељима капетаније Ражањ број жирених свиња кретао се од 32 (Церово) до 286 (Брачин). Жировнина за сеоску стоку у Липовцу је наплаћивана по 20 п; нагоница у Шетки је износила 30 п; попаша у Петровцу 4 п (34) итд.

До доношења извршног Царског Фермана насеља у источној Србији су била доста раштркана и сељачка газдинства нису рационално просторно користила земљишни фонд за сточарство и друге привредне гране. У равничарским деловима пожаревачке нахије куће по селима биле су доста близу; али по брдима биле су толико међусобно удаљене, да је по неко село од 40 кућа просторно било веће него Беч: докле год је допирала сеоска земља, дотле су им куће биле раштркане; тако су поједина домаћинства имала ближег суседа из другог села него из свога (3, 167). Између Млаве и Пека села су представљала чак скуп раштрканих колиба најсиромашнијег изгледа (35, 78). Стамбене и пољопривредне зграде биле су разбацане по атару целог села и сељаци нису имали као што треба ни њиве, ни ливаде, ни испусте и шуме. Стога је кнез Милош издао указ о ушорењу села и Совет препоручио старешинама да се постарају да ушоре села. Још пре доношења указа било је покушаја ушоравања насеља. Такав је случај био у параћинској нахији, где су села била врло мала и свако имало свој испуст за стоку. Због тога је 12. јула 1834. год. кнез Милош препоручио Јовану Вењковићу да ушори девет моравских и пет са брда у три насеља како би се учинило „боље за стоку и за њиве и ливаде и да би се к њима још тко населити могао, па опет да сви имају довољно њива, ливада и испаша“ (21, 219—220, 578).

У Понишављу газдинства су такође плаћала беглик. Пред укидање турских феудалних односа у Доњем Понишављу данак на овце, свиње и козе износио је 100 пара чаршијских. У четвртој деценији XIX века једно време уместо 2 ½ ока масла газдинства су плаћала господару једну оку, док за котарно и друго сејала је свака кућа по 20 ока кукуруза или пшенице. Пред рат 1877. и 1878. год. сељаци из нишког округа на кошницу су плаћали по 100 пара чаршијских (36, 45, 134).

Из државних аката од 1847. — 1869. год. види се да је после доношења Хатишерифа изван број новодосељених газдинстава у Тимочком басену био ослобођен пореза за три године док се не окући и не запати сточни фонд.

У Петровом Селу, на Мирочу, досељеницима је давано чак и по 1000 гроша да купе пар волова (37, 47). Око 1869. год. они су стоку углавном држали у савласу.

После доношења Хатишерифа у околини Брзе Паланке поља су обрађивана онолико колико је то било потребно да се произведе за подмиривање локалних потреба; остала су коришћена за „испусте“ и била ограђена. Овакав начин чувања обрађеног поља од потирица био је неекономичан, јер је стока чувана само преко лета. Иза тога стока је пуштана да „слободно тумара свуда по потесу и прави разне штете“ (38, 139).

Површине под ливадама у појединим окрузима између 1847. — 1867. год. (39)

Округ	Површине под ливадама у ха	
	1847. г.	1867. г.
Књажевачки	11.683,6	8.514,8
Крајински	15.965,2	14.436,2
Црноречки	23.265,6	16.196,4
Пожаревачки	35.940,8	34.215,2
Алексиначки	5.828,8	7.370,0
Ђупријски	11.974,4	14.469,6

Средином XIX века сељачка газдинства из Неготинске крајине сваке године изјављивала су свиње у жиропашу. У овом периоду, као што је утврдила П. Томић, на Дели Јовану се налазио „тамнички кочар“ (40, 165). Сељаци из околних села за свиње „нису имали сталних чобана, већ су их обилазили сваког трећег дана“ (41, 16).

И у околини Алексинца свиње су жирене у савласним чопорима. Угојене сакупљене су у Грејачу и одатле теране за Београд. Уз пут су одмаране и храњене по хановима, којих је било на сваких 10—15 км. У жирородним шупама Буковика свиње су обично жирене сваке треће године. Једно домаћинство осредње имућности из Мозгова терало је у жир до 50 свиња (42, 498 — 499, 525, 534). Крајем XIX века сељаци из западног дела слива Јовановачке Реке терали су такође свиње у планину Буковик „почетком јесени када пада жир“ (43, 113). Из околине Параћина свиње упола угојене жиром извожене су у Смедерево (44, 135).

Око 1863. год. у пределу између Жагубице и Злата сељачка газдинства држала су стоку код куће до Петровдана. После овог празника имућнија газдинства са 200 или више оваца мешала су стоку и колективно је држала. На бачијама стока је мужена до „у мртву јесен“; зими су овце прехранјиване сеном по доловима или селима (45, 58—59). Године 1876. ретко које газдинство у књажевачком округу да је имало ар за коње око куће или шталу за другу стоку него им се све то налазило у пољу. Од средине марта месеца више домаћинстава заједнички је држало и музло овце. У другој половини XIX века број оваца на једној бачији износио је преко 500 брава (46, 848—849).

80-их година XIX века у брдско-планинским пределима источне Србије у једној бачији често пута је било и до 1.200 оваца. Старешина бачије био је

власник са највећим бројем оваца („бач“). Бачијање на Мирочу трајало је до јула (47, 168). Крајем XIX века бачије у Млави нису биле тако велике као на Мирочу, јер је мали број газдинстава удруживао овце. У Бовдину (Млава) бачије су обично формиране око Тројица, а растуране око Св. Илије (48, 315). У Голупцу и његовој околини на Спасовдан сељаци су формирали бачије од ситне стоке, музали је и према помуженом млеку одређивали колико ће који власник имати право да музе цело стадо (49, 395).

Крајем XIX века од Бабиног зуба до Сребрне налазило се око 18 великих сувата на којима су држали стоку марвени трговци из пиротског округа и Црновунци. Од 109 породица Црновунаца у 1881. год., 20 се њих налазило у Белој Паланци (36, 243—245). Године 1888. многи Црновунци који су некада чували своја стада у југоисточном делу источне Србије налазили су се на Копаонику (50, 250). Крајем XIX века највише их је било око Старе планине и нису имали правих насеља. Цело лето су проводили по планинама. Њихови станови састојали су се из 10—20 колиба купастог облика. Од произведеног млека правили су углавном качкаваљ, мање урау, кајмак и масло. У јесен су са Старе планине силазили у пиротско и белопааланачко поље (51, СХХХИ).

Број „музница“ у једној бачији на Старој планини износио је око 1000 (52, 20). 1879. у Горњој Ресави број смешаних оваца у један буљук обично је бројао 500—600 брава (53, 188). У Дојкинцима (североисточно од Пирота) од старина су се знале куће које заједно бачују. Крајем XIX века у околини Пирота бачијање обично је почињало у мају (ретко кад пре Никољдана). Број бачија зависило је од броја оваца музара. Једно село имало је и по неколико бачија. Млеко је мешано „на млаз или ведро“. Бачијски персонал састојао се од бача (господара) помуженог млека, ћехаје (господара оваца и заповедника чобана) и његових помоћника (подћехајника, прићехајника и искарувача). Године 1894. у Горњем Понишављу било је доста трговачких бачија ради производње качкаваља (54, 388).

До 70-их година XIX века готово свако село у Млави је имало утрину за стоку. Међутим, у периоду од 1873. — 1888. год. скоро све утрине су разграбили појединци. Године 1888. од свих села једино су добре утрине имале к.о. Весичево, Златово, Шетоње, Витовница и Бовдин (55, 169). У црноречком и крајинском округу већ тада су биле подељене скоро све општинске утрине. Остали су били само камењари и чукаре за испуст стоке. Од Бурђевдана, када су газдинства одвајала или продавала јагањце, овце и козе држане су у бачијама (56, 379).

У околини Жабара између 1868. и 1888. год. утрине су биле „разграбљене“. 1888. год. нигде се није могао видети ограђен пашњак или ливада. Од свих насеља која су привредно и административно гравитирала Жабарима једино је Породин имао сеоску утрину (96,36 ха). Због оскудице у испустима сељачка газдинства су држала релативно мало ситну стоку, док крупна се могла наћи „чак у десетој кући“. Још у ово време ливаде је имало ретко које газдинство. И ко је имао ливаду он је са грдном муком могао да „сачува до кошевине од отмицара“ (55, 192—194).

Супротно Жабарима, у околини Параћина последње деценије XIX века још увек су се налазиле простране утрине. 1893. год. оне су заузимале огромне просторе у к.о. Дреновац, Сикирица, Ратари, Стрижа и Параћин. У овим к.о.

сеоске утрине чак су недовољно коришћене за испашу стоке, па општине нису биле у могућности да плаћају утринску порезу. Међутим, потребно је истаћи да је и у овом делу источне Србије постојала тенденција код сељака да захвате и поделе сеоске утрине (57, 136).

Још 1887. год. коњи и говеда у рамском срезу су искључиво држани по шталама; остала стока је изјављивана на пашу по планинама. Из Раброва, Бреснице и других села с пролећа овце и козе су гоњене у испашу по звишким и голубачким шумама (58, 748—749). У Горњој Ресави стока је углавном држана на сеоским утринама по карсним пољима; оне су најчешће биле велике преко 100 ха. Сточари из Бељаке обично су преко лета бачијали са стадима по Манастирској, Жидиљској и Јеловачкој планини. Највеће заједничке утрине имала су газдинства из Сладаје, Јеловца, Жидиља и Стрмостена. У Јеловцу и Жидиљу газдинства су издавала сувате под закуп, јер су их имала „завише” (5, 119—121). Из Доње Млаве стока је изјављивана у планину крајем јуна. У Књажевцу сељачка газдинства су стоку најчешће држала по појатама. Једног чобанина су плаћала 30—50 дин. годишње. У Скробници чобани су добијали у природи 2 пара опанака, 1 сукнено одело и у новцу 50 дин.

Најстарији овчар у Заглавку за време бачијања имао је плату 40—50 дин. Он је чувао рабош од стоке, мерио бачима млеко, набављао јарму за стоку, заповедао осталим чобанима и одређивао ред бачима. Сем тога, крајем XIX века на бачијама обично је било још по два чобанина. Један од њих је чувао козе, и то је био козар, а други овце („овчар”). Њихове плате биле су мање него „ћехаје” — од 30 до 40 дин. Уз плату чобани су добијали још по један пар опанака (59, 14—15). Цена попаше и жиропаше у државним шумама била је иста у свим крајевима. 1894. год. она је износила за крупну стоку 1 дин., козу 0,70 дин., овцу и свињче 0,50 дин. Попаша је трајала од 1. априла до 14. септембра (60, 254).

КРМНА БАЗА НА ПОЧЕТКУ XX ВЕКА И ИЗМЕНЕ ДВА СВЕТСКА РАТА

До краја XIX века гајењу крмних биљака на ораницама за исхрану стоке није поклањана скоро никаква пажња. Уколико су га нека газдинства ту и тамо сејала ни издалека није одговарало његовом значају и потребама у надокнађивању сточне хране услед смањене природне паше крчењем шума и преобраћањем стално зелених површина у друге категорије земљишта. Од почетка XX века је у овом погледу наступио изванредан преокрет. Газдинства из насеља у околини већих привредних центара, преко новооснованих средњих расадника и земљорадничких задруга, почињу да набављају семе и сеју детелину (61, 150). Тако је већ у 1907. год. било под детелиштима у тимочком округу близу 200 ха (188,31 ха). У погледу њихове заступљености најбоље је било стање у пожаревачком округу — 336,05 ха (62,248). О потреби увођења и гајења разних пићних биљака за сточну храну тада је водило бригу Министарство народне привреде из Београда. Оно је настојало да се изнађу начини како би се земљорадници што јевтиније и брже снабдевали потребним семеном ових биљака. У том циљу оно је 1907. год. наредило да све пољопривредне установе у источној

Србији производе семе сточних биљака; да вишак произведеног семена предају и деле привредницима; да државни сточарски завод и пољопривредне станице у Ђуприји, Зајечару и Пожаревцу производе семе пићних биљака на најмање по 5 ха; да све пољопривредне организације и установе најмање сеју на 1 ха луцерку, 1,2 ха грахорицу, 1,2 ха кромпир за сточну исхрану и 1 ха сточну репу, озими грашак и друге пићне биљке. Године 1907. само Државни сточарски завод добио је од Министарства народне привреде 1000 кг семена озиме грахорице, 1000 кг маљаве грахорице и 1000 кг озимог грашка. У истом циљу и ради исте потребе Министарство народне привреде набавило је било и извесну количину семена од сточне репе, која се гајила на државној домени Мезехебешу у Угарској (63, 166—170). Но и поред свих ових и осталих предузетих мера укупни жетвени приноси од крмних биљака на ораницама нису у годинама пред први светски рат били задовољавајући, па су сељачка газдинства недостајали природне паше врло често решавала смањивањем броја стоке на својим поседима.

На почетку XX века мали број газдинстава у источној Србији је имао своје пашњаке за стоку, већ се већина њих више ослањала на опште пашњаке, нарочито у пролеће и лето док се ливаде не покосе и жито не пожње. У крајинском, тимочком и једном делу нишког округа око појединих села тада се налазио један комплекс земље, кога су сељаци у пролеће када дође време пуштања стоке на попашу заграђивали. Од 25. марта до 14. септембра у том општем комплексу стока је пасла у сампасу (64,260, 269).

И на почетку XX века знатан број сељачких газдинстава изјављивао је стоку на попашу у државним шумама на територијама окружних шумских управа са седиштем у Брзој Паланци, Алексинцу, Голупцу, Књажевцу, Параћину и Пироту. Према подацима из 1907. у државним шумама на територији књажевачке окружне шумске управе налазило се на попаши 16.222 грла стоке, голубачке 3.565 грла, а параћинске 10.008 грла. Највећи број стоке на попаши налазио се у шумама алексиначке окружне шумске управе: 114 коња, 1.587 говеда, 4.999 свиња, 14.775 оваца и 582 козе. Број стоке на попаши такође је био знатан и у државним шумама пиротске окружне шумске управе. Године 1907. у шумама ове управе налазило се на попаши 21.010 грла стоке. У 1908. год. жирено је свиња у државним шумама појединих окружних шумских управа: алексиначкој — 1.765, голубачкој — 366, параћинској — 2.737 и Брзе Паланке — 28; укупно 4.896 свиња (62, 322 — 323).

У години 1907. на подручју окружне шумске управе у Пироту били су издати у закуп следећи државни сувати и сенокоси: Понор, Вртоп, Говешко лије, Дебела Рида, Јавор, Сировишница, Слп, Тупанац, Равнице, Мала пољана, Мучи баба, Врти бог, Бислава, Бељан, Планина, Мећа, Прелесије, Сребрна, Бата, Широка лука, Попова ливада, Лакија и Сува планина; управе у Алексинцу: Озрен, Власина и Обла глава; управе у Брзој Паланци: Цветановац и Црни врх; управе

у Књажевцу: Градиште, Расовити камен, Писана буква (65, 129 — 130) и др.

Државни и општински сувати углавном су издавати у закуп трговцима за товљење стоке или имућнијим људима, који су и сами имали бројни сточни фонд. Остали који су желели да користе сувате могли су то да чине само по погодби са закупцима. Чак и Црновунци, који су држали доста стоке, нарочито овце, за попашу стоке на суватима морали су плаћати порез закупцима. У годинама пред први светски рат предузете су мере да се овако издавање сувата под закуп измени и сточарске заједнице имају право првенства над појединцима (66, 196). Међутим, ове акције у већини крајева нису уродиле плодом и између два светска рата даље су сувати издавани под закуп најчешће трговцима или на попашу имућнијим сељацима. Суваћење стоке је трајало 3,5 месеца и један буљук на сувату обично је бројао 250 — 500 брава (67, 87, 92-93). На Озрену и Скобици број суваћене стоке иза првог светског рата износио је 6.400 брава годишње. У околини Пирота за овнове и јарчеве коришћени су тада сувати Бата, Понор, Међу планина, Мала пољана, Вртоп, Покретник, Завојски суват, Белски суват, Понор, Тајлолац и Топли До. Сточари из Беле Паланке и околине на 600 ха сувата. Рињ суватили су по 2.500 брава стоке годишње. Овнове и јарчеве суватили су још на суватима Д. Рињ, Долац, Козја, Ново Село, Вргудинац, Ореовац и Митановац. Стоку за суваћење су куповали у В. Хану, Сокобањи, Прокупљу, Злоту, Кривом Виру, Брзој Паланци, Бољевцу, Неготину, Сврљигу, Пироту и Нишу. Сељаци из околине Књажевца суватили су стоку у Ошљанима (300), Скробници (1000) и Вратарници (1000). Из Бољевца стока је изјављивана на сувате у Злот (500 — 600). Највеће жиропаће налазиле су се на Мирочу, Дели Јовану и шумама око Добре. Године 1930. у њима се жирило око 35.000 свиња. Позната је још била и мајданпечка жиропаћа. У овој жиропаћи жирили су свиње углавном сточари из пожаревачког и крајинског округа. До 10.000 свиња жирено је у жиропаћи Звижда. У Жагубици је жирено 20.000 свиња годишње. Године 1928./29. газдинства из Ресаве су жирила свиње на Јастребцу и Јухору. Из околине Бољевца сваке године свиње су теране у жиропаћу углавном у Рашинац, Сувару, Јабланичку планину, Злот, Подградчку планину и Криви Вир. У овим жиропаћама жирено је и по неколико хиљада свиња годишње (67, 92 — 147).

Године 1940. још увек многа газдинства у источној Србији су заједнички држала стоку од Бурљевдана до Митровдана. У околини Књажевца више газдинстава за заједничког чобанина обично је изнајмљивало отреситог човека, па им је он врло често и прерађивао млеко. На дан удруживања стоке власници су приређивали славље и обично правили „белмуж“. Газдинства у Хомољу удружена стада оваца углавном су чували на испашама Була, Бук, Стрњиге и Сува река. Сваки бач сам је музао овце и давао по једног чобанина. Ред муже је утврђиван на дан формирања бачије и његова дужина зависила од броја и млечности „удруженог блага“. Свиње су товили жи-

ром. Око В. Госпође по неколико газдинстава је удруживало назимад и изјављивало у мајданпечке и остале жиропаће богате жиром. Најчешће су свиње жирили до Божића. У јануару су свиње враћали кућама „потпуно зреле за посек“.

Уочи другог светског рата највећи проценат ораница под сточним крмним биљем имала су насеља у моравском (4,8), млавском (4,9), ресавском (6,0), зајечарском (4,9) и бољевачком срезу (5,7); најмањи у брзопаланачком (0,9), белопаланачком (0,3), нишком (0,9) и сврљишком (0,9). У осталим срезовима проценат ораница под сточним-крмним биљем износио је 1,1 — 3,9. Сељачка газдинства у хомољском срезу имала су највећи проценат пољопривредне површине под ливадама (45,2); у белопаланачком срезу под пашњацима (47,2). У овом периоду, као на пример 1940. год., у зајечарском округу на сваких 100 ха под стално зеленим површинама газдинства су држала 5,9 коња, 43,5 говеда, 46,0 свиња, 302,5 оваца и 34,4 козе. Овако велики број оваца, који је држан на 100 ха, добрим делом је био резултат високог процента пољопривредних површина под ливадама и пашњацима (40,3), поред економске заинтересованости одгајивача стоке.

Хомољски срез је у 1940. био један од највећих произвођача ливадског сена у источној Србији. Ливаде су у њему заузимале 19.003 ха (45,2% од укупне пољопривредне површине). Поменуто године на овој површини је остварен просечан принос од 11,7 мц сена по 1 ха. На сваких 100 ха пољопривредне површине сељачка газдинства у овом срезу између два светска рата држала су 2,7 коња, 14,0 говеда, 17,1 свињу, 12,4 коза и 170,8 оваца.

ПРОИЗВОДЊА СТОЧНЕ ХРАНЕ ПОСЛЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

У првим послератним годинама општинским утринама управљали су МНО-и. Међутим, од 1948. године по наређењу Комитета за задругарство НР Србије бивше општинске утрине и неподељено земљиште из аграрног земљишног фонда уступљено је на коришћење сељачким радним и земљорадничким задругама. У СНО-има где није било или су тек биле у оснивању СРЗ и ЗЗ овим земљиштем и даље су управљали МНО-и. У првој половини 1949. год. овакав случај је био са 1.648 ха пашњака и шикара у СНО Кучево (68).

После другог светског рата планински пашњаци, сувати и веће ливаде на огранцима шума налазиле су се у поседу Дирекције шумских газдинстава НРС и она их је издавала у закуп. Од овога изузетак чинили су планински пашњаци и сувати на „Зеленом врху“, који су на предлог Министарства шумарства НРС били уступљени на бесплатно коришћење сточарској фарми из Сврљига. Производња сена на суватима у белопаланачком срезу износила је 3000 тона, сокобањском 1000 тона, димитровградском 10.000 тона и сврљишком 15.000 (69). Године 1950. само у појединим насељима хомољског среза производња сена је износила у тонама: Жагубици 3.332, Осаници 2.372,

Влаолу 1.245, Вуковцу 784, Сувом Долу 3007, Лазници 4.009, Јасикову 775, Лескову 1193, Милатовцу 1.008, Јопаници 1.189, Брезници 365, Сиги 673, Милановцу 429, Крупаји 585, Близнаку 446, Крепољину 2002, Рибарима 688 и Изварици 425. Од тога је отпадало на задружни сектор 188 тона (СРЗ Жагубица 42, СРЗ Осаница 57, СРЗ Влаоле 62, СРЗ Вуковац 6, СРЗ Суви До 21); остатак сена је био произведен на приватном сектору (70).

И поред релативно велике производње сена у првим послератним годинама знатно се осећала оскудица у квалитетној сточној храни. Године 1946. нарочито актуелан проблем исхране стоке био је у ОНО Зајечар. На територији овог ОНО налазило се тада око 2.000 ха низијских ливада веома лошег травног састава. Скоро исти случај је био и са брдским ливадама. Из тога разлога указивала се потреба да се знатан део ових стално зелених површина разоре и засеје њивским пићним биљкама. Пашњаци нису имали велики капацитет. Просечно на 1 ха под пашњацима могло је да се прехрани 0,5 коња, 2 говечета, 20 оваца и 2 свиње. У 1946. год. под њима се налазило око 76.327 ха (71).

Оскудица у сточној храни нарочито се осећала у сушним годинама. У економској 1950|51. год. на територији појединих срезова у источној Србији мањак сточне хране је износио у тонама: звишком 50.145, млавском 9.328, пожаревачком 1.181, деспотовачком 10.417, параћинском 15.065, раваничком 9.134, алексиначком 19.014, белопаланачком 19.138, ражањском 20.424, сокобањском 19.184, димитровградском 27.650, сврљишком 18.377, бољевачком 29.375, борском 25.979, нишавском 32.983, зајечарском 15.080, кључком 7.446, крајинском 160, неготинском 8.175, поречком 10.273 и тимочком 45.366. Најмањи мањак сточне хране имала су газдинства у крајинском срезу; највећи у тимочком срезу. Поменуће године вишак сточне хране једино су имала газдинства у ресавском (199 тона) и брзопаланачком срезу (678 тона). Само у Тимочкој области, где су газдинства у економској 1950|51. год. држала 5.783 коња, 77.681 говеда и 351.748 оваца, мањак сточне хране је износио 143.218 тона (69).

Октобра 1950. год. да би ублажило оскудицу у сточној храни Повереништво за пољопривреду СНО Жагубица предложило је било Министарству пољопривреде НРС да откупи 500 грла крупне стоке из панин откупа за 1951. год. Поменуће године на територији овог СНО задружни сектор је имао 44 коња, 168 говеда, 2.417 оваца и 249 свиња. Највећи број оваца имала је СРЗ Осаница (751); најмањи СРЗ Вуковац (309). На приватном сектору највећи број коња држала су газдинства у Жагубици (226) и Лазници (146); говеда у Лазници (1.191); свиња у Жагубици (1.000) и Лазници (1.140); оваца у Сувом Долу (10.179), Лазници (12.976) и Жагубици (11.009). У овим насељима газдинства су располагала са 39.099 тона сточне кабасте хране или са 1.035 тона мање него што им је било потребно за исхрану стоке. Највише сточне хране је недостајало газдинствима у Сувом Долу (160 тона), Осаници (120 тона), Лазници (180) и Жагубици (100). Из ових насеља Повереништво за пољопривреду било је и предложило да се откупи нај-

већи број грла крупне стоке — Лазнице 90, Осанице 60, Сувог Дола 80 и Жагубице 50 (70).

Од 1945. до 1951. год. крмна база заостајала је иза потреба постојећег фонда стоке на приватном сектору не само због честих сушних година него и смањивања стално зелених површина преоравањем или давањем на искључиво коришћење друштвеним пољопривредним и шумским организацијама. Због последњег често пута су индивидуални одгајивачи стоке протествовали код месних власти. 24. III 1951. год. 15 сељака из Острова у пожаревачком срезу чак се жалило Министарству пољопривреде НРС на свој тежак положај са испашном стоком. После другог светског рата они нису имали довољно попаше из разлога што је добар део испаша било заузело Среско пољопривредно добро „Морава” и Шумско газдинство (72).

И остали сектори после другог светског рата такође нису имали довољно сточне хране у свим годинама. Овчарска фарма СНО Пирот у 1949. год. чак је била одбила да из откупа прими 5.000 оваца због недостатка сточне хране. Јануара поменуће године Среска пољопривредна станица у Бољевцу тражила је од подручног СНО-а да јој за прехрану приплодне и радне стоке „уз наплату” додели 1.800 кг јечма, 400 кг овса и 800 кг кукуруза. Месне власти предузимале су низ мера да реше овај акутни проблем. Још у фебруару 1949. год. оне су ургирале и од Министарства за пољопривреду НРС добиле преко 2,5 хиљаде тона индустријски концентроване хране за потребе државног сектора, СРЗ и економија 33. У првој половини 1949. год. само државни локални и задружни сектор у Горњој Ресави добио је 20 тона сувих резанаца, 10 тона цибре пољ. пецара, 20 тона мешане сточне хране, 60 тона уљаних погача и сачме; Црници — 20 тона сувих резанаца, 40 тона уљаних погача и сачме и 20 тона мешане сточне хране; Сврљигу — 35 тона сувих резанаца, 60 тона уљаних погача и сачме и 30 тона мешане сточне хране (73) итд.

Још 1949. год. приликом доношења „Сусретног перспективног плана развитака сточарства 1949. — 1951. год.” као главну меру која је требала да омогући извршење планом постављених задатака истакнуто је повећавање крмне базе, јер је она заостајала иза потреба сточног фонда и била основни разлог мале продуктивности стоке. При томе као основна мера за повећавање крмне базе на социјалистичком сектору утврђена је неопходност бржег увећавања крмног биља на орничним површинама, освајање нових површина и предузимање мелиоративних мера на ливадама и пашњацима. У свим СНО-има предвиђено је било увођење крмних травопољних плодореда и стално проширивање производње легуминоза и кртоласто-коренастог биља (74).

После укидања административног система управљања привредом проценат сетвених површина под крмним биљем за исхрану стоке знатно је увећан и 1965. год. у појединим комунима је износио 4,63—23,74. Само у Тимочком басену од 1957—1959. год. производња лущеркиног сена је повећана од 2730 на 3920 вагона. У истом периоду производња сена од црвене детелине је увећана од 1650 на 1850 ва-

гона (75,49). Преко 30% од укупног фонда пољопривредног земљишта сада се користи као сенокос или за испашу стоке. Од тога 18,5% је својина друштвеног сектора. Уколико нека комуна има више земљишта под детелином или луцерком, утолико се у њој налази мање ливада и пашњака (61,176—177).

У 11. години после увођења комуналног система друштвене пољопривредне и шумске организације на подручју привредне коморе из Зајечара имале су следеће површине под ливадама и пашњацима за исхрану стоке (76, 5):

Назив организације	Површина у ха	
	Ливаде	Пашњаци
33 Болевац	755	762
33 Луково	193	18
33 Врбовац	43	17
33 Злот	230	10
33 Шарбановац	45	147
33 Штубик	21	225
33 Јабучац	182	256
33 Кална	6	—
33 Подвршка	70	58
ПД „Кључ“ (Кладово)	316	—
Бели Поток	28	2107
33 Бучје	56	177
33 Вина	8	336
33 Ждне	3	740
33 Радичевац	40	321
33 Ошљане	7	98
33 Минићево	13	33
33 Књажевац	15	814
33 Грлиште	7	156
33 Рудна Глава	360	268
Шумско газдинство	231	9463

После увођења комуналног система месне власти такође су предузимале низ мера и акција за мелиорисање и подизање вештачких ливада у брдско-планинском делу источне Србије ради веће производње сена по 1 ха у циљу побољшавања исхране стоке. Године 1966. само друштвене пољопривредне и шумске организације у брдско-планинском делу на подручју привредне коморе из Зајечара имале су 2653 ха ливада и од тога је било мелиорисано 448 ха (16,8% од укупне површине). Највише мелиорисаних ливада имала је 33 Болевац (200 ха), 33 Луково (52,6 ха), 33 Шарбановац (20,4 ха), 33 Јабучац (35 ха), 33 Кална (20 ха) и шумско газдинство (75 ха); процентуално најмање 33 Рудна Глава (4,4%). Код осталих пољопривредних организација површине мелиорисаних ливада износиле су од 3—11 ха. Поменуто године на поседима појединих друштвених пољопривредних организација мелиорисане ливаде дале су више 12 мц/ха сена него природне ливаде (33 Луково). Просечан принос сена код 33 Подвршка је износио 68 мц по 1 ха (76,3—5).

Године 1968. највише стално зелених површина и крмних биљака на ораницама имале су комуне Жагубица и Димитровград (61,5—71,1% од укупне пољопривредне површине). У комуни Бор овај проценат износи 54,9. До 30% пољопривредне површине под стално зеленим површинама и крмним биљем на ораницама имају комуне Алексинац (22,2), Ђићевац (29,1), Буприја (25,5), Неготин (25,9), Мало Црниће (16,6), Пожаревац (21,0), Ражањ (26,8), В. Градиште (19,5), Свилајнац (23,2) и Жабари (17,8); од 30—40% — Голубац (38,1), Кладово (31,7), Ниш (32,7), Параћин (33,4), Петровац (31,5) и Зајечар (39,0); од 40—50% — Бела Паланка (49,9), Деспотовац (45,1), Књажевац (48,4) и Кучево (49,3); од 50—60% — Болевац (58,5), Бор (54,9), Мајданшек (56,1), Пирот (58,3), Сврљиг (53,8) и Сокобања (54,4); преко 60% — Димитровград (61,5) и Жагубица (71,1).

У периоду од 1955. — 1972. год. знатна пажња се поклања конзервирању зелене и суве сточне хране. До 1963. год. само на подручју привредне коморе у Зајечару је изграђено седам радионица за мешање сточне хране на поседима друштвених пољопривредних организација (ПД „Кључ“, ПК Неготин, ПИК Зајечар, ОЗЗ Брза Паланка, ОЗЗ Минићево, ОЗЗ Бор). У осмој години иза увођења комуналног система капацитети напред наведених радионица износили су 50 тона сточне хране (77,9).

И после другог светског рата стока се изјављује на планинске пашњаке и у жиропаћу. У околини Сврљига, на пример, сељаци удружују овце и изјављују у попашу из Галибабинца, Гушевца, Гулијана, Вурдима, Вароши, Мечијег Дола, Палилуле, Лаинца, Плужине, Нишевца, Радмировца, Давидовца, Копајкошаре, Сливје, Попшице, Пирковца, Гојмановца, Лабукова, Грбавче, Прекологе, Мершелата, Рибара, Ђуринца, Белоиња, Црнољивице, Округлице, Манојлице, Околишта, Лозане, Перише, Лукова, Бачуме, Тијовца, Извора, Драинца, Жељева и Шљивовика. Из Горње Ресаве стока проводи на бељаничким и кучајским „пашњацима, на утрини од Бурћевдана до августа, па и до септембра, када нестаје траве на овом сушном земљишту“ (78,18). У односу на предратни број стоке која се изјављује је мањи, јер се у послератним годинама интензивно сточарство развија на равнотежи између летњих пашњака и боље зимске исхране (79,9).

Највећи број стоке се изјављује на планинске пашњаке у Тимочком басену. Године 1972. планинским пашњацима и шумама у комунама Бор и Болевац газдовало је Шумско-индустријско предузеће „Јужни Кучај“. Оно има 11 газдинских јединица које се налазе на Јужном Кучају, Честобродици, Малинику и Црном врху. У појединим његовим шумским праведним јединицама има пашњака, ливада и њива у ха: Честобродици 6,18, Гари — Великом врху 458,11, Белој води 708,41, Јужном Кучају 209,96, Боговини 131,31, Марковом камену 19,05, Ртњу 312,28, Малинику 252,40 и Злотској шуми 823,15; укупно 2860,87 ха.

На територији ШИП „Јужни Кучај“ најбољи пашњаци се налазе на Брезовици и у Белим водама. У његовим шумским привред-

ним јединицама на територији источне Србије испаша стоке углавном се врши на пашњацима у шикарским формацијама граба. Године 1972. шумска паша је вршена на површини од 10.000 ха. Предузеће из године у годину спроводи органичења испаше на површинама предодређеним за природно и вештачко подмлађивање састојина. Међутим, и поред тога још увек велики број сточара изјављује стоку на пашњаке ШИП „Јужни Кучај”. О томе сведочи и приход предузећа од попаше стоке. У периоду од 1961. — 1971. год. овај је износио између 60.000 и 150.000 нових динара годишње.

Из Понишавља такође знатан број газдинстава изјављује стоку на испашу. Само из комуне Пирот изјављују овце и говеда на заједничку испашу од 1. маја до 1. октобра газдинства из Топлог Дола, Велике Лукање, Паклештице, Гостуше, Брлога, Засковца и Дојкинца. Из ових насеља и суседних комуна газдинства углавном изјављују стоку на старопланинске пашњаке и сувате „Миџор”, „Попова ливада”, „Плоче”, „Белан”, „Бата”, „Врти бог”, „Леђија”, „Понор”, „Копрен”, „Међа планина”, „Браткова страна”, „Равно бучје”, „Вртоп”, „Слп” и „Тупанац”. Држаоц ових пашњака и сувата је ПИК „Сточар”. Године 1972. сељачка газдинства су њему плаћала на име попаше 3,00 дин. за овцу и 30,00 дин. за говеда. Сточари који продају своје производе ПИК „Сточар”-у користе бесплатно попашу.

На сваких 100 ха пољопривредног земљишта газдинства у појединим комунама источне Србије просечно држе 0,58—9,77 коња, 21,84—48,30 говеда, 25,32—160,63 овце и 12,02—146,72 свиње. Највећи број оваца држе газдинства у комунама Жагубица (158,63) и Пирот (160,63); најмањи у комуни Пожаревац (25,32).

РАЗВОЈ СТОЧАРСТВА ДО КРАЈА XIX ВЕКА

Још у почетку је речено да у најстарија времена људске историје, с обзиром на повољне природне услове које источна Србија пружа за сточарство, у њој је био развијен сточарски живот. И касније, нарочито после завоења турског феудалног система, њена пољопривреда је имала сточарски карактер (1, 186). У XV веку Видински Власи у Крајини, Кључу и једном делу Црне Реке били су „превасходно сточари”. Њихове обавезе биле су индентичне са браничевским Власима. Наиме, они нису давали харач, рајински порез и ушуре. Сем тога, били су ослобођени плаћања владарских намета. На пет домова давали су једно копље и на местима где треба бити предострожан чували су стражу. За време ратова били су „саборци турских војника” (80, 65). Године 1720. поречки дистрикт је имао 41 коња, 40 волова, 81 краву, 18 телади, 194 овце, 243 козе, 5 свиња и 182 кошнице; хомољски — 42 коња, 41 вола, 81 краву, 25 телади, 117 оваца, 223 козе, 45 свиња и 617 кошница; кучајнско-мајданпечки — 158 коња, 171 вола, 247 кржава, 33 телета, 825 оваца, 976 коза, 178 свиња и 4 700 кошница; голубачки — 25 коња, 117 волова, 125 кржава, 12 телета, 113 овце, 315 коза, 100 свиња и 975 кошница; кључки —

115 коња, 289 волова, 296 кржава, 31 теле, 874 овце, 1050 коза, 223 свињчета и 305 кошница; крајински — 210 коња, 449 волова, 488 кржава, 449 телади, 1 821 овцу, 1646 коза, 155 свиња и 1 159 кошница; „кривински” — 40 коња, 135 волова, 175 кржава, 23 телета, 515 оваца, 585 коза, 41 свињче и 778 кошница; према томе, у браничевско-тимочким дистриктима највећи број кржава, волова, телади, коза и оваца држала су газдинства у крајинском дистрикту, свиња у кључком, а кошница у кучајнско-мајданпечком. Једно домаћинство просечно је држало 0,4 коња, 0,7 волова, 0,9 кржава, 0,3 телета, 3,0 овце, 3,2 козе, 0,5 свиња и 5,5 кошница. На једно насеље долазило је грла стоке: 5,3 коња, 10,5 волова, 12,6 кржава, 5,0 телади, 38,0 оваца, 43,0 коза, 6,30 свиња и 69,0 кошница (290, 56—62).

Крајем XVIII и почетком XIX века сточарство је било основа целокупне привреде и одговарало условима ондашњег друштвеног живота (81, 60). У условима тадашње личне и имовинске несигурности стока је била и најпогоднији облик имовине (82, 5). Када „су се крчжалије појавиле у Крајини за време Пазванџине бежали су лучки и оближњих села пастири са стоком у... планину... под којом је данас Топла” (21, 165). Међутим, иако се стока за време турских насиља могла лакше склонити и одводити у збегове, ипак су сељачка газдинства често пута остајала без ње. За време нишке буне Арнаути су били опљачкали сву бунтовничку стоку (83, 58). У XVIII веку због злудума који су чинили Турци у Нишу, људи су проклињали час када су се родили и у овај део земље настанили, јер никоме није „било сигурно ни чељаде у кући, ни иметак” (84, 60). Из истог разлога на стотине становника се са или без стоке иселавало из Понишавља (21, 423—424).

Највећа „част на мрску” за време владе Милоша било је „љети печено јагње, а зими прасе” (3, 169). У ондашњим жирородним шумама источне Србије са минималним напорима узгајана су крада говеда, чопори свиња, стада коза и оваца (85, 170). Свака кућа је имала „по неколико кржава, од којих подизаху себи волове за рад, поред остале користи, које имаваху од њих. Свака кућа одгајиваше по 20—50... свиња... Никада нису терали на пијацу, то беше понижење за њих; њима трговци долажаху у кућу, и исплаћиваху све у злату. У свакој кући беше где веће, где мање стадо... Вуне беше доста и за продају и за рад...” (86, 279). Није „било никаква реткост видети код многих по 200 и више оваца” (87, 95—96). Стока је већи део године проводила у сампасама и најчешће била домаће расе. Само кнез Милосав Ресавић држао је „400 свиња без пастира по Белој Реци” (21, 378). Свиње су и преко зиме „држане по шумама изван села, а чувари су имали колибе” (88, 80). Једино су Пазван-оглу и газдинства у Доњем Понишављу имали нешто бројно раснију стоку. Из података Д. Јовановића, од 1883. год., у Николичеву и Слатини, где је некада пасла Пазванџина ергела, још увек су се могли наћи коњи помешане арапске расе. У пределу од Ртња до Звездана Пазван-оглу је имао више хиљада рогате и ситне стоке. Последњу стоку он је набављао из Азије, нарочито овце, које је укрштао са истим из Тимочке крајине. Само од Звездана до Ртња на његовим поседима се налазило више хиљада оваца (19,204). Под Ртњом, у Кривом Виру, досељеници из Сјенице довели су са собом „познате сјеничке овце, и од њих се овде развила, под особито повољним земљишним условима, вуном

најбоља пасмина овца у Србији" (89, 209). У Ресави Милосав Ресавац је довео „бикове и пастуве боље пасмине, па их је укрштао са домаћим расама" (5, 178).

У околини Књажевца Паазван-оглу такође је настојао да се држе боље пасмине коња и сој оваца. Књажевачки сој оваца, од којих се у XIX веку добијала вуна доброг квалитета, после кривовирског био је на првом месту. Све до „кримског рата, у књажевачком округу, било је коња помешане арапске расе, који су се одликовали брзином и дурашношћу". У књажевачком округу Турци су, у кримском рату, плаћали коње од 30—50 дуката (90, 165). И у црноморском округу Турци су набављали коње за своје коњушнице (91, 12).

И у северозападном делу источне Србије Турци су држали бројну стоку. Из мемоара Ибрахим-Манзур-ефендија види се да су из Србије и „најнезнатији војници слали својим кућама до давнестину волова и овнова" (92, 50). Године 1804. приликом исељавања Турци из Пожаревца су предали Караборбу најбоље своје хатове и 1000 оваца. Последње је „вожд Борбе" дао „кнез Миленку и војсци која је с почетка опкољавала Пожаревац и била се с Турцима" (93, 137).

Још у XVII веку у Доњем Понишављу био је специјалитет „мед из кошнице, младо масло и бијели семит" (94, 73). Крајем XVII и на почетку XVIII века у северним, северозападним и западним деловима источне Србије налазили су се бројни „кованлуци". У почетку аустријске владавине пчеларство у овим деловима Србије било је једна од најразвијенијих привредних грана. Према прорачуну, само је „порез од пчеларства могао дати 1/3 контрибуције". Године 1721. параћински округ имао је 775 кошница, а ресавски 2.291. Касније, од 1725. год., пчеларство је једно време почело нагло опадати. Услед нестимулативних откупних цена пчеларских производа од стране компанија пчелари су из године у годину држали све мање кошница. У 1735. год. газдинства у параћинском и ресавском округу имала су само 1.964. кошнице или за 1.102 мање него 1721. Провизори су куповали оку меда и воска по 3 политурка, а продавали по 5 (95, 106—107, 138). Касније, у првој четвртини XIX века, највеће кованлуке имали су Турци. У годинама пред доношење Хатишерифа поједине спахије у Раваници, где су држали „кованлуке" у селима око Буприје, чак су одузимали „њиве, ливаде од сељака и давали кованцијама" (21, 208). 18. августа 1834., бр. 319, Суд окружја параћинског пише кнезу Милошу како је село Липовац у Шишашином спахилуку пре насељавања било „кованлука", кога су држали Кара-Куликчија, Кара-Амет и Мустафа (96, 220). Из сумарника прихода црноморског округа, од Бурђевдана до Митровдана 1834. год., види се да је производња меда само у вражогрначкој капетанији износила 2.319 $\frac{3}{4}$ оке. Највише меда су производила сељачка газдинства у к.о. Злот — 368 $\frac{1}{2}$ оке; најмање у к.о. Јелашница — 15 $\frac{3}{4}$ оке. У осталим к.о. производња меда је износила од 17—243 $\frac{3}{4}$ оке. Међу последњим највише се производило меда у к.о. В. Извор (144 $\frac{1}{4}$ оке), Грлиште (123 $\frac{1}{4}$ оке), Сумраковац (103 $\frac{3}{4}$ оке), Рготина (119 $\frac{3}{4}$ оке), Дубочане (204 $\frac{1}{4}$ оке), Челарска (113 $\frac{3}{4}$ оке), Слатина (150 $\frac{3}{4}$ оке) и Кривељ (243 $\frac{3}{4}$ оке). У Николичеву производња меда је износила 44 $\frac{1}{4}$ оке (97).

У годинама пре и после доношења Хатишерифа често пута скоро целокупну производњу меда у појединим к.о. откупљивао је кнез Милош. Још 1823. год. кнез Милосав куповао је мед у Ресави за рачун кнеза. Уз књажеву препоруку плаћао је мед „гди грош оку, а гди... и јевтиније". Откупљени мед

плаћао је пореским парама, које су се код њега налазиле, и стављао га у специјално грабене „меднице" (98).

По броју коза северни део источне Србије се налазио међу првим у Србији (99, 87). Пред доношење Хатишерифа Горњачке пећине могле су да приме на зимовање 5—6.000 коза. Чобани су терали козе к пећинама чим наступе хладни дани (35, 111). У планинама Поречке реке држала су козе и газдинства из других крајева (15, 927). Године 1829. Д. Пирх са пута од Пожаревца до манастира Рукомије пише како свуда види „овчара, гди пасе овце, а по брегови козара, који на козе пази". И даље каже како „сваки пастир своје орудије музикалноје са собом носи... сваки свирајући пева из све крепости његове... да марва добије бољи апетит, да може пријатније пасти траву". 7. августа 1829. док је вечерао код сеоског кмета у Сладинцима, Максима Зеленковича, „до горама, шумама и ливадама овчари, козарџи и други пастири непрестано свирали су и певали" (35, 63, 71). Године 1834. „коза страни" у планинама Поречке реке било је 1000. Из извештаја Стефана Стефановића капетана из Доњег Милановца, од 20. јануара 1834. год., види се да је наговица наплаћивана по 2 п од козе (15, 927) и да су исте храњене углавном брстовом младом шумом (35, 96). У Д. Милановцу само једне сезоне Миша Анастасијевић је поклао 13.000 коза (82, 7). Из брзопаланачког среза чак најзнатији производи биле су „козе, јаке и доста млечне" (100, 240). У Неготину и његовој околини налазиле су се многе салане („касапнице"). Појединих јесени и зима средином XIX века у овим саланама је клано до 80.000 коза, оваца, говеда и свиња ради лоја и коже. Салане су причињавале знатне штете становништву, јер смрад — која се с пролећа и у лето од крви, костију, рогова и Бубрета ширила — била је узрочник многих болести (100, 249—250). У 1835. год. сви дебелу овнови из „приреза" са територије црноморске нахије отерани су у Неготин и од њих је лој истољен (101).

У XVIII веку северно од Понишавља највише оваца је имао рамски дистрикт. Године 1721. по броју оваца рамски и београдски дистрикт заузимали су прво место у Србији (99, 87—89). Из турског регистра о овчарском данку види се да су газдинства у Белопаланачкој котлини такође држала многа стада оваца. У другој половини XVI века на име данка она су давала по једну овцу на сваких 25. До почетка XIX века у средњем Понишављу и економска снага једног газдинства цењена је по броју оваца (102, 104).

После аустријско-турског трговинског уговора од 1784. год. и после извојеваних победа у првом и другом устанку сточарство „је не само подмиривало домаћу потребу, него је било и најзнатији део трговине" (103, 268—269). Трговање стоком било је главно занимање знатног броја људи и дубоко засецало у народне привредне интересе (6, 446). При крају XVIII века, до устанка 1804. год., и за време Караборба трговина свињама била је створила чак најугледнији трговачки ред у народу. Трговци су становали на селима, куповали свиње од сељака, па их преко скела на Сави и Дунаву гонили у Немачку (104, 168). Из источне Србије је тада и после другог устанка на хиљаде свиња извожено у Срем и Банат. Само од 23. априла до 26. октобра 1829. год. извезено је преко царинарнице у Раму близу 1.400 свиња. Крачун Николајевић извезао је 554 свиње, Стеван Протић 66 свиња, Крста из Градишта 137 и остали трговци 599 свиња (15, 1099—1100). 25. новембра 1829. год. кнезови пожаревачког ма-

гистрата пишу у Крагујевац: „Има већ петнаест дана... код Дунава до 2.000 комада свиња...” У вези с овим обавештавају кнеза Милоша како су неке свиње „погођене по 68 гроша чивт... но... ни оне погођене а ни оне непогођене... превозити се немогу на скели...”. Скелсција Стеван Илијевић, шаљући 18. XII 1827. год. извештај, додаје: „Продате кнежеве свиње барону Арону крупне по 110 гроша пар а мање по 82 гроша; и Коцин ортак Миленко продао свиње”. Најчешће су извожене „свиње за рану”. Године 1824. кнез Милош је чак наредио Стојану Симићу да обавести свињарске трговце да убудуће ниједан од њих не сме куповати и продавати „мале свиње”. 6. јуна 1824. цена „свињама за рану” на скели у Раму износила је 35 до 45 гроша (105).

И извоз друге стоке био је зантан, нарочито коза, које су се пред доношење Хатишерифа доста држале и биле тражене на тржиштима северно од Саве и Дунава. Тако су између 28. маја и 3. октобра 1829. год. извезли коза у „Цесарију”: Станислав из Градишта 200, Настас Буљубаша 170, Крачун Николаевић 683, Тома Којић 12, Тома Танасковић 404 и Лацко из Рама 600. Из тефтера дубравичке скеле, од 1. јануара до 30. октобра 1834. год., види се да су за десет месеци трговци превезли 290 говеди, 8.225 свиња и 513 овна и козе (15, 941, 1099—1100).

Један од највећих извозника свиња био је кнез Милош. Он је за себе извоз стоке учинио слободним, док утакмицу других искључио царином. Године 1832. Милосав Здравковић је чак саветовао Јовану Здравковићу да свиње не тера у Аустрију док своје не прода Господар. 30. јануара 1832. год. лично кнез Милош је опоменуо Милосава Здравковића да убудуће не шаље свога сина на ковинску скелу, побратиму Голубу, јер овај гледа само своје хивчијске интересе, па побија цене свињама (106). Из његовог домазлука снабдевао се свињама и надвојвода Јосиф (107, 363).

Из источне Србије се снабдевао сточарским производима и сам везир из Београда. Марко Абдулић, достављајући 17. јула 1817. год. извештај из Кличевца, извештава кнеза Милоша како шаље за везира 142 оке масла, 100 кокошака и 260 јаја. 1. јуна 1818. год. кнез Милош је наредио Милосаву Здравковићу-Ресавцу да пошаље у Београд на капију 300 оке масла и нешто ситне стоке. Двадесетак дана касније, 25. јуна 1818. год., он му „одобрава што је у Београд послао 500 оке масла и 100 пилића. 4. августа 1829. год. по кнежевом наређењу кнез Милосав био је дужан да сакупи 300—400 оке „лепо претопљеног масла” за везира. Из писма кнеза Милоша, од 24. септембра 1819. год., види се да је везир захтевао за свој мутавак (кухињу) 12.000 оке масла и исто толико меда. Од тога је нахија Милосава Здравковића била дужна да испоручи 600 оке масла и 660 оке меда (108).

У годинама пред и после доношења Хатишерифа кнез Милош се из источне Србије снабдевао рибарским производима и живом стоком. 17. јуна 1821. год. чак је преко писма прекорио Милосава Здравковића што му он и поп Станиша не шаљу рибу. 19. сеп. 1827. год. из Пожаревца је наредио кнезу Милосаву да кад стигну кола с рибом у Свилајнац одмах претовари у друга и отпрати у „Крагујевац незадржано”. 14. јула 1827. год. он пише ћупријском обору-кнезу: „Неизоставите, препоручујем, и општинским кнезовима нахије ћупријске заказати, да се по гди који у манастир Горњак спрема... Будући... пак да је празник Св. Илија у постни дан... и ми пред оноликим страним

постити мораћемо; то немојте заборавити учинити наредбу да нам се у очи оног... или... у зору истог дана... донесе у Горњак тазе рибе... што више море бити”. 11. XI 1823. год. Вуле Глигоријевић послао је кнезу Милошу 2.102 оке моруне и јесетре и 19 кутија кавијара; господару Јовану, по налогу, доставио је 100 оке моруна (109). По налогу кнеза Милоша од 10. октобра 1829. год. из Пореча у Пожаревац је послато 70 оке кавијара (15 кутија), 370 оке јесетре, 650 оке моруне и 5 сувих батака од јесетре (110, 160). У пожаревачки двор 14. XI 1834. год. Стефан Стевановић послао је са Господина вира близу 1000 (960) оке слане моруне и јестре, 16 кутија кавијара и 6 сувих батака. У 1836. год. кнезу је рибу за Св. Николу послао Лазар Арсенијевић, директор Ђумрука кладовског и надзиратељ граде (111).

Године 1827. сељачка газдинства у источној Србији добијала су по коју пару од продаје вина, ракије и других производа; али све то није ништа било према дохотку од свиња и рогате стоке; волове и краве сваког пролећа куповали су по насељима источне Србије у границама београдског пашалука Бошњаци и Ерцеговци; овце и козе куповали су Турци; а свиње скоро преко целе године извожене су у крајеве преко Саве и Дунава (3, 169). Иза другог устанка кнез Милош је чак наређивао нахиским старешинама да на зборовима и по селима препоручују сељацима да што више извозе свиње како би могли да дођу до новца за исплату царске мирије (112). Из источне и читаве Србије домаћи трговци су пред доношење Хатишерифа извозили стоку у Италију, Аустрију и Турску, или су из Далмације, Босне и Херцеговине, Аустрије и Турске долазили трговци па куповали стоку и друге производе (113, 29). Пред и непосредно после доношења Хатишерифа трговина свињама је била изузетно рентабилна и преко ње су се за кратко време многи обогатили. Године 1832. Петар Топаловић, који је лучио „браве где год их нашао добрих, па ма они били и под капаром других трговаца... новаца је имао да ни сам није знао колико”. Пре него што ће да умре, 1832. год., Топаловић је код Дубравице имао око 6.000 свиња (114, 722—726).

У Понишављу једно од већих феудалних регионалних сточарских средишта био је Ниш; у његовој широј околини становништво се бавило бачијским и номадским сточарством. Још у старије турско доба захваљујући својој регионалној и саобраћајној функцији он је био познат по трговини стоком, јевтиној живини и јајима. Из њега је сем живе стоке и сточарских продуката у већој количини извожено месо (115). У другој половини XVI века у њему се за 2—3 аспре могла купити кокош, а пиле за једну аспру. Из путописа Ханса Дерншвама види се да је жива стока продавана на путу. За једну аспру могло се купити 22—23 јаја (116, 64). Током XVII века извозна трговина вуне и коже имала је видног утицаја на развој овчарства у јужном делу источне Србије (117, 305). Године 1779. вуна из Пирота и његове околине извожена је у Приморје. Купац и извозник био је Бура Хица из Прокупља. У малопродајној цени он је од сељака откупљивао вуну по 24—33 аспре за оку (118, 269). Касније, у XIX веку, из Пирота извожена је вуна, саланска пастрма и кожа у Солун, Цариград и Видин, говеда у Стару Србију, Арбанију и Епир, а кожа од куна и лисица у Лајпциг и Пешту (119, 88). Још под Турцима од локалне вуне у Пироту „су рађени покровци с ознаком за потребе турске коњице” (120, 6).

Почетком XIX века породичне задруге у Високу држале су стоку по шумама и заједничким испустима само за сопствене потребе. Од 30-их година XIX века — у периоду стварања читлучких поседа, искорењивања крцалских хорди, развоја трговине, увођења новчане ренте и великих пореских дажбина — код височког становништва се запажа већи интерес за држање бројне стоке. Преко лета сточари са малим бројем оваца су удруживали и своја стада чували наизменице. Имућнија газдинства чувала су одвојено стоку. И једни и други изјављивали су стоку на пашњаке Старе планине око Бурђевдана. У планини стока је остајала све до појаве снега или косидбе и жетве (121, 36—123).

30-их година XIX века околина Алексинца је била позната по свињарству у Србији. У њој је број свиња приближно одговарао броју оваца и сточарство представљало основу привредног живота (42, 472). По броју стоке у односу на укупан фонд земљишта Црна Река је била на првом месту. Године 1834. она је имала 3.356 торова и 138.197 ситне стоке-оваца и коза (122, 10). Исте године у заглавској капетанији овчарством и козарством се бавило 294 домаћинства; она су држала 14.448 коза и оваца. Из ове капетаније 30 газдинстава држало је преко 100 брава ове стоке. У Извору Никола Живанов имао је 136 оваца и коза; Селачки-Вељко Паунов 140, Јован Рајков 198 и Јован Гаврилов 146; Новом Хану (Минићеву) — Тодор Недељков 190; Ошљану — Костадин Нешин 135, Тодор Иванов 120, Живан Првулов 100 и Здравко Првулов 145; Јаковцу — Ивко Симонов 203 и Милојко Радојков 113; Петруши — Милојко Јованов 112; Јелашници — Павле Радојков 119; Коритима — Неша Бурђин 112, Тоша Бурђин 177, Петко Петров 120, Цветко Петров 171, Јован Живков 216, Стојан Божин 110, Бурђе Живков 105 и Стојан Живков 140; Радичевцима — Манојло Петков 194, Манојло Јованов 194, Марко Голубов 120, Првул Вељков 108, Живко Тодоров 170, Риста Стеванов 200, Стеван Николин 120, Јоца Јованов 121 и Радивоје Вељков 173; према томе, у заглавској капетанији највише оваца и коза држао је Јован Живков из Корита. Једно домаћинство просечно је држало 49,14 брава, а насеље 144,48 оваца и коза (123).

Године 1834. у тимочкој капетанији сељачка газдинства држала су 33.352 овце и козе. У Булиновцу овчарством и козарством највише су се бавили Миладин и Стојко Петров. Први је имао 110 оваца и коза; други 120. У Топли Риста Павков их је држао 145; Васиљу — Живко Петков 136; Глоговцу — Јован Спасин 160 (124) итд.

Још пре завођења турског феудалног система источна Србија је била позната по коњарству. И касније, после завођења турског аграрног система, у њој је на поседима сељачких газдинстава једно време било доста „добрих коња“. У другој половини XVIII века у западном делу источне Србије могли су се купити „јевтино“ коњи; они су били издржљиви и могли да путују по дванаест енглеских миља на дан по неравним и брдским теренима (125, 36—44). Крајем XVIII века знатан број насеља имао је ханове са коњима. Само у Кладову у 1784. год. налазило се 6 ханова са 500 коња. Аустријски официр Франц Ксавер Покорни који је путовао кроз источну Србију и један део Бугарске, од средине августа до краја новембра 1784. год., пише како Трновац код Минићева има хан са 20 коња (126, 67—70).

За време Карађорђа коњи су се свуда држали у доста великом броју (127, 583). У првој четвртини XIX века у Нишу и његовој околини могли су се купити „најбољи“ коњи. Године 1824. чак је и сам кнез Милош наредио татарину Јованчи да му купи коња у Нишу ради поклона зету (10, 731), мада је имао велику коњушарницу уређену на турски начин. Пред доношење Хати-шерифа он је на свом поседу држао изванредан број коња домаће расе, доста лепих арапских и по један пар ердељских и елегантних руских хатова (35, 70—71). Најбоље коње у Србији је куповао за своје коњушнице. Године 1829. М. Г. Опран, трговац, набавио је за његов рачун 4 коња у Влашкој. Исте године он је лично наредио депутатима српским у Цариград да му купе и пошаљу једног хата. 5. априла 1832. год. пребацио је Милосаву Здравковићу што је другоме продао своје коње и тражио да му пронађе друге коње за њега. Још 20. априла 1825. год. на његовој ергели у Пожаревцу се налазило 18 коњских граа. Од тога су 15 били коњи шкопци, 2 беле и једна мрка листаста кобила. И на осталим својим ергелама и добрима држао је знатан број коња. У Румунији их је имао 12; Крагујевцу 14 (129). Коње је често пута поклањао околним везирима приликом њиховог доласка на положај или у некој другој прилици. Наиме, кнез Милош је придавао велики значај да са околним пашама одржава најпотпунији споразум и у том циљу им је чинио многе поклоне (130, 40). Чак и заробљеном Али-паши прво је поклатио једног арапског хата, па га је тек онда заједно са осталим Турцима послао Куршид-паши (131, 8). 3. марта 1824. год. он је послао на поклон видинском везиру и његовоме ћехаји по једног хата (10, 394). Године 1832. Мехмед-Решид паши дао је на поклон 200 коња у вредности од 100.000 гроша. Три године касније, 1835., са шест коња даривао је султановг зета Хадила пашу (132, 406, 477—488, 537). У периоду од 1836. — 1838. год. кнез Милош је са коњима даривао Алил-бега, Махмуд-пашу, Мехмед Саид-пашу, Осман-пашу и Хозрев-пашу (133). Исто је често пута чинио и са другом стоком. 2. октобра 1822. уз честитку за женидбу сина послао је Хусејин-паши на дар 50 овнова, 27 ока меда и 24 оке масла (10, 394). Овнове је за његов рачун набавио Милосав Здравковић и послао у Ниш, где их је дочекао татарин Јованча и предао паши. Године 1833. за срећно окончање питања о решењу граница послао је султану у „знак признате љубави 1000 волова на дар“. У 1834. год. кнез је са 200 пари волова даровао Хадила-пашу (134).

Кнез Милош је у свакој прилици показивао интерес за држање стоке не само на своме поседу него и у читавој источној Србији. И државне посете користио је да се ближе упозна са начином држања стоке. Године 1835. чак приликом посете султану у Цариград нашао је за сходно да посети коњичке касарне и присуствује ексерцирању. Султан га је даривао једним коњем „с богатом опремом и златним узенијама“ (132, 523, 528).

И Турци су са пуно пажње и уживања неговали бројне коње. Чак и поклоне су чинили у коњима. Поклонити некоме коња сматрали су „као најбољи и најлепши дар“ (135, 61). Године 1719. прошли су кроз западни и јужни део источне Србије, у исто време, посланици Немачке и Турске, идући један у Цариград, а други у Беч, ради размене и предаје пожаревачког уговора о миру. Пртљаг немачког посланика „и његове пратње, био је натоварен на 370 кола, а турски посланик имао је за ово 700 коња и 200 камила“ (136, 627). Том

приликом нишки сераскер поклатио је немачком посланику арапског хата „украшеног по турским обичајима” (84, 61, 74).

У првој четвртини XIX века западно од Тимочког басена већина коња у источној Србији била је домаћег соја. Коњи на поседима сељачких газдинстава имали су праве сапи и доста су упропашћавани прераним коришћењем за вучу. Још у другој години ждребад су коришћена за рад (35, 70—71). У Сладинцу крајем XVIII и почетком XIX века такоређи уопште није било добрих коња. Турци, чим би у неког сељака угледали лепог коња, силом су га отимали од власника. Уколико се неки власник жалио кадији, морао је касније да плати неколико кеса гроша глобе како би искупио главу (11, 72).

После доношења Хатишерифа у северном и западном делу источне Србије најбоље коње држала су газдинства у пожаревачкој и ћупријској нахији. Колико су држани добри коњи у овим нахијама, најбоље се види по томе, што су исте куповали и власти за своје потребе. Само 1832. год. оне су у њима откупили 17 коња за државне потребе у вредности од 4.975 гроша. У ћупријској нахији коњи су купљени од Гаврила Влаића (Црквенац), Милана Јовановића (Језеро), Стојана Станковића (Свилајнац), Косте Борђевића (Ћуприја) и Бошка Борђевића (Свилајнац) у укупној вредности од 1.365 гроша. 22. и 23. октобра 1825. год. кнез Милош је упутио два писма Милосаву Здравковићу у ћупријској нахији. У првом писму му је наредио да пошаље кола и шест добрих коња, јер у „дошасту среду” хоће да путује са децом у Пожаревац. Другим писмом тражио је шест кола с добрим теглећим коњима. 1837. год., када је Стева Јевтић добио налог од кнеза Милоша бр. 3.835 да набави 8 коњских кола са по два коња и двоја кола са по 3 коња с покровцима или асурама, наредио је да се из млавског среза пошаље одређен број кола будући да су у „истом срезу и кола јака и коњи добри” (137).

Кнез Милош је уз сваки конак имао „стоке, и он сам лично водио надзор... док се налази на том месту” (35, 68). Само у источном делу Доње Мораве он је имао око 200 говеда, а телади и јунади 50 грла (138, 80). Говеду је најчешће куповао по видинском пашалуку. Године 1823. Јосиф Милосављевић се турдио да купи добре волове за кнеза Милоша, али њих није било довољно. Пред доношење Хатишерифа имао је поузданог човека, марвеног трговца Атанаска, који је за његов рачун потајно набављао стоку у Влашкој и другим крајевима. Почетком 1827. год. Гаврило Поповић је купио за књаза 50 добрих волова, али по скупљој цени од лањске. У 1828. год. за кнежеву економију купљено је 700 крава и 130 волова (139).

И осталу стоку представници власти куповали су за рачун кнеза Милоша. У пролеће 1816. год. Милосав Здравковић „Ресавац” набавио је за књаза 307 оваца, по цени од 20 гр и 20 п, и 593 козе по 17 гр. Године 1821. када је у ћупријску нахију требао да дође Мехмед-ефендија, везиром касапбаша, преко писма дао му је упутства како да изврши погодбу са њим око овнова и наредио да потајно, за његов рачун, извоји 300 овнова. Две године касније, 27. новембра 1823. год., чак му је наложио да за његов рачун купи и пошаље 30 јараца. Из извештаја Стефана Пазарца, послатог 12. септембра 1829. год. у Крагујевац, види се да је тада у Пожаревцу било кнежевих око 400 свиња. Од живе стоке после смрти Симе Милосављевића-Паштрмца 1836. год. Милош је узео 213 свиња, 100 оваца са јагањцима, 75 говеда и 7 коња. Деспот Стефа-

новић у 1837. год. примио је 250 дуката да у свом округу и видинском пашалуку набави за рачун кнеза свиње „соја лепог” (140). У Црној Реци књаз је имао 400 својих овнова. На територији црноморског округа држао је укупно 259 свиња (141, 210—211). У северозападном делу источне Србије кнежева говеда углавном су држана у Клепачкој ади и Могили (142).

И поклонима је кнез Милош увећавао свој сточни фонд, нарочито од трговаца и Турака који су желели да добу на неки положај његовим посредством.¹ Године 1828. Петар Пален, гроф из Букурешта, послао је новац К. В. Неселродеу и генерал мајору Гејсмару да купе 4 беца за кнеза. У периоду од 1825. — 1835. год. са коњима даривали су га Мехмед-паша (2), Ахмед-бег (1), Мехмед Решид-паша (3) и многи други Турци (144). Из источне и читаве Србије кметови, среске старешине, становници читавих насеља и појединци сваке године слали су на дар кнезу Милошу бројну стоку. Често пута Милош је тражио или чак од појединаца изнуђавао поклоне у стоци. Године 1823. он је јавио Н. Луђевици да би добро било да му „пошаљу два колубарска вола... да има Радомировића чиме украсати”. 10. IV 1822. јављено је трговцу Мити „да пошаље Господару једног коња на дар, као што су послали и остали трговци пашалука...” (10, 495). Из писма кнеза Милоша Милосаву Здравковићу, од 28. октобра 1829. год., види се да му је овај послао на поклон јуницу (145). Поклоњена стока је морала физички добро да изгледа. 25. IX 1821. год. кнез Милош је вратио поклоњене коње сопственицима из В. Градишта „јер за Господареву потребу бити не могу, што су слаби” (10, 945).

И после националног и социјалног ослобођења, у XIX веку, пољопривреда у источној Србији је имала — као што је већ раније истакнуто — сточарски карактер. Прво место по приходу на поседима сељачких газдинстава заузимале су свиње. Козе и овце заузимале су такође значајно место, јер је још увек било довољно паше и брста (146, 64). Године 1837. у западним и северозападним деловима источне Србије најсиромашнији сељак је држао по неколико брава свиња и њима посвећивао највећи део свога времена на штету других пољопривредних грана. Преко зиме сељачка газдинства су често пута остављала рогату стоку без хране само да би прехранили чопоре свиња. Због тога је после доношења Хатишерифа било предлога да се уредбом одреди колико свиња може да држи једно газдинство. Међутим, ипак ова уредба никада није спроведена у живот, јер је сељак веровао у велику корист од свињарства и било је „места бојати се, да би се побунуло”. Слично је мишљење имао и сам кнез Милош, па је забрањивао „да се секу жирородни растови за то што он налази да они жиром својим за исхрану свиња и шишарком својом за извоз дају толико користи, колико једва да би дали да се употребе на који други начин”. Највећи број свиња је продаван у пролеће. Купци су углавном били трговци из крајева преко Саве и Дунава (147, 35—37). Из писма грофа Боа-ле-Конте-а види се да је продаја 3—4 свиње била

¹ 3. новембра 1838. год. кметови из црногорског среза поклонили су кнезу 70 овнова. Један „чифт” поклоњених овнова вредео је 20 гр; укупно 700 гр. До продаје поклоњену стоку је држао у Пожаревцу, Крагујевцу, Румунији или на другим својим поседима. Године 1833. на Појани, Деци и М. Падини у Румунији имао је 12 говеда, 181 овцу, 12 коња и 92 свиње. У Крагујевцу од стоке је држао 14 коња, 130 говеда, 220 свиња, 120 оваца и 21 козу (143).

довољна „да се од ње цела породица за годину дана издржи“. Јер, у усамљености својих шума, сељачка газдинства имала су мало потреба. У условима ограничених потреба, она су била веома богата. Када је неко имао 4000—5000 дин. прихода, убрајао се „међу најбогатије у земљи“ (148, 20—22).

После доношења извршног Царског Фермана један пар свиња продаван је за 70—80 гроша, литар меда по 2½ гроша, вуна 3 гроша ока, лој 3 гроша ока, пар овчијих, јагњећих и јарећих кожа 8—18 гроша (најскупље су биле јареће коже), месо од рогате стоке по 1 пени за енгл. литру (149, 35—38), а усољено свињско, заједно са сланином, по 35 дин. пара килограм (130, 25). Године 1834. Срби су тврдили грофу Боа-ле-Конту да би могли продавати преко Браиле квалитетно свињско месо по врло ниској цени на француским тржиштима када би се регулисао саобраћај на Дунаву и да Влашка не би могла одржати конкуренцију са Србијом. Она би једино „претегла... у воловима, који су... скупији; овце и козе су јевтиније у Србији, па чак и коњи, који стају само 25 до 50 франака“ (130, 25—26).

И рогата стока је држана врло много. Сељаци су је углавном држали за вучу и ретко клали. Месо од рогате стоке није било „баш најбоље“ (130, 25—26). У Ресави волови су сматрани хранитељима, па су их власници тако и звали. О Божићу чак су их уводили у кућу да их први полазе (150, 179).

Риболовне баре издаване су под закуп. Године 1836. оваквих бара у моравском срезу имало је 15. Закупнина се кретала од 40—550 гроша; укупна закупнина за риболовне баре у моравском срезу износила је 3105 гроша (151). У крајинском округу најбогатији барском рибом били су ритови око Неготина (152, 194). И текуће воде биле су богате морунама, сомовима, шаранима и другом рибом. Још у XVII веку путописци су истицали „како су реке пуне рибом“ (125). У пиротском округу нарочито су Јеловачка, Дүкиначка, Топлодолска и Темска река биле богате пастрмком; књажевачком — притоке Црног Тимока; црноречком — Злотска река и њене притоке; ћупријском — Црница, Ресава и Сисевачка река; пожаревачком — Комша, Гложана, Липа, Јагњило, Витовница, притоке Млаве, Божина и Буковска река; крајинском — Вратна, Црна Река и Постенац (153, 257—258). У изворишном делу Црне реке пастрмке су биле „често здраве крупне“ (45, 72). Најкрупније пастрмке ловљене су у Злотској реци код Лазареве пећине (153, 257). Вирови код Пореча и Текије обиловали су морунама, јесетрама, кечигама и сомовима; Тимок сомовима тешким до 40 ока, шаранима и штукама (152, 193); Млава многим укүсним и ситним рибама. Делови риболовних већих текућих вода су издавани под закуп (аренду). Године 1840. на Дунаву узводно од Голүпца, и Срби и Турци, давали су арендатору десету оку од ухваћене рибе или уместо ње слободно уговорену суму на алов, лапташ и чун (154). Средином XIX века на Дунаву су се налазиле велике „риболовне гарде“, нарочито у Бердапу код Сипа. Из крајинског окружја риба и кавијар су извожени у Аустрију (152, 193, 200). У Тимоку је ловљена и извожена једна врста рибе, која се само у њему размножавала; ову рибу мештани су називали „верозуб“ јер је имала „зубе четворношцима подобне“ (100, 247).

До 1833. год. Турци су имали своје гарде на Дунаву и бавили се риболовом. 18. јануара 1834. год. кнез Милош је наредио Стефану Стефановићу, сердару тимочком, да кајаке на Дунаву поразбија, коље повади и ловишта рас-

тури, јер по Хатишерифу од месеца редеба 1249. (1834.) Турци на то нису имали више права. О томе је обавестио и Осман-пашу, управника адакалског, да нареди „Турцима дуж Дунава прво да батале своје кајаке, а друго да поваде и извүку из Дунава коље, које су побили за гарде... Србин плаћа данак цару на сваки педаљ земље, пак треба сваки педаљ земље и да ужива, из ње данак да вади, па цару да се одужује“ (155).

Најстарији закупца риболовних гарди у Бердапу био је Коста Гардација из Смедерева. Иза њега су познати закупци Николај Костачевић из Кладова, Јовица из Турн Северина, Никола Гардација из Доњег Милановца, Преда Димитријевић (у ортаклүку са Јованом Граовцем), Димитрије Томић из Кладова и др. Најдуже је закупца био Борће Томић (син Димитрија Томића). 90-тих година XIX века он је плаћао закупнину око 200 дуката годишње и бесплатно снабдевао са кавијаром Двор у Београду (156, 43—45).

Једно од најачих риболовних места на Дунаву пре регулације био је „Госпоћин вир“. Још у XIV веку он је био познат по „издашности у крупној риби“. Године 1379. Лазар га је био поконио манастиру Ждрелу (Горњаку). Касније је вир био одузет од манастира и издаван под закуп. Закупнина је била различита у разним годинама. У другој половини XIX века Борће Боркан из Доњег Милановца плаћао је закупнину 7000 дин. годишње (157).

Из протокола од наплаћеног Ђумрука од аласке рибе, од новембра 1840. до априла 1841. год., види се да је овај у појединим месецима у околини Кладова и Брзе Паланке износио: у новембру 736 гр 28 п, децембру 1371 гр 8 п, јануару 292 гр 16 п, фебруару 336 гр 20 п, марту 593 гр и априлу 1967 гр 18 п; укупно 5295 гр 90 п. Највећи број аласа у овом делу источне Србије имала су насеља Сип, Кладова, Костола, Мала Врбица, Велика Врбица, Ртково, Вајуга, Корбово, Велеснице и Грабовица. У фебруару 1841. год. риболовом на Дунаву бавило се из Велике Врбице 4 аласа, Костола 3, Кладүшнице 1 и Вајуге 1. Из другог насеља аласи су највише платили Ђумрука — 118 гр 32 п (158).

После доношења Хатешерифа аласи на Дунаву највише су ловили јесетру, моруне и пастругу. Само јуна 1837. год. аласи из Костола, Сипа, Корбова, Кладүшнице, Рткова, Велеснице, Вајуге, Боравеја и околних места уловили су 111 јесетре и 2 паструге. Тако је 8. јуна 1837. год. Првүл Борба из Рткова уловио једну јесетру и продао је за 33 гроша. Између 1. маја и 26 октобра највеће моруне уловили су Јован Цана (у вредности од 377 гр), Борће Курта (375 гр), Траил Сарин (330 гр), Борће Томић (350 гр), Димитрије Матин (341 гр) и Борће Николин (309 гр) (158).

Из Текије, Кладова и Радујевца извожене су знатне количине рибе у крајеве северно и источно од Дунава. Само из Текије у другој половини децембра 1850. год. извезено је 200 ока рибе; Кладова 19 ока слане и 765 ока „тазе рибе“. У првој половини марта 1851. год. извоз рибе преко скеле у Кладову износио је 785 ³/₄ оке и 9 ока „ајвара жутог“, а у другој половини 263 оке слане и 1728 оке „тазе рибе“ (159).

70-их година XIX века знатан број земљорадника у околини Брзе Паланке напуштао је земљорадњу и по цео дан проводио време „по Дунаву ради ловљења рибе“ (160, 84). Пре регулације на Бердапским ловиштима ловљени су доста крупни моруни. После регулације Бердапа ретко када је који рибар ухватио тежег моруна од 120—160 кгр. Најкрупнији моруни најчешће су

хватани код Љубичевца (156, 9). По улову рибе најпознатији је био Госпођин вир, у поречком срезу (161, 156). Од Радујевца до Кладова хватано је по 20 тона рибе годишње. Риба је сољена и стављана у бурад, па тако продавана. Суве моруне и јесетре продаване су до 4 дин. за 1 кг. Цена кавијару је зависила од „количине ухваћене хајваруше”. Просечна цена му је била око 12 дин. (162, 498).

Године 1893. само у срезу Доњи Милановац рибарством се искључиво бавило више од 300 пор. глава. Јула месеца поменуће године дневни улов рибе у овом срезу износио је 400—500 кг у вредности до 1000 дин. Риба је продавана трговцима и прекупцима у Оршави (163, 273).

И лов је представљао релативно добро развијену привредну грану. Још пре укидања турског аграрног система многа газдинства су се њиме бавила тако-рећи преко целе године. Шуме су биле пуне дивљачи; у њима је нарочито доста било вукова. Последњи су чак узнемиравали путнике по путевима, јер су се кретали „у великим гомилама”. Услед тога су путници били принуђени да буду „непрестано на опрези и један уз другог” (125, 43). Вукови су често пута били „одвише големи”. Године 1817. кнез Милош пише Милосаву Здравковићу како је сваки сељак дужан да убије по курјака и лисицу и њему пошаље коже. Сељаци који нису били у могућности да убију курјака плаћали су за сваку кожу 50 гр. Коже од малих курјака плаћане су као велике (164).

У XIX веку планине у крајинском срезу обрасле шумом и богате изворима имале су сваке врсте дивљачи; у њима се особито доста назалило „медведа, дивљих свиња, јелена, срна . . .” (100, 230). Последње су често пута слате на поклон кнезу Милошу. У једном писму из 1821. год. он се чак захваљује Милосаву Здравковићу на послате 4 срне. И остала дивљач поклањана је кнезу. Године 1823. Марко Цодић, коџабаша хомољски, послао му је на поклон 4 срне, дивљу свињу и једну медвеђу кожу. У Поречу је тада било више јелена него дивљих свиња. 5. феб. 1821. год. Вуле Глигоријевић пише Лазару Теодоровићу, кнежевом секретару и депутату, како уместо дивље свиње шаље јелена, јер исту није могао набавити (165).

Између 1850. и 1851. год. на хиљаде кожа од дивљачи је извезено у Турску и крајеве северно од Дунава. Само преко Текије, од 13. до 28. феб. 1851. год., извезено је кожа од куна, твора, мачки, јазавца, стоке и сточних производа у вредности до 42.000 гр. У другој половини децембра 1850. год. из Радујевца је извезао 11 лисичјих кожа (159). Један килограм коже од јазавца продан је по 2,0—2,5 дин. У 1888. год. цене коже од твора износиле су око 2,0 дин. за 1 кг (166, 112).

Пред крај XIX века у многим крајевима источне Србије дивљач је била сведена на минимум, јер је добрим делом била поубијана, пошто је ловљена и у време када је то кривичним закоником било забрањено. Године 1892. била је права реткост видети дивљу свињу у околини Кладова (167, 78). У југоисточном делу источне Србије од овога је изузетак чинио Горњи Висок — „боравиште медведа, курјака и осталог другог звериња и дивљачи” (168, 35—36).

Још 1852. год. за унапређивање сточарства у источној и читавој Србији основана је била државна ергела у Буприји под именом „Заведеније Правителствене Ергеле” (29. II 1892. преустројена у „Државни Сточарски Завод”). Њен основни задатак био је „да производи и гаји добре сојеве стоке и да их распостире”. У ергели је посебна пажња поклањана држању приплодних

коња. Од 1. марта до 1. јула пастуви су слати из завода „по Србији у циљу подизања домаћег коњарства” (62, 333). До 1864. год. број пастува на ергели био је мали. Међутим, поменуће године по одобрењу Државног Савета набављен је још изванредан број пастува у вредности од 2000 цесарских дуката (169). За време ратова с Турцима у деветој деценији XIX века из ергеле су приплодна грла употребљена у војне потребе. После рата у ергелу је враћен мали број грла, који је услед исцрпљености био неупотребљив за приплод (170, 4). Највећи број општинских пастува за приплоди имао је књажевачки округ (152, 222).

Захваљујући раду државне ергеле у Буприји коњарство у источној Србији почело је квалитативно да се развија, па је овај део земље једно време био извозник коња у Стару Србију и Бугарску. Међутим, непосредно после ратова с Турцима због недостатка средстава за унапређивање коњарства, извоз коња извесно време је скоро сасвим престао, а поједина газдинства чак почела да увозе ердељске коње (171, 289). Утицај пољопривредних подружница из Пирота, Бољевца, Жагубице, Петровца, Параћина и Сврљига био је незнатан на развој коњарства (172, 679).

И средином XIX века трговина стоком у источној Србији такође је била веома развијена. Године 1844. само на једном вашару у Пожаревцу (о Петровдану) било је продато 35 говеда, 3 свиње, 124 јагњета, 44 овце, 61 коњ, 317 кобила и 13 ждребета. Преко Радујевца, Текије, Рама, Винице и Дубравице сваке године је извожено из источне Србије у крајеве северно и источно од Дунава по неколико хиљада грла ситне и крупне стоке. Само у другој половини марта 1850. год. преко Дубравице је извезено 1676 свиња. Од 3. до 18. априла 1850. год. преко рамско-виначке скеде трговци су превезли у Банат 2240 свиња и 103 вола. И преко Пандирала и Алексинца извожена је бројна стока. У периоду од 1. до 15. маја 1850. год. само преко Алексинца извезено је у Турску 309 кобила, 81 коњ и 49 ждребади. Између 15. априла и 1. маја исте године трговци су преко Пандирала извезли 2047 овнова, 1 ждребе, 1 кобилу и 6 коња. Један пар овнова је продан од 48 ½ до 50 гроша (173).

Године 1863. вуна из Зајечара и његове околине била је најважнији извозни сточарски производ. Сваке године из насеља која су административно и привредно гаравитирала Зајечару откупљивано је око 200.000 ока. Вуна је прана на Тимоку, па је онда извожена у Беч. Најниже откупне цене биле су 8—12 гроша ока. И коже од оваца и коза су извожене. Само са салана у Неготину, Књажевцу, Зајечару и Текији извожено је кожа у вредности најмање 50.000 талира годишње. Масло и сир били су изванредног квалитета. Годишње се извозило око 20.000 ока масла за београдски град. У другој половини XIX века из околине Књажевца маслом су се снабдевали смедеревски, нишки, видински и београдски град (45, 84—85, 146, 148).

Извоз стоке, вуне и масла био је различит у разним годинама и месецима. Између 6. и 21. децембра 1849. год. преко Радујевца је извезено 1073 козије коже, 90 овчијих, 30 јарећих и 260 ока топљеног масла. У периоду од 15. до 31. децембра 1849. год. преко Вршке чуке извезено је 887 ока масла. Од 15. до 20. марта 1850. год. трговци су превезли преко скеде у Радујевцу 49 кожа волујских и 72 кравље (173).

Најбогатији у стоци и новцу у крајинском округу били су житељи села Сикола (152). Као и у већини осталих насеља овог округа, и у њему је среди-

ном XIX века месо претежно коришћено као печење. У црноморском округу месо се чак искључиво употребљавало „само као печење, било то јагње, прасе или перната живина”. Чорбу Румунке су ретко правиле, а за јуху — супу нису ни знале (174, 163). Међутим, и поред тога у седмој декади прошлог века у овом округу се налазило 7137 коња, 29.823 говечета, 25.742 свиње, 149.056 оваца, 45.347 коза и 2130 кошница. Крајински округ је имао 7188 коња, 60.897 говеда, 35.424 свиње, 136.753 овце, 49.055 коза и око 2625 кошница. Стока се нарочито доста држала у припанинским селима; она је била „од ситније пасме”. Алексиначки округ највише је стоке имао по селима у Голаку, Озрену и око Ртња. У књажевачком округу, где се 1866. год. налазило 160.141 овца, већ средином маја од музара оваца су одвајани празови и јаловиње, па су чувани одвојено. Број помешаних музара на бачијама износио је 500—1200 брва (46, 814—1000).

На сваких 1000 становника у Тимочној крајини долазило је 1867. год. око 4801 грло стоке и у том погледу она се налазила на другом месту у Србији. У крајинском округу стока се нарочито доста држала у брдско-планинским насељима. Говеда нису била на гласу по крупноћи и изгледу. Моравци, Стижани, Печани и Речани такође су се бавили доста сточарством, мада слабије од Хомољаца и Звиждана (46, 1000—1153). У Нишу су доста држани коњи, краве и биволице. Последње су нарочито држали Турци „поради млека” (175, 350). Године 1867. на 1 км² у нишком округу долазило је 2 коња, 14 говеда, 9 свиња и 48 оваца и коза. Од стоке било је у Нишу: 1000 коња, 100 магараца, 800 бивола и волова, 750 свиња, 3100 оваца, 50 коза и 350 кошница (36, XXXVI, 131).

Године 1873. у књажевачком округу један пар средњих волова продаван је по 12—14 дуката, крава 8—10 дуката и мршавих свиња 120—150 гроша; пожаревачком округу — пар добрих волова 1300—1500 гр, добрих крава 600—700 гр, док мршавих свиња 220—240 гр (176, 24).

До 70-их година XIX века грабани варошице Жагубица више су се бавили пољопривредом него трговином и осталим привредним гранама. Преко лета већи део становништва из овог насеља се налазио у планини. Сваке јесени трговци су откупљивали маторе овце. Јагњад су слабо клана за локалне потребе. Уколико је неки домаћин клао овцу или јагње, то је чинило само у изузетним приликама (45, 51). И касније овчарство је у овом делу источне Србије било добро развијено. Године 1872. у Хомољским планинама на све стране могла се чути „свирала пастирска”. Сладајци и Суходлоци преко лета стоку су чували у Речкој. У узаној дољачи Тиквице стока је била „питомија од својих пастира”. 31. августа 1872. Ј. Драгашевић је на Тиквицама наишао „на стадо оваца, које су по дољачи, а у хладовини стогодишњих букви склонило па дахће. Пастир овога стада, старац од 80 година, више је био узнемирен... доласком него његово стадо” (177, 61, 63, 89).

70-их година XIX века од све стоке у околини Пирота највише су држане овце. Преко зиме држане су по стајама. Око Бурђевдана овце су стрижене и изјављиване на утрине. Од произведене вуне прављено је сукно за одело, док у Пироту израђивани ћилимови. Овце су мужене два пута дневно. Произведено млеко углавном је коришћено за производњу масла, „бијеног” и „небијеног” сира. Поред овога, сељачка газдинства држала су у знатном броју и говеда „и то не толико зарад какве шпекулације као гојења или мужења, него за рад”. Поједини имућнији људи у Високу, где је било довољно паше за

стоку и становништво се бавило сточарством, држали су по 30—40 коња и у време вршидабе са њима су врли жито. 1879. год. надница за вршај износила је 20 ока жита по једном коњу (87, 98—99).

На Мирочу 1876. год. услови су били повољнији за сточарство него земљорадњу. Међутим, околни становници нису рационално користили ове погодности. Већина газдинстава држала је говеда, козе и овце, али им је стока била „кржљава” (178, 83). На суватима око Ртња, Голубиња и Стола сељачка газдинства тада су држала многа стада оваца. У Хомољу, где је 80-их година XIX века било мало ораница за обраду, стока и сточарски производи представљали су највећи извор богатства. По извозу свиња скела у В. Градишту налазила се одмах после рамске. Само од 1888—1883. год. преко скеле у В. Градишту је извезено 44.588 свиња. У исто време преко скеле у Дубравици су извезене 121.244 дебеле свиње (179, 823—891). Из Пирота су тада извожени сир и масло у Једрене и Цариград. У његовом административном подручју 80-их година налазило се 5516 коња, 33 магараца, 23.919 волова, крава и бивола, 10.753 свиње, 116.575 оваца, 40.409 коза и 5312 кошнице (36, 229—243).

И 80-их година XIX века највећи приход сељачких газдинстава потицао је од продаје стоке, нарочито од свиња. Угојене свиње углавном су извожене из Подунавља и Ресаве (171, 285). Године 1888. у Млави је био чувен сточни трг у Петровцу. Сваке суботе и недеље, нарочито преко зиме и у јесен, на њему се могло видети по неколико хиљада коза, оваца, говеда и свиња (166, 170). Исте године угојене свиње из источне Србије продаване су по 95—100 форинти пар франко Штајнбрух. Трговци су мршаве свиње плаћали по 30—35 форинти пар. Из околине Пожаревца откупљене мршаве свиње углавном су извожене у Винер-Најштат. У Штајнбрух су извожене угојене свиње по 95—100 форинти за пар (180, 609). И извоз живе и заклане живине у овом периоду био је у стајном порасту, нарочито ћурака, у Беч, Париз и Берлин (181, 460). У Малом Извору ћурке су храњене орасима да би имале укусније месо.

Крајем XIX века стока је највише продавана и купована на вашарима. Само од 16. до 18. маја 1893. год. на вашару у Ђуприји било је продато 600 волова, 168 крава, 10 телади, 200 коња, 87 кобила, 70 оваца, 200 јагањаца, 30 коза и 100 јарића. Краве су продаване по 50—210 дин., телад 16—30, волови 72—360, коњи 60—360, кобиле 40—220, јагањци 4—6, овце 6—8, јарићи 3—4 и козе 7—9. Вредност продате рогате стоке износила је око 149.000 дин., коња 32.000 дин. и ситне стоке 2.000 дин.; укупно 183.000 дин. (182, 212).

Највише и најбоље расе свиња држала су газдинства у Млави, Пеку и Ресави; најмање у пиротском округу. Године 1887. скоро није било куће у источној Србији која није спремаала „свињску зимницу” (суво месо, сланину и др.). Преко зиме „најслађа посланица” било је печено прасе (172, 676). У Ресави и најсиромашнија кућа прихрањивала је по које бравче од свиња којим би се преко године мрсила (183, 196). Ради веће локалне потрошње и увећаног извоза сувог свињског меса године 1886. дата је концесија једној групи српских и аустријских капиталиста за подизање фабрике сухомеснатих производа у пожаревачком округу (184, 471).

Године 1888. сељачка газдинства у Ресави држала су најкрупнија говеда (172, 674). Најбољих коња било је у околини Зајечара (Велики Извор). Око Горњег Тимока налазио се највећи број кошница. Биволи у Тимочком басену

једино су држани у Неготину; они су искључиво коришћени за вучу терета (179, 362—367). Нека газдинства држала су и до 1000 оваца (5, 176). Нарочито је био познат кривовирски сој. Седиште овог соја оваца налазило се у пределу око Кривог Вири (179, 362—363). Најбоља грла овог соја држала су газдинства у околини Књажевца, Алексинца, Пирота, Голушца и у Хомољу. Вуна им није била баш најбољег квалитета, јер су стада у већини крајева скоро целе године држана „под ведрим небом”. Једна овца просечно је давала око 3 кг вуне (185, 334).

Од 80-их година XIX века у околини Бољевца извршан број газдинстава почео је да држи „свилоруне овце”. У овом периоду Министарство народне привреде било је набавило „са стране неколико свилорунних овнова и послало у бољевачки срез да се раздају неколицини домаћина ради приплода и укрштања са домаћом расом. У почетку је тамошњи свет показивао одвратност спрема ове не богзна како угледне стоке, па није на њу много полагао. Али када је доцније фабрикант Минх почео куповати вуну свилорунних оваца по 3 динара од кила, место 1 ½ динара што је дотле плаћао за обичну кривовирску вуну, онда су се многи почели надметати у том крају ко ће што више запатити од тих оваца”. Стога је и разумљиво што су газдинства из села под Ртњем у Црној Реци, Кривом Виру, Јабланици и другим 1892. год. имала многа стада свилорунних оваца (186, 494). Исти је случај био у околини Ражња. 1893. год. у овом делу источне Србије нека газдинства су имала толико свилорунних оваца да су их продавали и другима (187, 152). Највећи тргови за продају оваца били су Велико Градиште, Ниш и Пирот. Једна овца са јагњетом у 1890. год. просечно је продавана по 6 до 8 дин. (185, 335).

И у осталим крајевима ту и тамо било је узорних одгајивача оваца. Још 1874. год. Станоје Марковић из Ореовице за најбоље одгајене овце добио је на IV изложби земљорадничких производа и домаћих рукотворина једног полу-свилорунног овна (188, 2).

До 1896. год. газдинства у Зајечару, Вражогрнци, Вратарници, Слатини и Кривељу држала су за извоз око 20.000 свиња годишње. Утојене 80—100 кг теране су до Д. Милановца и одатле извожене у Пешту. Међутим, отада су због куге теране у Параћин и уз пут храњене да достигну тежину најмање 120 кг. У то доба Параћин је имао око 30 обора за тов свиња, Буприја 30, Свилајнац 40 и Пожаревац 20. По великим трговачким оборима одједанпут се гојило по 200—1000 свиња. Само у Параћину се гојило око 10.000 свиња годишње. У источном делу Доње Мораве најпознатији одгајивачи свиња за тржиште била су браћа Тодоровић из Пожаревца (67, 70, 146).

Крајем XIX века у брдско-планинским пределима око јачих извора налазиле су се бачије и са 1200 оваца (179, 402—403). Од 1882. год., када се у Високу почео да израђује старопланински качкаваљ, извршан број трговаца у њему улаже чак и читав свој капитал у оснивање бачија (121, 48). Знатан број сељачких газдинстава је тада од маја до октобра заједнички држао стоку. Обично су средином маја домаћинства удруживала овце музаре и изјављивала. У књажевачком округу број тако помешане стоке 70-их година износио је 500—1200 брава (46, 849). Године 1895. само срезови сврљишки и заглавски имали су 170.506 оваца. Највеће богатство Тимочке крајине тада су биле овце и оне су

давале „у исто време највише користи њеном становништву од свих осталих врста стоке” (189, 194).

Први Височанин који је научио да прави качкаваљ био је Костић Љубомир из Брлога (121, 48, 56, 145). Године 1885. Цинцари су сишли с Копаоника у Пирот и ангажовали Јеврејина Хајна из Самокова да их научи како се прави качкаваљ с тим да га они „издржавају, поје, хране и поврх свега да му плате... за 2½ месеца... Три године непрестано му је помагао Цинцарин Никола Јорго, и када је занат добро испекао, отпустили су Јеврејина а он је постао качкаваљџија... са сто динара месечне плате. Године 1896. Цинцари пиротски сирили су и један сир налик на качкаваљ кога су звали „манур” (190, 89—90). На почетку последње деценије XIX века качкаваљ је израђиван само на планинским суватима за време бачијања „у пиротском округу и околини Пирота и на Старој планини”. У осталим окрузима справљан је сир из сока — саламуре и трошан — сврљишки (191, 116). Од овога је изузетак чинио Књажевац. Још 1882. год. у њему је Петар Васић израђивао качкаваљ, који је могао унеколико да замени швајцарски (192, 431).

Још 80-тих година XIX века у Параћину и Пироту вршене су пробе да се прави сир на швајцарски начин (193, 326). Из Пирота су тада извожени вагони масла у Турску (127, 585). Произведен качкаваљ најбољу пробу је имао у Солуну. Производио се у погачама од 3—4 кг тежине и био слаби од обичног сира из саламуре (172, 194). Ради производње квалитетнијег млека и вуне за фабричку прераду тада је сматрано врло корисним укрштање соја оваца из околине Алексинца, Кривог Вири, Књажевца, Голушца, Пирота и Хомоља са македонским и бугарским сојем оваца (127, 585). У циљу квалитетније прераде млека сматрано је тада неопходним да држава треба да предузме следеће мере: да нареди да се на пољопривредним станицама, државним добрима, манастирским поседима и поседу Пољопривредне школе у Букову подигну млекари; да пропише правила или донесе закон за уређење утрина у коме би била створена могућност да општине и села могу по један део утрина издавати под закуп млекарским задругама и другим удружењима; да на државним суватима и осталим планинским испустима и пашњацима учини олакшице околном становништву које је у млекарској подружници; да посредством Српског пољопривредног друштва приређује општинске, среске, окружне и опште изложбе белог смока и музне стоке; да за изучавање млекарства узима младеж из кућа способних за заснивање млекарске радње, и, најзад да забрани израђивање вештачког масла и увоз страног (194, 195—196).

У другој половини XIX века Радичевци у Заглавку били су познати по производњи „радичевског сира и вуне”. Око 1900. год. свака кућа у овом насељу имала је просечно по 30—40 оваца и коза и 1—3 појате („повате”). Због торења (гнојења) земље стока је сељена с једне на другу појату. Иза укидања турског аграрног система број удружене стоке у бачији износио је 500—1000 брава. Крајем XIX века с деобом задруга „сагмал” је обично бројао око 300 брава (59, 95).

90-их година XIX века сточарство у забаченом селу Дрвнику (Заглавак) било је, уз печалбарство, једино које је становништву олакшавало живот. Свако газдинство држало је по 40—50 коза и оваца. Сељаци су током целе године продавали стоку и за добивени новац куповали храну. Стоку су неговали свуда

око села по вртачама, нарочито у Перкашу и Вињаги. Свака кућа је имала своју појату и оне су се налазиле у Коренаци, Бојиновицама, Слатини (59, 145—146) и другим потесима. У исто време већина села у сточарској области Голак имала је преко 1000 оваца, поред друге стоке. Село Језеро са 3.195 оваца налазило се на првом месту. У овом насељу, које је имало 81 кућу и 626 становника, сељачка газдинства држала су 1895. год. још 95 коња, 469 говеда, 188 свиња и 919 коза. Преко 2000 грла ситне стоке држано је у к.о. Г. Крупац (2.191), Лабуково (3.068), Попшица (2.099), Преконози (2.469), Раденковац (3.202) и Рсовац (2.468) (42, 525).

И пре укидања турског аграрног система у Заглавку и Сврљигу претежно је држана ситна стока. До 76-те године највише су се држале овце и козе. 1888. год. у 5—6 кућа једва се могао „наћи пар волова или кравица ситних, кржљавих, с којима се служе заједнички више њих за теглење и орање” (192, 430). У Понишављу такође је доста држана ситна стока. Крајем XIX века у 2—3 „дупке” у околини Сићева Петко чобанин држао је стадо од 200 коза (195, 402—403). У околини Књажевца козе су тада држане скоро исто толико колико и овце. У јесен козе су клане по саланама. Козије месо продавано је становништву, док лој и кожа извожени. Лој је извожен у козијим буразима у Радужевац или Ниш. Једно домаћинство обично је држало 60—100 оваца. У Скробници имућнија домаћинства држала су до 150 бржава оваца.

Између 1800. и 1888. год. овце из околине Књажевца углавном су извожене у Мађарску. Сваког пролећа долазили су трговци и откупљивали по 100—200 бржава. У пролеће 1888. год. они су откупили до 3.000 бржава. Цена једне овце са јагњетом износила је 9—11 дин. (196, 306).

Године 1892. црноречки округ је био оскудан у крупној стоци. У њему су се сељачка газдинства претежно бавила овчарством. Коњи су држани у незнатном броју, мада су били понајбољи не само у Тимочком басену него и читавој источној Србији. Од стоке су највише извожене овце и козе. Произведена вуна претежно је трошена за подмиривање локалних потреба. Краве су држане само „за производњу телад, за одржавање запата” (197, 220).

И свиларство је у XIX веку на територији многих насеља било веома развијено, нарочито у периоду док је у Италији и другим земљама Европе владала болест свилених буба. До 60-их година XIX века свилене бубе углавном су гајене за подмиривање локалних потреба. Међутим, отада многа газдинства су почела увелико да гаје свилену бубу за извоз. Године 1863. француски агент из Лиона је откупио у В. Градишту и његовој околини око 500 ока чаура по 2½ — 4 цванцика и од тога је добио 25 ока семена. Највећи део овог семена је извежен у Лион; мањи део је бесплатно подељен сељацима да још више гаје свилену бубу (45, 6—7). 60-их година XIX века свилене бубе су највише гајене у Ћупријском и пожаревачком округу. У многим селима тада су вибане „снахе са низовима златних дуката, који су гајењем свилених буба стечене” (198, 9).

Од 70-их година XIX века многа газдинства су престала да се баве гајењем свилених буба, дудове су посекала, чекреце за одмотавање свиле забацила, а за свилу почела давати много новаца. Године 1892. у Рготини код Зајечара свиларством се готово нико није ни бавио; у Николичеву нико није ни знао шта је то свилена гусеница; у Јелашници свилена буба гајена је „само

у кућама где има доста женске чељади и то за домаће рукотворине”; у околини Параћина овим послом се бавило повише газдинстава, али „највише због шарања пешкира”; у Гушевцу (Сврљиг) свиларство је било „сасвим забатаљено” (199). Још 1874. год. меродавни фактори су упозоравали да је свиларство у опадању и да нема више добрих мехурака као некада. У већини насеља узрок томе био је што су многи стари дудови посечени, а нови нису подизани, па се осећао недостатак дудовог лишћа за исхрану свилених буба. Међу осталим факторима треба истаћи жељу одгајивача да одмах корист „виде, а без турда и пруготове” (198, 9). И тако, док је некада источна Србија била значајан одгајивач свилене бубе, крајем XIX века њено становништво постало је велики потрошач свилених производа. Запостављајући ову привредну грану многе домаћине, деца и старци у источној Србији, који су били способни да хране свилчеве гусенице и за 40—50 дана рада остваре добар новчани приход, остајали су без занимања, а овај део Србије без знање суме новаца, која се могла корисно утрошити у друге сврхе (171, 288). У крајевима где су сељачка газдинства и била заинтересована за гајење свилене бубе нису се бавила овим послом из разлога што нису имали где да продају коконе (49, 399). Због последњег Министарство привреде је својим решењем бр. 4094, од 26. јула 1900. год., уступило набавку семена свилених буба и откупљивања мехурка г.г. Фаркићу и Анђелковићу, свиларима из Лапова, а под обавезом да пет година својим средствима врше набавку семена и бесплатно раздељују одгајивачима, да сваке године набављају 100—200 кг семена и исто распоређују по налогу Министра народне привреде. Поменуто године г.г. Фаркић и Анђелковић набавили су 125 кг семена свилених буба у Француској (Вар). Највише овог семена добили су одгајивачи из пожаревачког округа у источној Србији — 25 кг; остали окрузи у источној и читавој Србији добили су између 10 и 25 кг (200, 77—78).

Године 1900. по броју одгајивача свилобуба северозападни део источне Србије налазио се на првом месту у Србији. Те године број одгајивача у пожаревачком округу износио је 1.042, крајинском 51, нишком 179, пиротском 46 и тимочком 33. Највећи број дудова имала су газдинства у нишком округу — 21.122. Међутим, и поред тога чауре су се највише производиле у пожаревачком округу. У последњем округу крајем XIX века гајењем свилених буба су се бавила 4 свештеника, 15 чиновника, 41 наставник, 34 трговац, 29 занатлија, 895 земљорадника и 24 одгајивача осталих професија (201, 207—209).

У другој половини XIX века пчеларство је било заостало. Пчеле су држане у купастим кошницама исплетеним од дивље лозе и облепљеним сточном балегом. Од 80-их година XIX века поједина газдинства су почела да уводе кошнице „разумнијих система”. Највећи број кошница (уопште) имала су газдинства око Горњег Тимока (172, 678). Увођењу Ђерзонки умногоме су потпомогале пољопривредне подружнице (202, 8—9). Међутим, и поред тога крајем XIX века пчеларство је још увек било заостало. Године 1890. у околини Медвеђе (Ресава) сељачка газдинства уопште су мало гајила пчеле и то искључиво „у простим кошницама-плетарама”. Скоро у исто време у Николичеву пчеларством се бавило само „2—3 куће, и то на такав начин, да је боље да се и не занимају тиме”. У Кривом Виру 1898. год. још увек ниједно газдинство није имало Ђерзонке, већ само вршкарце (203).

И поред истакнутог великог држања стоке у првим деценијама после националног и социјалног ослобођења, нарочито у брдско-планинским крајевима источне Србије, сточарство ипак од средине XIX века све више почиње да уступа водеће место земљорадњи у складу са потребама увећаног становништва, измењеним захтевима тржишта и уопште неповољнијим друштвено-економским условима за његов дотадашњи екстензивни развитак. У том времену-периоду већ развијене робно-новчане привреде, разаравања државних, општинских и приватних стално зелених површина, ниске сточарске културе одгајивача стоке, распарчавања пољопривредних имања, распадања породичних задруга, сиромашења сељаштва, крчења жировних шума, неразвијене кућне индустрије, несрећених односа у сопственисти земљишних имања и неповољних политичко-економских односа Србије, сељачка газдинства стално смањују број стоке на својим поседима (204, 186—189). Само од 1859—1866. год. у источној и читавој Србији број коња је опао за 12%, свиња 27%, говеда 7%, коза 8% и кошница 36%. На 1000 становника долазило је у 1866. год. мање 28 коња, 130 говеда, 576 свиња, 82 козе и 66 кошница. У 1859. год. на 1000 становника је долазило 129 коња, 739 говеда, 1.637 свиња, 2.202 овце, 452 козе и 153 кошнице. За седам година број коња је смањен за 22%, говеда 18%, свиња 35%, коза 18% и кошница 43%. У истом периоду број оваца је повећан за 0,05% (0,007% годишње). Од 1859. — 1866. год. повећана је само вредност коза за 13% и оваца 37% (према броју становника); вредност коња је смањена за 13%, свиња 22%, говеда 54% и кошница 30% (205, 404—412). Међутим и поред тога крајем XIX века сточарство је још увек у многим насељима и крајевима било претежнија привредна грана од земљорадње, мада је и у њима број стоке осетно био смањен. Поред осталог, на ово је утицало и опште осиромашење пољопривредног становништва, које је било проузроковано пореским системом. Крајем XIX века задуженост сељака-сточара из године у годину стално се увећавала. Један сиромашан сељак на хиљаду динара новчаног прихода плаћао је порез 59. Сељаци су се задуживали да плате државне дажбине не само под високим процентом, већ и „у форми аконтирања на зелен“ (206, 166). У брдско-планинским пределима трговци су често пута у јесен куповали стоку с тим да је преузму на пролеће.

Последње деценије XIX века сточарство у односу на земљорадњу налазило се на нижем ступњу развитака. У овој деценији месне власти и појединци предузимали су низ мера за унапређивање сточарства. Из године у годину држава, пољопривредно друштво из Београда и месни окружни одбори поклањали су томе питању све већу пажњу. У циљу побољшавања соја говеда знатан број окружних одбора набавио је бикове из иностранства. Године 1892. само округ црноречки одредио је кредит од 20.000 дин. за набавку добрих приплодних бикова. Две године касније, 1894., у истом циљу пожаревачки округ био је издвојио суму од 2.400 дин. Исте године да би се увећао број приплодних пастува Министарство народне привреде послало је било у иностранство референта за коњарство у Министарству народне привреде и управника ергеле у Љубичеву да набаве приплодна грла. Из Љубичева и Добричева сваке године слати су пастуви на преко 30 пастувских станица ради опасивања кобила. Међу њима се налазио и пастув „Шахин“ купљен у Цариграду за 400 дуката. У циљу унапређивања живинарства сви државни економски заводи и

пољопривредне школе још 1898. год. били су обавезни да уреде угледне живинарнике за све врсте домаће живине. Тако су већ ове године били подигнути угледни живинарници у Љубичеву, Добричеву и Букову, у којима су се патиле све врсте живине најкориснијих раса и одатле делиле привредницима за запат. Последње године ради унапређивања овчарства одсељак Управе државне ергеле уступио је из свога стада мерино-рамбуље оваца добрим одгајивачима 21 грло свилорунних овнова. Цена једног приплодног брава је износила 8 динара. И пре тога ова раса оваца је препоручивана газдинствима да је држе, нарочито у брдско-планинским пределима, јер одлично подноси хладноћу. Сем тога, она је достигала доста велику тежину — 50 ока (207).

Још 1894. год. да би се оценио успех какав је учињен набављањем и чувањем окружних бикова одржана је сточна изложба за црноречки округ у Зајечару, којом је приликом било изложено преко 500 грла за награду. У то време највећу заслугу за унапређивање говедарства у црноречком округу имао је Тома Милошевић, марвени лекар, који се и лично бавио држањем расне стоке. Наиме, он је био набавио неколико страних сојева говеда и држао на своје поседу, укрштао са стоком домаћих раса, па на тај начин давао пример одгајивачима из целе околине. Сем тога, његовим зајимањем набављени су бикови из иностранства за округ. У ред примерних сточара овога доба из црноречког округа спадао је још Андра Миладиновић, трговац из Зајечара, Љуба Милетић, свештеник из Леновца, и многи други (208, 221—223).

Поред свих наведених и осталих предузетих мера сточни квалитет крајем XIX века није одговарао сточном квантитету, као ни вештини гајења и потреби ондашњег доба (209, 307). Власти су у погледу унапређивања сточарства предузимале низ мера, али је чињеница да је у многим насељима недовољно урађено. О томе најбоље сведочи пример насеља Јасикова (Хомоље). Године 1892. у овом насељу стоке је по количини било доста, али по квалитету мало; већина је била журава и ситна. У њему није била реткост да један сељак има „5—6, 8—10 говеда, 20—30 оваца, толико коза; али све то кад би се претворило у новац, не би вредело за 2 добра ресавска ..вола“ (210, 143). Исти случај је био у Доњем Милановцу (163, 273) и многим другим насељима. Најважнији узрок томе био је, поред осталог, што су многа газдинства крајем XIX века већи део године пуштала стоку у сампас „да лута по пољима и сама себи храну тражи“. У условима таквог начина држања стоке на поседима знатног броја газдинстава није могло „бити ни говора о оплемењавању помоћу одабирања и неговања подмлатка“ (179, 361). Још 1894. год. поједини привредници су истицали да ће напредак у привреди све „дотле бити слаб и никакав, докле се год не предузму озбиљне мере, да се правилно реше неколико главних питања које служе као основ савршенијој производњи, и у којима је уопште оличено напредовање целокупне пољске привреде. До тога пак времена, све мере које се буду употребљавале на рачун... запарложене привреде, морају се сматрати палијативне, или другим речима као крпеж старе зграде у којој је темељ трошан“ (211, 49). Према мишљењу истих требало је прво проучити природне погодбе појединих места за држање одређених врста стоке и тек иза тога увозити стране сојеве; посредством чешћих изложби, награда или на друге начине заинтересовати сељачка газдинства да држе искључиво стоку која у одређеном крају може најбоље да напредује; повећање броја крва

музара постићи тиме што би се у појединим местима подигли угледни млекари за савршенију прераду млека и створиле млекарске задруге; забранити употребу крава за обављање пољских послова; поправљати пашњаке и утрице чишћењем од камена, трња и другог корова; завести постепено пуштање стоке на пашу; установити заједничка детелишта на сеоској утрини (212, 334) и др.

И поред увоза крајем XIX века број расне стоке био је мали, јер су трговци извозили приплодна грла. О стоци, која је продавана на вашарима и сточним пијацама, па са њих извожена, такорећи нико није водио рачуна. Куповао је и извозио, „шта је ко хтео, без обзира на квалитет, а врло често не водећи рачуна ни о рентабилности“ (172, 76). Године 1888. Љ. Јовановић пише како је тешко одговорити на питање која је пољопривредна грана у источној и читавој Србији назадија. Сем тога, да ко незна какво је „сточарство уопште и његове гране посебице, треба да оде на који хоће панађур, па ће се за цело чудити кад види до ког је степена оно опало. На панађуру, где има на хиљаде грла разне стоке, једва ће наћи неколико грла која су задржала тип своје расе“ (213, 38). Поменуће године у околини Пожаревца ректо се где могла видети добра крава или добри волови; све је било кржљаво и ситно. За орање су коришћена чак и јунад од 1,5 год., па су их тако власници још у младости сатирали (214, 227). И у околини Бољевца стока је била „рђавог соја“. Од овога је изузетак чинило овчарство. У Јабланици су још 1888. год. поједина газдинства имала свилоруне овце од овна мерино. Највећи број оваца држала су газдинства у луковској општини; имала су их 11.005. На другом месту се налазила злотска општина са 10.000 оваца. Треће и четврто место, са 4.279 — 6.200 оваца, заузимале су кривовирска и бољевачка општина. У осталим општинама овога среза број оваца је износио између 1.235 и 4.020 (215, 338).

Крајем XIX века сељачка газдинства су продавала чак и она грла која су била у најбољој снази за приплод. Због свега тога Министар народне привреде био је принуђен да расписом од 10. маја 1900. год. забрани извоз бикова млађих од 4. год., крава млађих од 6. год. и уопште недовољно угодених говеда (216, 168). У исто време Српско пољопривредно друштво расписало је награде за „напредније радње“ у сточарству и другим пољопривредним гранама. Сваки одгајивач из вароши који је однеговао и држави продао за војне потребе два „рудна“ коња затворене боје награђиван је са 300 дин (са села првом пријавнику 500 дин.). За подигнут живинарник награда је износила 300 дин., док стално произвођење доброг сира 500 дин. У такмичењу за производњу сира учествовала су два млекарска удружења — пиротско и крајинско (217, 104).

У годинама пред крај XIX века преко 18% (18,83%) домаћинстава у крајинском округу није имало уопште стоку, пожаревачком 19,46%, док црногорском 16,92%. У крајинском округу 27,45% домаћинстава имало је све врсте стоке, 1,99% само коња, 1,19% коња и говеду, 2,38% коња и ситну стоку, 9,74% само говеду, 46,46% говеду и ситну стоку и 10,79% само ситну стоку. За рад способних коња највише је било у пожаревачком округу; најмање у црногорском округу. Године 1895. на 1000 становника долазило је у крајинском округу 74,5 коња, пиротском 88,8, пожаревачком 97,2, тимочком 93,1 и црногорском 80,6. Највећи укупан број оваца налазио се у пожаревачком округу. Међутим, у односу на 100 ха овце су највише држане у ти-

Број коња на 100 ха у 20 срезова крајем XIX века (218)

С р е з	Број коња на 100 ха
Рамски	11,34
Пожаревачки	13,67
Поречки	1,34
Сврљишки	5,44
Белопаланачки	3,17
Звишки	1,91
Бољевачки	2,02
Зајечарски	3,65
Голубачки	3,25
Кључки	2,18
Хомољски	1,59
Параћински	3,67
Моравски (Пож.)	4,97
Крајински	3,43
Алексиначки	3,58
Нишки	3,25
Млавски	4,18
Ражањски	1,87
Ресавски	2,77
Заглавски	4,25

мочком округу (123,54). Сврљишки срез са 157,15 оваца на 100 ха заузимао је прво место не само у источној него и читавој Србији. На другом месту се налазио бањски срез са 146,55 оваца. Између 1890. и 1895. год. прираштај стоке у пожаревачком округу је износио 6,44, тимочком 2,77, крајинском 0,03, моравском 4,29, црногорском 10,74 и пиротском 12,03. У истом периоду мањи прираштај стоке од становништва имали су моравски, крајински, тимочки и пожаревачки округ; остали окрузи имали су већи прираштај стоке (218).

СТОЧАРСТВО НА ПОЧЕТКУ XX ВЕКА

Почетком XX века земљорадња је даље потискивала сточарство заузимајући све важније место у пољопривредној производњи (45, 181). Између 1900. и 1905. год. само у тимочком округу број коња се смањио за 24,7%, говеда 7,3%, бивола 39,2%, магараца 23,6%, свиња 10,2% и оваца 10,7%; коза увећан за 6,2% и мазги 327,3% (62, 342—343). Међутим, поред свега тога првих деценија у XX веку сточарство у многим крајевима источне Србије и даље је било претежно занимање становништва. У Горњој Ресави све до првог светског рата становништво се претежно бавило сточарством и богатство „куће мерило се, углавном, према броју стоке“ (219, 11). На сваких 100 ха у тимочком округу током 1905. год. газдинства су држала 2,4 коња, 14,1 говеда, 10,6 свиња, 74,6 оваца и 13,8 коза; крајинском — 2,2 коња, 12,2 говечета, 7,5 свиња, 51,9 оваца и 12,8 коза; нишком — 4,2 коња, 19,3 говеда и бивола, 19,3 свиње, 117,2 овце и 25,5 коза; пи-

ротском — 3,9 коња, 15,6 говеда и бивола, 6,0 свиња, 83,5 оваца и 32,9 коза; пожаревачком — 5,2 коња, 12,8 говеда и бивола, 21,3 свиње, 62,2 овце и 4,9 коза. Највећи број коња на 100 становника држала су газдинства у пожаревачком округу (8,92); говеда у пиротском (36,23); свиња у пожаревачком и нишком (26,84—36,26); оваца у тимочком (169,28); коза у пиротском (76,49). У годинама пред први светски рат на сваких 100 становника у источној Србији држано је 5,60—8,92 коња, 21,73—36,23 говечета, 110,85—169,28 оваца, 8,32—76,49 коза и 14,03—36,26 свиња (62, 342—343). Последња стока, нарочито моравско-енгелеске расе, мачванке и шумадинке, представљала је добар запатнички материјал и задовољавала ондашње потребе за клање, прераду на кланицама и извоз у свежем стању (63, 226).

Преко 45% газдинстава која су поред говеда држала и ситну стоку имао је само моравски округ. Мање од 40% ових домаћинстава имали су пиротски и пожаревачки округ. У крајинском, нишком и тимочком округу овај проценат је износио 40—45. Преко 30% свих газдинстава у нишком и пиротском округу имало је свих врста крупне и ситне стоке; од 20—30% у крајинском и пожаревачком округу; мање од 20% — у сливу Раванице (220, 150—153).

Почетком XX века газдинства у Пожаревачкој Морави су гојила по 40.000 свиња годишње (221, 52). У Свилајницу је пред први светски рат постојало преко 20 обора (салаша) за тов свиња. У тим годинама Доња Ресава је извозила $\frac{1}{4}$ од укупног извоза дебелих свиња из Србије — 50.000 товљеника. Две четвртине утовљених свиња извозила су газдинства из Дубља и Свилајнца. У целокупном извозу из Доње Ресаве село Седларе учествовало је са 20% (67, 142). Знатан број свиња трошен је у самој источној Србији за исхрану становништва. У првој деценији XX века није било куће, ни најсиромашније, која није бар за Божић спремала печеницу, ако није за зимницу бар по једно угојено или упола урањено свињче клало за пастрму или ради масти (222, 362).

Године 1902. за унапређивање коњарства постојао је Сточарски завод у Добричеву; он је имао три своја одељка са 2095,82 ха. На имању завода крајем 1907. год. налазило се 424 коња, 251 говеда, 190 оваца, 298 свиња, 358 живине и 5 кошница. Од 1897. до 1908. год. приходи завода су увећани од 37.323,11 на 55.500,65 дин. Године 1908. приходи завода износили су 60.482,03 дин. (62, 353—354).

Преко селекционе станице у Љубичеву и коњичких удружења власти су настојале на почетку XX века да се тип јахаћег и лако теглећег коња држи по равницама и благо брдовитим предеоима, а товарни тип по брдовитим насељима (170, 6—8). Само у 1906. год. завод из Добричева био је набавио за приплод 85 кобила пореклом од полунглескиња и полуарапкиња. Приплодне пастуве увозио је из Турске, Француске и Аустро-Угарске. У истом циљу предвидео је био, поред осталог, оснивање пет обласних пастувских станица у дивизијским местима (220, 179—180, 184).

И угледна среска добра пред први светски рат радила су на унапређивању сточарства. Наиме, по закону о унапређивању воћар-

ства, који се почео примењивати од 3. јуна 1898. год., сви срезови су били обавезни да формирају по један воћни расадник, који би се бавио унапређивањем воћарства и виноградарства у свом гравитационом подручју. Године 1907. на предлог Одељења за пољску привреду и ветеринарство Министар за пољопривреду је изменио дотадашњи културни план среских расадника и проширио га на сточарство. Отада се у расадницима оснивају угледни живинарници за рационално гајење живине ради обуке и распростирања у народ бољих и признатијих раса; обраћа посебна пажња на пчеларство и свиларство неговањем свилених буба и пчела; гаји на савремен начин крупна и ситна стока (223, 687—710).

Пред први светски рат у границама источне Србије постојало је 27 среских угледних добара за унапређивање сточарства и уопште пољске привреде на поседима сељачких газдинстава. У тимочком округу налазила су се угледна добра у бољевачком, заглавском, зајечарском и тимочком срезу. У пожаревачком округу угледна добра имали су голубачки, млавски, звишки, моравски, пожаревачки, рамски и хомољски срез. Остала угледна среска добра налазила су се у брзопаланачком, бањском, кључком, крајинском, неготинском, ражањском, деспотовачком, параћинском, ресавском, алексиначком, моравском, нишком, сврљишком, белопаланачком и поречком срезу (223, 689—707).

Школа за винодеље и воћарство у Букову такође се бавила унапређивањем сточарства. Од приплодне стоке имала је говеда монтафонска, овце мерино рамбује и свиње шумадијске (224, 56). Године 1907. она је држала 1 приплодног бика, 4 краве, 6 телета, 2 кобиле, 2 коња, 2 омице и многе свиње шумадијског соја. На њеном поседу налазио се узорни живинарник. У њему су гајене кокошке „Минорке“, „Плимут-рок“, „Доркинг“ и „Хабе“; гуске — „Емденке“; пловке — „Пекинге“ и ћурке увезене из Француске. Од истих школа је продавала јаја земљорадницима ради размножавања културних раса живине. У поменутој години управа школа била је подигла један нов живинарник са 10 одељака, који је служио као стална изложба за „демонстратовање“ (225, 484).

У 1907. год. на унапређивању сточарства и осталих грана пољске привреде радило је близу 50 државних економа и њихових помоћника. Највећи број економа и помоћника имао је пожаревачки округ (по 7); најмањи крајински (по 3). Тимочки округ имао је 5 економа и 6 помоћника; нишки — 6 економа и 6 помоћника; моравски — 7 економа и 2 помоћника; пиротски — 4 економа и 3 помоћника (63, 153).

До почетка XX века пољопривредну станицу за унапређивање сточарства и осталих грана пољске привреде имао је само моравски округ (Буприја). Године 1907. биле су у току оснивања и уређења станице у Зајечару и Пожаревцу. Прва станица иако је као установа била млада гајењем „стоке она је у народ доста унела бољих запата домаћих сојева, а и страних културних раса“. Сем тога, она је, школујући подмаздак, дала моравском округу неколико стотина вредних

и подузетних привредника, који су знали и умели своја знања да пренесу на привреднике (226, 627, 639).

Још у 1906. год. власти су биле набавиле више приплодних свиња јокширских раса ради формирања запата на среским добрима, пољопривредним станицама и у државном пољопривредном заводу. У 1907. год. једна државна комисија, у којој су били чланови Милован Тодоровић, марвени лекар, и Јосиф Туцаревић, државни срески економ, купила је у пожаревчком округу 59 приплодних крмача домаћих раса са прасадима и 20 нерастова и углавном доделила пољопривредним организацијама на територији источне Србије за заснивање запата. Наиме, од укупног откупљеног сточног фонда Одељак држ. сточ. Завода у Љубичеву добио је 4 нераста, 20 крмача и 9 прасади; Пољопривредна станица у Ђуприји 2 нераста и 10 крмача; ресавски, рамски, голубачки, млавски и звишки срез 12 нераста и 25 крмача са 9 прасади. Поменуће године Пољопривредној станици у Зајечару, крајинском округу, бањском и заглавском срезу додељена су за приплод још 12 нераста и 41 крмача шумадјиске расе (63, 222 — 236).

50,8% од укупне државне суме за набавку приплодне стоке у читавој Србији по нахођењу и предлозима Одељења за пољску привреду, а решењима Министра за пољопривреду, утрошено је у току 1907. год. за набавку пастува и кобила за потребе држ. сточар. завода. Око 10.796,20 дин. утрошено је за набавку пастува и 2.300 дин. за приплодне кобиле; укупно 13.096,70 динара (63, 154).

Прве деценије XX века говедарство на поседима већине газдинстава „није пружало ни у приближној мери све оне користи које би се од говедарства уопште могле имати“ (227, 201). Ту и тамо поједини одгајивачи имали су „узорна стада говеда“. О томе сведоче и повремене изложбе стоке и сточних производа. Такав је случај био у пожаревачком округу. Још 1893. и 1894. год. одбор за сточарство овог округа набавио је приплодне бикове из запата Бајлоновог (у М. Црнићу) и поделио одгајивачима ради укрштања с домаћом стоком. Познати пиротски одгајивач говеда Љуба Сретеновић имао је запат беле расе говеда и стално га одржавао у сопственој крви (228, 209). Године 1901. у читавом пиротском округу преко 50 газдинстава узорно је држало рогату стоку. Најбољи одгајивачи крава били су Петар Поп — Крстић (Пирот), Крста Панчић (Драгинац), Љуба Сретеновић (Пирот), Јован Митровић (Суково), Стојан Ђирић (Вел. Суводол) и Матија Ђирић из Бериловца (229, 204).

На почетку XX века за напредак говедарства указивала се стална потреба не само у броју него и каквоћи у складу са донесеним законом о унапређивању сточарства (1898. год.). Отуда је ради унапређивања говедарства Министарство народне привреде откупљивало расне бикове од државног сточарског завода, на сточарским изложбама у Зајечару и другим местима, па их бесплатно делило на приплод срезовима и општинама. У том циљу само 1906. год. купљено је 12 бикова на сточној изложби у Зајечару. Откупљени бикови углав-

ном су били мелези домаћег говечета укрштеног са неком од иностраних раса, нарочито са швајцарским говечетом. Срезови и општине били су дужни да држе за приплод додељене бикове све дотле док неотежају, а затим су их по одобрењу Министра народне привреде могли продати. За добивени новац од продаје купована су млава грла, која су била способна за приплод. Крупнији и раснији бикови углавном су додељивани срезовима и општинама у равничарским крајевима; ситнији онима из планинских крајева. Овакв систем облагорађивања домаћег говечета био је усвојен „у шамери, да се произведе крупније говече, како долињско тако и планинско, од којих ће се после одабирати нарочита мушка грла, под државном контролом, а према закону о унапређивању сточарства“ (63, 220, 221).

До краја XIX века многа газдинства поклањала су недовољну пажњу избору и држању крава музара. Нека газдинства исључиво су држала краве за производњу телади, док овце су им служиле „за давање млека, као првенствене музаре, не само за бачијање, справљање сира, скорупа (кајмака) и масла, већ и за продају млека по селима и по градовима“. Међутим, отада се у том погледу ситуација осетно изменила, нарочито у равничарским насељима и на поседима државних сточарских завода и економија (230, 235).

Средња годишња мужа по крави била је различита у разним годинама. Године 1907. она је на поседу Добричева достигала близу 1300 л; укупна производња у целом Државном сточарском заводу износила је 34.174,3 л. Око 4350 л млека Управа је сирила и од њега израђивала познати сир „Добричевац“ (231, 558—559).

Најчувеније овце за вуну биле су кривовирске и гулијанске. Један см² руна ових оваца имао је „900 влакана, 80% руде а 160 или 20% пруге вуне“. Поједине овце у Млави и Пожаревачкој Морави давале су јагањце од 2 месеца тешке чисто 20—25 кг. Угојени овнови у излученом стаду Јове Николића из Понишавља достигали су тежину до 80 кг по браву. Просечна производња вуне од једног овна износила је 2 кг, једне овце 1,250 кг и јагњета 0,850 кг. За време целе сезоне производња млека по једној овци кретала се око 30 л (220, 250—253, 246). Најкукусније месо било је од пиротских оваца и коза (66, 194).

На почетку XX века тимочки округ по броју коња налазио се на тринаестом месту у Србији. Године 1905. у овом округу вредност фонда коња износила је 750.446 дин., говеда 4.511.861 дин., бивола 1.432 дин., магараца и мазги 3.381 дин., свиња 543.377 дин., оваца 1.995.533 дин. и коза 449.299 дин.; укупно 8.255.329 дин. Од ове вредности на једно домаћинство просечно је долазило 403 дин. Поменуће године газдинства у тимочком округу имала су 8.979 кошница (633 берзонки и 8.346 вршкара). У Крајини и другим крајевима источне Србије тада су највише држане кокошке, али је било доста и друге живине. Тако су 1906. год. сељачка газдинства у крајинском округу држала 1.315 ћурака, 3.897 гусака, 9.103 пловке и 135.022 кокошке или 51,3 пернате живине на 100 ха (62, 342, 350—351).

По броју одгајивача свилобуба северозападни део источне Србије је у 1908. год. био на првом месту у Србији, док по броју аудо-вих стабала на другом. Релативно велики број одгајивача имао је и тимочки округ — 264. У крајинском округу, 1908. год., 52 одгајивача произвела су 291 кг чаура (62, 294—298). Најбољи одгајивачи свилених буба су награђивани. Још 1901. год. Министар народне при-вреде, на предлог комисија, према расписаном стечају, наградио је првом наградом од по 70 дин. Петра Кокановића, земљорадника из Пожаревца, и Спасу Стојковића, општинског писара из Голушца; другом наградом од по 30 дин. — Марка Николића, земљорадника из Пожаревца, и Владимира Миленковића, учитеља из Триброда (232, 215).

Године 1907. сточарство је још увек било главно занимање становништва у насељима источно од Деспотовца. Поједина газдинства држала су по 800—1000 оваца. Уочи првог светског рата у Горњој Ресави газдинство са 80—100 оваца сматрано је сиромашним. Држане су претежно беле овце, јер су фабрике више тражиле и боље плаћале њихову вуну. Сем њих, држане су доста и козе. Имунџији сточари имали су их по 200 брава. У XIX веку доста су држали и свиње, нарочито домаће расе, које су жирене. Коње су углавном имали имунџији домаћини, а говеду и остали (5, 176—178).

Пред први светски рат сточарство у западним и северозападним деловима источне Србије све се више приближавало средњеевропскоме; у осталим крајевима било је примитивније. У Стигу и око Мораве газдинства су највише држала рогату стоку, свиње и козе (233, 57). Околина Књажевца била је позната по држању оваца и коза. Године 1910. у њој су постојале две салане за клање јалових оваца и друге стоке (на Сврљишком и Трговишком Тимоку по 1). На салани Алексе Митића радило је 5 касапина и повремено 15—20 људи, жена и деце. За очишћених 25 шкембета један радник добијао је предњи черек меса (задњи черек за 30 опраних шкембета). Лој и кожа су извожени преко Ниша и Радујевца у Београд. Месо је продавано локалном становништву по цени од 15 пара за 1 кг или 2 кг за 25 пара. У једној сезони са књажевачких салана је извожено 30—40 вагона лоја.

Источна Србија је са својом сточном трговином дуго времена била зависна од Аустро-Угарске. У XIX веку ова зависност долазила је из два разлога: прво, што је најбољи купац њене стоке била Аустро-Угарска, која је своје сточне запате извозила, и друго, што су 50% и више од тога њеног извоза чиниле овце, свиње и рогата стока (227, 11). Крајем XIX века она се често пута појављивала само као посредник у извозу крупне стоке из источне Србије. Једино су свиње „у потпуности биле потрошачки артикал у Аустро-Угарској” (146, 34). Од почетка XX века власти су радиле по једном утврђеном програму да учине корак напред у независности источне и читаве Србије, колико су то дозвољавали трговински уговори Србије са другим државама (227, 12). Ово тиме пре, што су покушаји ондашње српске краљевске владе да дође до трговинског уговора са Аустро-Угарском на

начелу равноправности били безуспешни и 4. јуна 1906. год. настало „неуговорено стање између Србије и Аустро-Угарске” (146, 31). Наиме, налазећи се у непосредном суседству с Аустро-Угарском, до почетка XX века стока и сточарски производи из источне Србије углавном су извожени на њена тржишта. Међутим, када су прилике у 1906. год. довеле до неуговореног стања између Србије и Аустро-Угарске, стока је почела да се извози ван аустро-угарских тржишта и без њених посредника. У годинама пред први светски рат знатан број сељака је продавао стоку кланичком друштву из Београда, нарочито свиње, које их је прерађене извозило. Године 1907. месо сољено, прерађено (шунке и саламе) и сланина извожени су за Француску, Италију, Енглеску, Белгију, Турску, Норвешку, Шведску, Швајцарску, Немачку и Румунију. Исте године маст је извожена у Немачку, Швајцарску, Француску, Турску, Белгију и Румунију. Волови су извожени у Француску, Италију, Швајцарску, за Египат и на Малту. У скоро исте земље махом су извожене и живе свиње. Сточне прерађевине и жива стока извожене су бродовима. Прве су транспортоване бродовима друштва Фресине и комп. Од Солуна до Александрије волови су превожени бродовима друштва Дијакакиса, а од Солуна за Француску, Италију, Малту и Шпанију друштва Фресине и комп. (235, 31, 38—39).

Године 1907. знатан број купаца из Италије, Грчке и Француске долазио је и на лицу места куповао стоку. Просечне цене сточарским производима за 100 кг франко обала Београд износиле су у дин.: масти 110, сланине 99, шункама 125, салама 270, плећкама сољеним 83, сољеној трбуштини 105, јајима 120. Волови за извоз плаћани су од 37 до 60 дин. за 100 кг живе мере, док дебеле свиње 75—82 дин. Продајна цена воловима у Александрији и Италији износила је 65—88 дин. за 100 кг живе мере, а свињама у Италији и на Малти 132—140 дин. (235, 40, 50—51).

До 1906. год. постојале су трговачке агенције за извоз стоке и сточарских производа из источне и читаве Србије у Женеви, Александрији, Браили, Солуну, Варни и приватна агенција Милоша Стевановића у Берлину. Исте године била је покренута замиса о оснивању агенција у свим значајнијим иностраним трговачким центрима. У току 1907. год. већ су биле створене нове агенције у Лондону, Анверсу, Атини, Бенови и на Малти (235, 57—58). Сем тога, у Александрији је био постављен вицеkonzул са задатком да ради на развијању трговине у правцу Египта, а заступништво Извозне банке у Солуну преобраћено у Српску краљевску трговачку агенцију (63, 217).

Још у XIX веку стручњаци су истицали да је источна и читава Србија била прави „Елдорадо за пчеларство, само треба усталаца, треба таквих људи, који ће знати подићи пчеларство и свету га омиљети” (236, 563). Међутим, ове повољне природне и привредне могућности минимално су коришћене. Број кошница у појединим крајевима је био релативно велики, али су то махом биле вршкаре и пчелари су приликом вађења меда убијали пчеле (237). Пчеларство као привредна грана било је препуштено само себи и углавном приватној иницијативи. Ту и тамо основана пчеларска удружења и задруге

по окружним и среским местима нису се могла „ни одржати, а камо ли кренути унапред пчеларство. Ни државна помоћ, коју је Министарство народне привреде, овда-онда пружало таквим удружењима, у сувише скромним сумама, нити је могла обезбедити сталан опстанак њихов, нити показати каква успеха у пчеларству” (220, 337). Међутим, и поред тога пожаревачки округ са 16.347 кошница налазио се на првом месту у Србији (испед подрињског и ваљевског). Од тога броја је само 10,5% било Берзонки; остатак од 89,5% отпадао је на вршкарке. Тимочки округ је имао 8.997 кошница, а крајински 4.701 (62, 352).

И рибарству на почетку XX века није указивана пажња које оно заслужује, донесен закон о риболову из 1898. год. недовољно је примењиван, а рибљи фонд по текућим водама на најразличитије недозвољене начине затиран. Због последњег Министарство народне привреде често пута је опомињало среска начелства на извршење и строгу примену закона о риболову. Сем тога, да би заштитило рибу у Дунаву оно је било закључило конвенцију о заштити и експлоатацији риболова са Румунијом и Угарском (220, 338). У годинама пред први светски рат крајински округ је имао највећи број рибара у Србији (1009). Пожаревачки округ, са 554 рибара, налазио се на другом месту. Године 1907. само у крајинском округу је било уловљено 10.214 кг јесетре, 160 кг кленова, 6.773 кг кечиге, 2.513 кг мрене, 1.184 кг моруне, 255 кг пастрмке, 10.154 кг смуђа, 7.847 кг сомова, 107.477 кг шарана, 474 кг штуче и 5.901 кг остале рибе; укупно 152.952 кг рибе у вредности од 118.883 дин. Најскупља риба била је јесетра (2,17 дин. за 1 кг); најевтинија штуча (0,50 дин.) У осталим окрузима улов рибе је износио (у кг): нишком — 2.942, пиротском 1.250, пожаревачком 49.207 (62, 334—335) итд.

Између 1900. и 1904. год. ловачка удружења поклањала су знатну пажњу унапређивању ловарства као привредне гране, утамањивању штетне дивљачи, заштити и набављању корисне дивљачи са стране ради освежавања крви. Међутим, отада се смањило надзор над ловом од стране ловачких удружења због битних измена законских прописа о лову. Сем тога, број правних ловаца је осетно смањен, а број бесправних рапидно растао. Услед овога у периоду од 1906.—1907. год. у два маха били су упућивани расписи Министарства народне привреде свим начелствима и окружним шумским управама да се појача надзор над ловом (238, 139—141). У голубачком срезу Друштво за пошумљавање голети тада се старало да се корисна дивљач и птице у шумама и забранима не лове противно закону о лову (239, 237).

Тимочки округ са 203 регистрована ловца налазио се на првом месту у Србији. У том погледу иза њега налазио се моравски округ (82). Тимочки ловци у 1907. год. уловили су следећи број дивљачи: 1569 зечева, 10 гусака, 96 пловки, 150 голубова, 80 препелица, 604 јаребице, 150 грлица и око 100 других птица. Улов штетних животиња био је такође знатан: 97 лисица, 10 дивљих мачака, 24 јазавца, 5 видри и 16 куна. Исте године 39 ловаца у крајинском округу била су уловила 462 зепа, 116 пловки, 134 јаребице, 2 курјака, 93 лисице, 3 дивље мачке, 15 јазавца, 20 творова, 5 видри и 31 куну (62, 330—331).

СТРУКТУРА И РАЗМЕШТАЈ СТОЧАРСТВА ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА

И после првог светског рата сточарство је у многим насељима источне Србије „моћан фактор народне делатности и благостања”. У овом периоду скоро није било сеоске куће без оваца (240, 24—169). Знатан број газдинстава и трговаца у Бањи, јужном делу Тимочког басена и Понишављу бавио се тада гајењем овнова, јарчева, коза и оваца по суватима и шумарцима за извоз у Цариград и Солун. Из Пирота гојењем ове стоке бавили су се трговци Димитрије Младеновић, Стеван Бурић, Васа Нејоковић, Станко Јовановић, Димитрије Станковић, Алекса Вучић, Владимир Манић, Јован Милошевић, Драгослав Ђирић и Јован Станковић (67, 376—377).

Између 1907. и 1926. год. у Горњој Ресави за богатог човека сматран је онај ко има преко 500 оваца и неколико коња, сиромашног са мање од 200 оваца, а осредњег оног „који има преко 200 оваца, 2—3 коњића, једног магарца, волове, краве, свиње и другу стоку”. У околини Деспотовца домаћина са 1000 оваца звали су „хиљадар”. Стока у басену Ресаве између Медвеће и Свилајнца називана је „благот”, па се њој пило у здравље у празничним данима. Скоро свако домаћинство у Доњој Ресави се тада бавило свиларством. Само 1910. год. у околини Свилајнца овим послом се бавило 1358 домаћинстава (5, 178—179).

До 1921. год. у Крајини и Кључу још увек је „било насеља чије се становништво поглавито бавило сточарством”. На једно домаћинство долазило је по 9,62 „главе” стоке (58,64% оваца, 7,31% коза, 20,55% говеда, 12,65% свиња и 0,85% коња и магарца). Највећи број горова налазио се у западним деловима области (241, 46—47, 125—126). Око 1933. год. у читавом Тимочком басену сточарство је било веома развијено, а у планинским крајевима на ободу, као на Мирочу, у Заглавку, испод Дели Јована и око Кучаја — делом претежније од земљорадње. Селачка газдинства нарочито много су држала ситну стоку, козе и овце. На гласу су биле кривовирске овце. Свиње су највише држане у ниским пределима, особито по речним долинама. На западном ободу Тимочког басена, од Злата до Кривог Вирија, сваке године по више хиљада свиња гојено је по жиробама. Крупа стока држана је не само за земљорадничке потребе него и извоз. У Средњем и Доњем Тимоку и Црној Реци држан је особито добар сој коња (242, 17).

После првог светског рата ради квалитативног и квантитативног унапређивања сточарства предузиман је низ мера. Највећа пажња поклањана је фиксирању раса и сојева стоке, лиценцирању и премирању запатних грла, приређивању изложби сточних грла и сточних производа узорних одгајивача и увођењу пореклописних књига (240, 172—175). У циљу веће продукције у говедарству тада је на рачун репарација извршен увоз говеда сименталске расе. Само између 1934. и

1937. год. меродавни фактори из Тимочког басена увезли су из Швајцарске за потребе сточара из тимочког, бољевачког, зајечарског и крајинског среза 10 бикова и 7 крава. У овом периоду и сама сељачка газдинства из Тимочке крајине увозила су приплодну стоку. Овај увоз приплодних грла утицао је да се између два светска рата у околини Неготина, Зајечара, Књажевца и Бољевца био створио солидан запат домаћег шареног говечета у типу сименталске расе са израженим својствима за високу продукцију млека (243, 7—8).

Највећи увоз стеоних јуница, крава и бикова сименталске расе за унапређивање говедарства у источној Србији извршен је у 1935. год. Грла за приплод купована су на сточним изложбама и сајмовима у Швајцарској по цени од 850—1000 шв. франака или 12.000—14.500 дин. Поменуте године Управни одбор Главног савеза српских земљорадничких задруга давао је помоћ задругама и задругарима за куповину приплодних грла (244).

Од 1921. год. на интензивно подизање коњарства у источној Србији нарочито ради обновљена Државна ергела у Љубичеву код Пожаревца. Још у току 1924. год. она је уступила многим одгајивачима знатан број коња у приватан одгој. Под њеним утицајем до 1940. год. многа газдинства у источној Србији била су почела да држе пунокрвна грла коња енглеске расе како за пољопривреду тако и војне потребе (240, 172—175).

Још 1930. год. у Горњој Глами била је основана земљорадничко-сточарска задруга. 6. априла 1941. год. у северном делу Белопаланачке котлине постојале су две млекарске задруге — Горњо-гламска овчарско-млекарска и Горњорињска земљорадничко-млекарска. И једна и друга задруга прерађивале су млеко на задружној бачији у Горњој Глами (102, 51). Основане су биле на задружним уделима са задатком да примају од својих задругара млеко ради заједничке прераде и продаје; да набављају расну стоку својим члановима; да набављају семе за сточну пићу и старају да се на што већем простору подигну вештачке ливаде; да набављају млекарски прибор; да дају упутства и шире потребна знања о гајењу и храњењу млечне стоке. Задругар је могао да постане сваки домаћин који упише један удео. Задругари су овце обично заједнички напасали и млеко продавали задрузи. Подела млека међу сопственицима вршена је по пробној мјери („премлазу“), која је обављана 1—2 пута за време сезоне. Стока је мужена два пута дневно (изјутра и по подне) и млеко предано задрузи у 8 и 18 часова. Најмање једанпут недељно у присуству председника задруге и дежурног члана вршена је контрола масноће примљеног млека. Сурутка је дељена задругарима у сразмери предатог млека (у појединим годинама продавана је путем лицитације или су њоме храњене задружне свиње). Крајем сваког месеца три четвртине од укупне вредности млека исплаћивано је задругарима; остатак по завршном рачуну. У 1931. год. задруга је откупљивала овчије млеко по 160 дин. за 100 литра; откупна цена козијем млеку била је знатно нижа — 0,90 дин. за 1 л. И једно и друго млеко коришћено је за израду качкаваља. Продајна цена качкаваља није била увек иста. 1936. год. задруга је продала качкаваљ Николи Пушиласу из Св. Ивана по цени од 7 дин. за 1 кг (245).

Године 1933. у Тимочком басену постојале су 4 млекарске задруге: тимочка, милошевачка, ргошка и врбичка. Тимочка задруга била је центар за Рготину, Вражогрнац, Трнавац, Велики Извор, Николичево, Слатину, Оштрељ, Доњу Белу Реку, Копривницу, Јелашницу, Градсково и Халово; укупно за 12 насеља у крајинском и зајечарском срезу. У свом саставу имала је селекционе одељке за живинарство и свињарство. Још две сточарске задруге постојале су у Тимочком басену: селекциона овчарска задруга у Кривом Виру и говедарска у Зајечару за насеља у зајечарском срезу (246, 162—163). И у осталим крајевима источне Србије постојале су такође млекарске и сточарске задруге. Нарочито велики број имала су их газдинства у околини Пирота и Цариброда. У северном и североисточном делу царибродског среза сточарско одгајивачка задруга постојала је у Д. Криводолу; овчарско-млекарске — Одоровцу, Браћевцима, Изатовцима и Каменици; млекарске — Смиловцима, Гуленовцима, Петрлашу, Радејини, Протопинцима, Сенокосу, Горњем Криводолу, Цариброду и Славињи.

Од 1918.—1941. год. у источној Србији од овчијег и крављег млека израђиване су на најразличитије начине многе врсте сирева. Међу њима су особито били познати „брнза“ (тврди влашки сир), „књажевачки туганик“, „млади сир“ и бели српски сир у „фелијама“. У широј околини Зајечара најпознатији произвођачи квалитетних сирева у кришкатама била су газдинства из Кривога Вири, Планинице, Булиновца, Бучја (код Књажевца) и Трњана (у околини Неготина). Најсавременије млекарске уређаје у Тимочком басену имала је млекара у Вражогрцу. Године 1932. капацитет њених уређаја је износио 2—3 хиљаде литара млека дневно (243, 8—9). Нарочито добро масло у источној Србији израђивала је млекарска задруга у Жагубици. На предлог Александра Мијоковића, инспектора, и Александра Јовановића, суплента Ратарске школе у Крајеву, још пре првог светског рата ова задруга је била награђена другом наградом Српског пољопривредног друштва (63, 222).

Задруге су имале видног утицаја на развој сточарства и млекарства у својим гравитационим подручјима. До њиховог оснивања у појединим брдским селима власници уопште нису музли краве или тек када телад увелико поодрасту. Такав случај је био у околини Штубика. Међутим, када је у годинама пред други светски рат основана задружна млекара сељаци су почели „да музу и продају млеко Задрузи“ (40, 163).

На унапређивање сточарства у источној Србији путем задружне продаје и селекције стоке између два светска рата радиле су задруге и из суседних крајева. Једна од таквих била је Жељушка млекарско-сточарско-живинарско-одгајивачка задруга, с леве стране Нишаве, у царибродском срезу. У 1935. год. ова задруга је откупљивала млеко по 1,60 дин. за 1 кг или за 0,40 дин. више него што су плаћали трговци. Од поменуте године по захтеву Министарства војске и морнарице почела је да се бави и снабдевањем фабрика овчијом вуном

за израду војничких ћебади и чоје. Само у 1953. год. за израду 390.000 м чоје и 30.000 вунених ћебади Министарство војске и морнарице тражило је да се обезбеде фабрике са 430.000 кг овчије вуне (244).

Чланови Жељушке млекарско-сточарско-живинарско-одгајивачке задруге (244)

Име и презиме	Место становања	Година када је задругар регистрован	Уписани удели	
			Година	Број удела
Јосиф Алексић	Жељуша	1932	1032	1
Јордан Миленковић	Жељуша	1932	1932	1
Савко Златановић	Жељуша	1932	1932	1
Јосиф Николић	Жељуша	1932	1932	1
Сима Ђорђевић	Жељуша	1932	1932	1
Ђока Калиновић	Гојин Дол	1932	1932	1
Спасо Павловић	Гојин Дол	1932	1932	1
Игњат Милошевић	Гојин Дол	1932	1932	1
Ђера Најдановић	Жељуша	1932	1932	1
Чедо Стефановић	Гојин Дол	1932	1932	1
Лука Давидковић	Жељуша	1932	1932	1
Ставра Алексић	Жељуша	1932	1932	1
Лазар Алексић	Жељуша	1932	1932	1
Станко Костић	Жељуша	1932	1932	1
Лазар Милановић	Жељуша	1932	1932	1
Јованче Голић	Жељуша	1932	1932	1
Владимир Димитријевић	Гојин Дол	1934	1934	1
Богдан Милић	Жељуша	1934	1934	1
Атанас Видановић	Жељуша	1934	1934	1
Јеленко Стефановић	Жељуша	1934	1934	1
Мита Алексић	Жељуша	1934	1934	1
Ставра Минић	Жељуша	1934	1934	1
Гога Постоловић	Жељуша	1934	1934	1
Јордан Хацић	Жељуша	1935	1935	1
Крум Григоријевић	Жељуша	1935	1935	1
Манол Јовановић	Обреновац	1935	1935	1
Марко Ристић	Жељуша	1935	1935	1
Милча Марковић	Грапа	1935	1935	1
Ђура Марковић	Грапа	1935	1935	1
Арсен Ђирић	Жељуша	1935	1935	1
Милан Дончић	Гојин Дол	1935	1935	1
Симион Манојловић	Гојин Дол	1936	1936	1
Дарко Ђорђевић	Жељуша	1937	1937	1
Риста Марковић	Жељуша	1938	1938	1

Између два светска рата источна Србија је била позната по држању стоке за извоз. Из Књажевца извожено је годишње по 70—90 вагона волова, 900—1300 комада дебелих свиња, 8—12 вагона оваца и овнова и 55.000—65.000 комада кожа од ситне стоке; Бољевца 3—5 вагона говеда и дебелих свиња, 120.000 јагањаца и оваца, 30.000 јарића и коза, 20—25 вагона говеда, 25.000—30.000 комада кожа од ситне стоке и 4—5 вагона качкаваља; Жабара 120 вагона дебелих свиња, 50 вагона говеда, до 52.000 живине и преко 500.000 јаја; Пожаревца 5000

коња, 5000 говеда, 60.000 оваца и јагањаца, око 235.000 кожа од ситне стоке и 60.000 свиња и прасади (67, 41—48).

У Жагубици и њеној околини највише оваца држали су Милутин Петковић зв. „Брњо” и Стојан Петковић — просечно преко 100 оваца; остали су обично држали по 50—60 брва. Око Бурђевдана су одбијали јагњад и продавали трговцима из Београда и других места. Млеко су откупљивали млекари из Пирота и од њега израђивали качкаваљ. Произведен качкаваљ је извожен у Грчку и Турску.

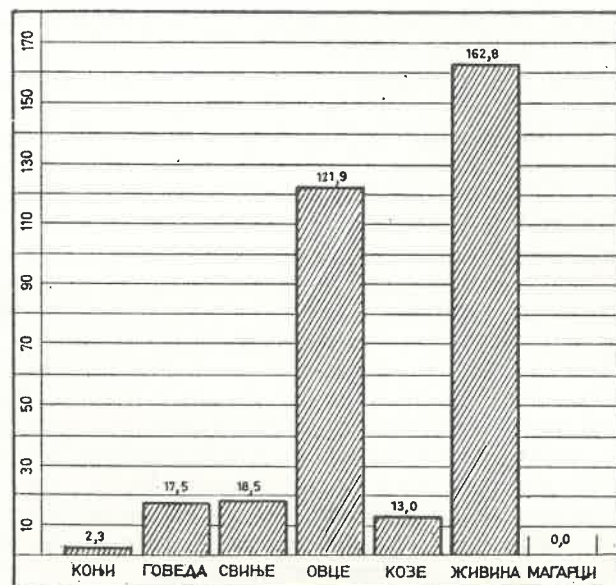
На првом месту по извозу качкаваља налазио се Пирот — 15 вагона пољског, 10 вагона полупланинског и 15 вагона планинског качкаваља годишње. Иза првог светског рата поједине бачије у околини Књажевца производиле су качкаваља: Бели Поток — 2 вагона, Кремпа — 11.000—15.000 кг, Радичево — 1 вагон, Скробница 8.000—10.000 кг и Ошљане 6.000—7.000 кг (67, 79, 88). У потесу Крст (околина Алексинца) у једној сезони Грк трговац производио је 2 вагона качкаваља (42, 531). Уочи другог светског рата у околини Књажевца једна од већих „кесија” налазила се у Белом Потоку. На ову бачију доносили су млеко и сточари из Скробнице, где су га пиротске качкаваљнице прерађивале у качкаваљ. У сврљишком срезу позната бачија за израду качкаваља налазила се у пећини Копајкошара.

И у осталим брдско-планинским крајевима источне Србије од овчијег и козијег млека претежно је прављен качкаваљ. Од 1929.—1932. год. у Петрово Село лети су „долазили Пироћанци... подизали бараке, откупљивали млијеко и правили качкаваљ” (247, 139).

У годинама пред други светски рат Главни савез српских земљорадничких задруга из Београда одобравао је задругама на територији источне Србије кредит од 10.000 до 20.000 дина. за откуп качкаваља од задругара. Кредит је давао на 6 месеци уз камату од 10% годишње и обавезу да продају качкаваља ни у ком случају неће вршити без претходног одобрења Савеза (244). Произведен качкаваљ је извожен у Египат и друге државе.

Између 1918. и 1940. год. газдинства из Пожаревачког Поморавља, Рама и В. Извора држала су најбоље коње; Доње Ресаве говеда; Кривога Вира и Сврљига овце; а околине Бићевца, Петровца и В. Поповића живину. Из последњег места у годинама између два светска рата извожено је око 6.000 ћурака, 70.000 кокошију и 700.000 јаја годишње (67, 241) у Велику Плану и Јагодину (Светозарево).

Уочи другог светског рата у Тимоку стоку су нарочито доста држала газдинства из Ошљана, Новог Корита и Мариновца (248, 422). У Бањи сточарством су се особито бавила газдинства у „ивичним насељима” (249, 31). Стоком најбогатија насеља у источној Србији била су Криви Вир и Злот. Само прво насеље имало је око 18.000 оваца. Његове бачије су се налазиле у Стражи, Пољани, Гари, Пожарњу, Бугарин Бари, Реци, Суваји и Летовишту. Раније, у XIX веку, на овим бачијама сточари су „правили познати кривовирски сир, све док велика количина млека није привукла качкаваљнице из Пирота и Крушева, који су овде за време лета подизали своје ман-

Ск. 1. — Број стоке на 100 ха пољопривредног земљишта у зајечарском округу уочи другог светског рата

дре" (79, 10—11). У Хомољу и Звижду сточарство је пред други светски рат још увек било главна привредна грана (250, 123, 127). Власи, који су од почетка XVIII века почели мењати етничку слику Хомоља, бавили су се бачијским начином сточарења и прерађивали млеко на бачијама (251, 64). И у околини Књажевца сточарство је било веома развијено и према броју стоке је одређивана економска снага једног газдинства. Године 1940. у Заглавку за богато газдинство сматрано је оно које има до 100 оваца и 2—3 говечета; средње са 30—60 оваца и 1—2 говечета.

Бројно стање стоке у зајечарском округу у 1940. год. (252)

Срез	Коњи	Магарици	Мазге и муле	Биволи	Говеда	Свиње	Овце	Козе
Бољевачки	1.172	26	1	4	103	6.742	74.053	8.292
Брзопаланачки	424	6			4.447	3.210	23.507	3.342
Заглавски	832	82			9.291	7.567	61.687	4.548
Зајечарски	1.437	16			10.404	10.683	53.146	1.613
Кључки	1.016	4			6.968	4.365	20.632	7.386
Крајински	589	—			5.544	8.470	42.839	240
Поречки	966	7			5.229	7.106	52.507	10.772
Неготински	607	—			7.532	5.488	24.056	1.989
Тимочки	391	6		2	5.282	4.253	28.147	2.428

У административним и привредним гравитационим подручјима појединих градских насеља у источној Србији, према подацима из пописа у 1940. год., налазило се по 391—4782 коња, 4—448 магараца, 3—15 мазги и мула, 2—81 биво, 103—15.033 говечета, 3210—36.084 свиње, 19.150—80.408 оваца и 240—10.772 козе. Највећи број говеда имао је нишки срез (15.033); најмањи бољевачки (103). По укупном броју коња северозападни део источне Србије налазио се на другом месту у Србији (иза Мачве). Рамски срез, са 3941 коњем, заузимао је треће место, а нишки, са 2586 коња, девето место.

Рачуна се да је уочи другог светског рата на територији источне Србије држано од укупног сточног фонда у Србији: 27,83% коња, 52,90% магараца, 48,61% мазга и мула, 2,37% бивола, 22,43% говеда, 32,48% свиња, 40,67% оваца и 37,70% коза. У 1940. год., у поређењу са просеком за Србију, у источној Србији је на 100 ха пољопривредног земљишта више држано 30,03 овце (123,62), 2,03 козе (11,08), 1,68 свиња (32,35); мање за 0,40 коња (3,77) и 7,20 говеда (19,32). Тако је у неготинском срезу на 100 ха пољопривредног земљишта држано 2,84 коња, у сврљешком 19,53 говечета, у бољевачком 11,78 свиња, у звишском 180,3 овце и у хомољском 12,49 коза. Највећи број свиња, у односу на 100 ха пољопривредног земљишта, држан је у ресавском срезу (121,90); коња у моравском, пожаревачком и рамском срезу (7,03—10,91); говеда у неготинском и тимочком срезу (33,22—35,36); коза у поречком (33,34) и оваца у моравском срезу (306,95).

Још од средине XIX века број јармова волова у источној и читавој Србији почео је нагло да опада. Од 100 газдинстава, до првог светског рата просечно је имало по пар волова: 1866. год. — 60, 1900. год. — 32, 1905. год. — 27 и 1910. год. — 22. Овоме је између два светска рата био узрок, поред осталог, што су волове у обради земље били почели да замењују коњи и што знатан број газдинстава са поседом до 3,00 ха није више био у могућности уопште да држи радну стоку. Последњих газдинстава са поседом до 1,00 ха просечно је било 9,08%, од 1,01—1,50 ха — 5,88%, од 1,51—2,00 ха — 9,18%, од 2,01—2,50 ха — 6,28% и са поседом од 2,50—3,00 ха — 6,17%. Један број ових газдинстава се служио у обради своје земље туђом радном стоком (253, 56). У Белопаланачкој котлини на сваких 7 ха долазио је „један плауг са запрегом од једног вола" (102, 49).

Између два светска рата знатан број газдинстава се бавио риболовом на Дунаву. Најважнија рибарска места била су Текија и Кладово (242, 18); преко њих су и извожени рибли производи. У Доњем Дунаву особито је био развијен лов на крупне врсте риба које дају црни кавијар (јесетар и др.). Године 1929. код Корбова био је ухваћен морун од 206 кг у вредности од 17.500 дин. Ниже Казана ловљен је „гиброт", који је долазио из Црног Мора пловећи уз Дунав. По издашности рибе је био познат Госпођин вир. Најискуснији и најчувенији рибари били су људи из Текије (254, 120—128). Из Кладова кавијар је извожен у Париз (255, 34) и друге веће градове у Европи.

Уочи другог светског рата на притокама Дунава углавном је био развијен спортски риболов. У Пеку поједини сељаци су се удруживали и заједнички ловили рибу. Међутим, и они су ређе продавали рибу, и то у свежеј стању, већ су је користили за подмиривање сопствених потреба. У Нересници први заједнички загажањ купили су Димитрије Трујић, Јован Давидовић, Милош и Александар Вермошановићи (256, 109—112).

У разноврсној сточарској и уопште пољопривредној делатности источне Србије, знатан број газдинстава између два светска рата бавио се пчеларством. Још 1. августа 1920. год. у циљу ширења рационалног пчеларства основано је „Нишко окружно пчеларско друштво”. 1924. год. оно је имало 185 чланова. Поменуто године оно је подигло на земљишту, које је Друштво добило од нишке општине за „Друштвени пчеланик” — и своју зграду. На пчеланику сви чланови имали су право да држе своје пчеле и плаћали су Друштву за сваку кошницу 10 дин. годишње. Сваки члан је лично водио рачуна о својим кошницама. О друштвеним кошницама старао се надзорник пчеланика — Петар Огњановић, учитељ из Г. Међурова (257).

Од 1933. до 1941. год. на територији источне Србије постојале су четири пчеларске подружнице и две пчеларске задруге. Подружнице су се налазиле у Зајечару, Вражогрицу, Неготину и Бобову; док задруге у Ласову (бољевачки срез) и Нишу. Последња задруга је основана 1931. год. Њени оснивачи били су Ранко Вучковић (Малча), Љубомир Јанковић (Д. Матијевац), Светозар Богдановић, Славко Петровић, Тодор Стојановић, Божидар Поповић, Петар Милосављевић, Јоца Миловановић, Петар Цапуровић, Миодраг Арсенијевић, Душан Огњановић, Миливоје Стаменковић и Душан Митић (Ниш); укупно 13 оснивача. Број удела је износио 1—15. Највећи број удела је имао Владимир Јовановић, земљорадник из Сићева — 15 (257).

Моравска пчеларска задруга у Нишу за дуго времена је била једина пчеларска установа на задружној основи ове врсте у нишком срезу. Њен делокруг рада простирао се на територији читаве моравске бановине. Кретање броја задругара изгледало је овако: 1931. год. — 24, 1932. год. — 26, 1933. год. — 32, 1934. год. — 46, 1935. год. — 82 и 1936. год. — 89. Највећи број задругара био је из Ниша — 65; најмањи из Д. Матијевца (1), Малче (1), Миљковца (1), Г. Комрена (1), Вртишта (1), Д. Врежине (1), Г. Врежине (1), Д. Трнавe (1), Г. Матијевца (1), Бренице (1) и Белотница (1). Из осталих насеља било је по 2—3 задругара (257).

И поред предузимања мера да се развије задружно пчеларство ипак је оно између два светска рата углавном било развијено на приватном сектору. Знатан број газдинстава је имао кошнице са непокретним сањем. У већини насеља пчелари „су учили да раде са пчелама сами, често лутајући и мучећи се по неколико година док нешто науче, било гледајући како овај посао раде старији пчелари, било посеђивањем курсева, које су пчеларске организације с времена на време одржавале” (258). Од последњег изузетак углавном су

чинили пчелари у околини већих градских центара и места где су постојале пчеларске подружнице. Такав је случај био у околини Неготина. У овом делу источне Србије, како је забележила П. Томић, пчеларство је „почело јаче да се развија око 1930. године. Цена је меду тада била изнад цене шећера и мед је почео да се производи и за тржиште. У то време неготински рит није био исушен и поседовао је богату пашу за пчеле. Да се пчеларство развије у Неготину и околним селима много је допринела „пчеларска подружница” у Неготину, на челу са Милошем Радосављевићем, учитељем, и професором Стојаном Младеновићем” (259, 220).

Највећи број кошница уочи другог светског рата имала су газдинства из срезова бољевачког (3168), заглавског (2940), зајечарског (2555), крајинског (2016), поречког (2009), неготинског (2360), ресавског (2407), бањског (2957), нишког (2878), рамског (5056), звишког (2585), млавског (4762), моравског (2396), пожаревачког (4884) и хомољског (3402); најмањи из брзопаланачког (755), кључког (774) и раваничког (969). У традицији код знатног броја газдинстава било је — као што је већ речено — да пчеларе са кошницама са непокретним сањем. Само у зајечарском округу оваквих кошница било је 8934 (49,7% од укупног броја у округу). Тако су газдинства из бољевачког среза имала 1647 кошница са непокретним сањем, брзопаланачког 552, заглавског 1864, зајечарског 1165, кључког 179, крајинског 947, поречког 1464, неготинског 691 итд.

Број кошница и принос меда на територији пожаревачког округа у 1940. год. (252).

Кошнице		Укупно	Укупан принос	
са непокретним сањем	са покретним сањем		меда	воска
			у кг	
9897	14.514	24.411	161.598	13.796

Уочи другог светског рата знатан број пчелара је продавао произведен мед да би плаћао порез, куповао индустријску робу и задовољавао издатке неробних расхода. Производња меда је износила око 368 хиљада килограма. Зајечарски округ са производњом од 127.300 кг меда заузимао је прво место у читавој Србији. У појединим срезovima производња меда изгледала је овако: хомољском 27.163 кг, рамском 53.626 кг, пожаревачком 30.862 кг, моравском 14.693 кг, млавском 22.016 кг, звишком 3302 кг, голуљачком 9936 кг, сврљичком 3862 кг итд.

Производња воска била је знатна — близу 40 хиљада килограма. У просеку у појединим срезovima се производило 247—4785 кг воска. Воска је било у 1940. год. произведено у срезovima: бољевачком 2080 кг, брзопаланачком 247, заглавском 4785 кг, зајечарском 2072 кг, кључком 2980 кг, крајинском 551 кг, поречком 1119 кг. У не-

готинском срезу је 1940. год. било произведено 1439 кг, тимочком 572 кг, деспотовачком 1267 кг, голубачком 1850 кг. У 1940. год. производња воска у осталим срезovima износила је 277—4179 кг (252, 72—73). Највећи потрошачи воска биле су „восковарције” (260, 52).

ПОСЛЕРАТНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ СТОЧАРСТВА

РАЗВОЈ СТОЧАРСТВА У ТИМОЧКОМ БАСЕНУ

Ратна штета у стоци. — Још пре другог светског рата Тимочки басен био је познат по држању бројне стоке. Најбоља манифестација ондашњег сточарског блага овог дела источне Србије биле су изложбе између 1931. и 1938. год. Међутим, за време немачке окупације сточарство је на поседима већине газдинстава знатно било уназађено. Од 2,799.047.794 дин. колико је износила ратна штета у стоци на територији НР Србије само на ОНО Зајечар отпадало је 94,622.740 дин.; у осталим окрузима, АП Војводини и АО Косово штета је била процењена између 62,683.211 (ОНО Врање) и 468,506.414 дин. (АП Војводина). У том погледу ОНО Зајечар се налазио на 13. месту у НР Србији. На почетку 1945. год. у овом округу налазило се око 61.614 говеда, 45.469 свиња, 282.763 овце и 29.336 коза.

Мере за унапређивање сточарства. — После ослобођења 1945. год. прва брига месних народних власти у Тимочком басену била је да сточарство квалитативно и квантитативно подигну не само на онај ниво на коме се налазило у предратном периоду, већ да га још више унапреде. Још 1945. год. Председништво АСНОС-а наредило је да се за клање одређује само она стока која се не користи и у будуће не може служити за приплод и рад (262). Скоро у исто време једна комисија сатављена од стручних лица Окружног одбора у Зајечару и Министарства пољопривреде из Београда извршила је откуп приплодних бикова сименталске расе за окружне државне установе и сточарске задруге (263). Откуп је извршен у Планиници, Андрејевцу, Вражогрнци и Зајечару. Стока је откупљена од Светозара Миленковића (Планиница), Вељка Николића (Планиница), Стаменка Стојановића (Леновац), Светозара Никодијевића (Планиница), Томе Јовановића (Г. Бела Река), Боке Никодијевића (Планиница), Ивка Маринковића (Јаковац), Живојина Миловановића (Трнавац), Јована Станојевића (Грљан), Живадина Ивковића (Г. Бела Река), Трифунa Лилића (Грљане), Вучка Најдановића (Зајечар), Дојчина Милојковића (Трнавац) и Николе Рајковића (Вратарница); укупно од 14 власника је откупљено 16 бикова. Највећи број откупљене стоке уступљен је државним расадницима у Кладову, Д. Милановцу, Бољевцу, Јабучковцу, Салашу, Андријевцу, Књажевцу и Букову; остатак је дат Пољопривредној школи у Зајечару и сточарским задругама у Г. Белој Реци,

Вратарници и Планиници. У читавом зајечарском округу најбољу сименталску говеду држале су тада задруге у Зајечару, Грљану, Вратарници и Планиници (264).

Упоредни преглед ратне штете у стоци на територији појединих ОНО у НР Србији (262)

Окружни народни одбор	Укупна штета у динарима
Београд	143,211.333
Ваљево	137,140.654
Врање	62,683.211
Зајечар	94,622.740
Крагујевац	105,608.214
Крушевац	109,285.096
Лесковац	66,494.810
Светозарево	85,648.654
Ниш	72,578.391
Нови пазар	512,303.898
Шабац	114,530.406
Пожаревац	119,003.343
Пирот	106,309.321
Прокупље	85,162.187
Титово Ужице	142,195.888
Чачак	183,507.234
АП Војводина	468,506.414
АО Космет	190,256.000
С в е г а:	2,799.047.794

Још 1945. год. да би се коњарство које је за време рата било уназађено донекле унапредило Команда позадине НОВЈ-е издала је наређење свим јединицама и војним установама да извоје и одборима ставе на слободно располагање сва приплодна или неспособна грла за војне потребе. Само XI дивизија уступила је ОНО Зајечар 500 коња. У истом циљу децембра 1946. год. изван број пастува са Земаљског пастувског станишта у Шапцу уступљен је зајечарском округу. Преко УНРЕ по диспозицијама из 1945., 1946. и 1947. год. Земаљском пољопривредном добру „Буково” додељено је 12 коња, СНО Бољевац 6, СНО Неготин 30 и ОНО Зајечар 30; укупно 78 коња (265). На тражење ОНО Зајечар, Министарство пољопривреде НРС је 1946. год. доделило 11 првокласних пастува липицанерске расе пастувским станицама (266). Године 1947. у читавом зајечарском округу се налазило 248 приплодних пастува (267). И у периоду од 1947. — 1951. год. увожени су коњи из НР Хрватске (268) и других република.

После другог светског рата директно или индиректно унапређивањем сточарства на територији ОНО Зајечар бавило се низ пољопривредних установа и организација. У Књажевцу, Минићеву, Бољевцу, Салашу, Јабучковцу, Д. Милановцу и Неготину постојале су среске живинарске станице; Бољевцу — среска специјална сточарска школа;

Кривом Виру — среска сточарска фарма; Књажевцу, Салашу и Д. Милановцу — среске пољопривредне станице; Грлишту, Бачевици, Валакоњи, Кривом Виру, Планиници и Шарбановцу — приплодне станице; Михајловцу — сточарска селекциона станица; Горњану, Грабовици, Петровом Селу и Ртковцу — припусне станице; Бору, Кладову, и Књажевцу — среска пољопривредна добра; Зајечару — окружно пољопривредно добро „8 септембар“; Рготини, Зајечару и Вратарници — млекаре (269).

Године 1945. у циљу увећања запата приплодних оваца Министарство пољопривреде НРС откупило је и доделило Огледној сточарској станици за овчарство у Сврљигу 10 оваца, 4 овна, 4 шиљежета и 4 јагњета (270). Годину дана касније, 1946., да би се пчеларство боље развило у зајечарском срезу је била основана среска пчеларска задруга (271). У новембру 1947. год. ради унапређивања живинарства Министарство пољопривреде НРС издало је било налог творници електричних стројева „Раде Кончар“ из Загреба да испоручи два инкубатора Земаљском пољопривредном добру „Буково“ крај Неготина (272). Две године касније, 1949., с обзиром да је фонд живине у зајечарској административној и привредној области био доста смањен појавом куге и других заразних болести у Зајечару је формирана инкубаторска станица са једним инкубатором капацитета 14.000 комада јаја за 21 дан (273). У 1947 год. Министарство пољопривреде НРС ради унапређивања говедарства и свињарства издвојило је из фонда приплодне стоке увезене из Мађарске на рачун репарације и доделило Земаљском пољопривредном добру „Буково“ 2 нераста и СНО Бор 2 нераста и 1 бика (274). За потребе првог добра оно је у току 1947. и 1948. год. увезло из Чехословачке и Швајцарске једног бика, 30 јуница и 50 крмача. Циљ овог увоза био је да се на добру образује матични запат из кога би се снабдевале расном стоком среске и месне припусне станице (275).

Један добар део кредита за обнову сточарства и читаве пољопривреде НРС утрошен је на територији ОНО Зајечар. У 1946. год. по плану број 1. и 2. он је износио 2,480.000 дин. (276). 14. маја 1947. год. средствима из обезбеђеног кредита за набавку мушких јагњади у приплодне сврхе вршен је откуп у Сврљигу и у многим другим местима источне Србије (277). У августу исте године откуп приплодних овнова вршила је Управа за пољопривреду НРС и додељивала напредним одгајивачима. Поменуто године Министарство пољопривреде НРС је организовало и сајмове за откуп стоке за потребе СРЗ, среских и месних припусних станица (278). Један број откупљених јагњади маја 1947. год. био је привремено смештен на Зем. пољ. добру „Ливаде“ (Ечка) и „Добричево“ (Буприја) и током 1948. год. као овнови раздeљен народу источне Србије „у циљу унапређивања народног овчарства“. Из овог континента сточари из Тимочког басена добили су 52 овна. СНО-у Неготин је додељено 20 овнова; остатак од 32 овна додељен је одгајивачима са територије СНО Кладово (30) и СНО Бољевац (2). Последњем одбору преко среског пословног савеза по дирек-

тивама Министарства пољопривреде НРС додељена су са Покрајинског пољопривредног имања у Хајдучици два овна за вештачко осемењавање оваца (279).

План сточарске производње на приватном, задружном и државном сектору у СНО Зајечар за 1948. год. (280)

Врста стоке — производа	У к у п н о
Стока	
Коњи	710
Овце	58.220
Говеда	12.575
Свиње	13.792
Козе	13.792
Живина	55.147
Сточарски производи	
Месо	10.510 мц
Маст	2.138 мц
Млеко	9,293.000 лит.
Буна	413 мц
Кострет од коза	5 мц
Јаја	2,287.370 ком.
Крупне коже	3.304 ком.
Ситне коже	39.151 ком.

Обавезан откуп стоке. — И поред предузетих мера унапређивање сточарства у првим послератним годинама ишло је споро и тешко на приватном сектору, јер је обавезан откуп дестимулативно деловао на одгајиваче стоке. Од 63.000 оваца колико је износио разрез откупа за целу ужу Србију 3. V 1945. године одгајивачи из зајечарског округа требало је да испоруче 10.500. У то време на поседима свих газдинстава у овом округу налазило се 282.763 овце (281); према томе, после овог откупа фонд оваца је био смањен за 3,7%. И у осталим годинама обавезан откуп је био знатан. СНО Бор по плану откупа за 1948. год. био је задужен са 248.756 кг говеда, 524.106 кг „ситне стоке“, 150 мршавих и 49 дебелих свиња. До 28. XII 1948. год. било је откупљено 1004 говечета, 21.880 оваца, 15 коза, 563 мршаве и једна дебела свиња. Од откупљене стоке за приплод је издвојено 10 крава, 10 јуница, 18 јунади, 37 оваца, 15 коза, 62 крмаче и 7 нерастова. У 1949. год. план обавезног откупа стоке био је још већи — 291.625 кг крупне стоке, 29.978 кг коза, 513.655 кг оваца, 4.280 кг мршавих и 5.400 кг дебелих свиња. На територији СНО Сврљиг само од 1. V до 10. V 1949. год. било је откупљено 16 говеда, 6 телади, 553 јагњета и 13 овце за клање. У књажевачком срезу на име обавезног откупа газдинства су испоручила од 1. V до 10. V 1949. год. 89 говеда, 7 телади, 4 овце, 61 јагње, 1 козу и 21 свињу (282). На територији овога среза месне власти су за 1950. год. биле планирале чак више 15 тона крупне и ситне стоке него што је то било превиђено планом откупа, јер се исти по њихо-

вом мишљењу могао да изврши „без да се задре у сточни фонд“ (283). Само у првом тромесечју 1950. год. из књажевачког среза и читаве тимочке области путем обавезног откупа биле су откупљене 2103 дебеле свиње, 3947 мршавих свиња, 1083 тоне „стоке за клање“, 248.815 л млека, 322.000 јаја и 33.085 кг живине (284). По постављеним квотама Министарство државних набавки НРС и газдинства са територије ГНО Неготин била су обавезна да испоруче у 1951. год. 7.000 кг меса, 1000 кг масти, 8 дебелих свиња, 70.000 л млека и 350 кг вуне (285).

Упоредни преглед откупа стоке за клање у тимочкој и осталим областима НРС од 1. I до 31. III 1950. год. (284)

О б л а с т	Стока за клање у тонама
Тимочка	1083
Нишка	3659
Београдска	4913
Крагујевачка	3531
Ужичка	1850
ИОНО-Београд	63
АП Војводина	1800
Космет	3178
Укупно НР Србија	20.077

Тржни вишак живине није био исти у свим годинама и СНО. 1950. год. он је износио у појединим СНО-а (у кг): бољевачком 49.980, борском 71.538, зајечарском 108.432, кључком 25.852, крајинском 76.919, поречком 12.098 и тимочком 127.432; укупно у тимочкој области 472.247 кг. Од тога су газдинства путем обавезног откупа морала да испоруче 205.800 кг (286).

Обавезни откуп стоке дестимулативно је деловао на одгајиваче стоке из више разлога. Најважнији је био тај што у појединим СНО није постојао „чврст план и тачан преглед задужења, као и услед недовољне упорности да свако домаћинство изврши своје обавезе“. У појединим к. о. често је вршено „узимање стоке и свиња тамо где се нађе, без обзира на задужење. Такве грешке су у очима произвођача у многоме дискредитовале позитивне прописе“ (287). И стално увећавање обавезног откупа дестимулативно је деловало на одгајиваче стоке, јер оно често пута није било у складу са кретањем броја стоке. У појединим годинама због тога су пољопривредници били принуђени да своје обавезе у месу покривају и приплодним мушким грлима (288).

О томе колико је обавезан откуп дестимулативно деловао на индивидуалне одгајиваче стоке најбоље сведочи писмо Повереништва за пољопривреду СНО Сврљиг упућено Министарству пољоприв-

вреде НРС уз достављање плана сточарске производње за 1951. год. У њему стоји како се на територији овог среза између два пописа број оваца смањио за 4000 брера. И даље се наводи да због опадања броја оваца не могу очекивати да ће извршити постављени план сточарске производње. Према предлогу СНО Сврљиг план сточарске производње за 1951. год. износио је 426 коња, 10.386 говеда, 9.366 свиња, 62.551 овца, 575 коза, 63.750 живине, 175 кунџа, 3.296 кошница, 11.490 хл млека, 71,92 тоне вуне, 2155 хиљада јаја, 8,6 тона меда и 0,78 тона воска; док план откупа — 670,2 тоне говеда, 650 мршавих свиња, 400 дебелих свиња, 3136,5 хл млека и 29,03 тоне вуне (289). Још 1946. год. ради обавезног откупа вуне Тимочки басен и читава источна Србија били су подељени у три реона. Првом реону припадали су срезови у којима је овчарство било „главно занимање“, другом „споредно занимање“ и трећем „помоћно“. У првом реону једном газдинству до 5 чланова и до 50 оваца остављано је 35% острижене вуне; другом — од газдинства до 5 чланова и са до 20 оваца откупљивано је 70% острижене вуне; трећем — газдинству до 5 чланова и са 30 оваца остављано је 30% острижене вуне. Поједини срезови у зајечарској административној области били су разврстани у прва два реона. Првом реону припадали су бољевачки, борски, поречки и тимочки срез; док другом — зајечарски, кључки и крајински (291).

Откуп стоке путем контрахирања био је минималан због „оштрог обавезног откупа“. У бољевачком срезу број контрахираних свиња од 3. VII до 10. X 1947. год. износио је свега 80 брера (292).

Од 1947. год. — периоду административног управљања привредом, обавезног откупа стоке, оскудици у квалитетној сточној храни, слабо развијеном задругарству и расцепканом земљишном поседу постојале су једно време противуречности између мале производности стоке и бројног стања сточног производног материјала не само на приватном него и осталим секторима. У скоро свим насељима однос броја стоке и сточне производње према осталим производним гранама није био усклађен, нарочито на задружном сектору, тако да је спори развита сточарства на поседима сељачких радних и земљорадничких задруга имао видног утицаја на њихово даље економско унапређивање (293). Због тога је и разумљиво што су месне власти у Тимочком басену и осталим крајевима источне Србије са доношењем Резолуције на II Пленарном заседању о основним задацима Партије у области социјалистичког преображаја села почеле да предузимају одлучне мере да поставе сточарство на темеље масовне производње и висок технички ниво. Захваљујући организованом планском раду заснованом на социјалистичком такмичењу сточари на појединим добрима за кратко време по својим резултатима чак су се били приближили резултатима носилаца Ордена рада у СССР-у. Један податак из овчарске производње је за ондашње привредне прилике источне Србије чак и фрапантан: овчар Јеремић на добру „Буково“ крај Неготина добио је 207 јагањаца од 180 оваца (294, 39—41).

Бројно стање стоке по секторима власништва. — У првим годинама административног управљања привредом сељачке радне заједнице и државна пољопривредна добра у Тимочком басену имале су релативно мали сточни фонд у односу на приватни сектор и расположиви пољопривредни земљишни фонд. Томе има више узрока. Најважнији је био тај што се у појединим СНО ишло линијом „стварања СРЗ-а по сваку цену... не водећи рачуна о економској снази” (288). Из тога разлога ова газдинства нису распалогала потребним шталским простором и средствима за откуп стоке (295, 66—67).

До 1. јула 1949. год. у зајечарској административној и привредној области било је СРЗ по величини земље: до 50 ха — 1, од 50—100 ха — 10, од 100—200 ха — 17, 200—300 ха — 2 и са преко 300 ха — 3; укупно 33. До 15 домаћинстава имало је 8 задруга, од 15—20 домаћинстава 5, од 20—30 домаћинстава 14 и преко 30 домаћинстава 6. 15. IX 1949. год. оне су имале 156 коња, 703 говечета, 848 свиња и 2828 оваца. На 100 ха оне су држале 3,5 коња, 16,0 говеда, 19,2 свиње и 64,2 овце (288).

Бројно стање стоке по секторима власништва у зајечарској административној и привредној области у 1949. год. (296)

Сектор власништва	Број газдинстава	Врста стоке			
		Коњи	Говеда	Овце	Свиње
1) Државни сектор	390	301	722	824	3.904
2) Задружни сектор	103	67	238	1.153	480
3) Приватни сектор	59.324	4.857	92.899	421.025	62.242
Газд. члан. сељ. рад. задр.	(213)	(5)	(75)	320	(280)
до 2,00 ха	(7.341)	(175)	(4.061)	(16.514)	(3.289)
2,01 — 5,00 ха	(16.767)	(636)	(23.372)	(80.973)	(14.449)
5,01 — 8,00 ха	(11.076)	(718)	(21.101)	(81.686)	(13.207)
8,01 — 10,00 ха	(4.716)	(566)	(10.501)	(46.274)	(6.749)
10,01 — 15,00 ха	(6.114)	(981)	(14.316)	(73.828)	(9.399)
преко 15,01 ха	(5.510)	(1.458)	(14.601)	(99.552)	(9.854)
домаћ. пољ. без вл. зем.	(257)	(7)	(114)	(618)	(115)
дом. непољ.	(7.330)	(311)	(4.758)	(21.260)	(4.900)
Укупно:	59.817	5.225	93.859	423.002	66.626

Још у 1948. год. Министарство пољопривреде НРС доделило је знатна инвестициона средства појединим СНО за унапређивање сточарства и читаве пољопривреде. По инвестиционом плану за ову годину само СНО-у Бор одобрен је био кредит за изградњу припусне станице у Бору у износу од 150.000 дин., за оснивање овчарске фарме у Злоту 300.000 дин. и набавку приплодних овнова и оваца 275.000 дин.; укупно 725.000 дин. (297).

Године 1948. месне власти биле су поставиле као главно питање унапређивање сточарства на поседима пољопривредних добара, за-

друга, среских припусних и пољопривредних станица. У том циљу Министарство пољопривреде НРС организовало је 12. VI 1948. год. сајмове за откуп приплодне стоке од приватног сектора по везаним ценама у Зајечару, Петровцу и Пожаревцу. На овим сајмовима је „приплодна стока плаћана по цени за стоку за клање уз повећавање за 30—100%”. У јесен исте године извршен је и један специјализовани обавезан откуп стоке од индивидуалних сточара за задружни сектор не само у источној него и читавој НР Србији. Само на територији СНО Кладово овом приликом је откупљено 7 нерастова, 8 супрасних крмача, 117 крмача за приплод, 54 крмаче за тов и 109 прасади; СНО Књажевац — 206 свиња (298) итд.

Године 1949. донет је „Сусретни перспективни план развоја сточарства за период 1949. — 1951. год.”, којим је био обухваћен целокупни сточни фонд. Циљ овог плана је био да се успори опадање бројног стања стоке на поседима индивидуалних сељачких газдинстава према јединици површине, а истовремено да се плански убрзано повећава на социјалистичком сектору (299). У циљу унапређивања задружног сточарства већ средином 1950. год. власти су одредиле на територијама свих СНО обавезан годишњи прираштај стоке код СРЗ од властитог задружног стада. У истом циљу Министарство пољопривреде НРС било је прописало нормативе на основу којих су Извршни одбори СНО на територији читаве источне Србије одредили нормативе за сваку СРЗ (69).

Од 1950. год. свака СРЗ у СНО Бор морала је на 100 ха ораница и пољопривредног земљишта да држи 30 свиња, 15 говеда и 100 оваца. У СНО Зајечар овај број стоке био је нешто већи — 30 говеда, 60 оваца и 53 свиње. Обавезан проценат годишњег прираштаја стоке код СРЗ од властитог задружног стада у кључком срезу за поједине врсте стоке је износио: код говеда 10, оваца 18 и свиња 35. У тимочком срезу овај проценат је износио код говеда 10, свиња 17 и оваца 46. Потребне за обезбеђење СРЗ са стоком нису биле једнаке и зависиле су од пољопривредне површине које су држале у поседу. Само за СРЗ у зајечарском срезу месне власти требале су да обезбеде 180 говеда и 330 оваца; крајинском — 150 говеда и 470 оваца; тимочком — 40 говеда (69) итд.

Приликом доношења „Сусретног перспективног плана развоја сточарства за период 1949—1951. год.” извршена је пасминска реонизација стоке не само у Тимочком басену него и читавој источној Србији. У свим СНО на територији поменутог басена предвиђено је било искључиво држање сменталских говеда и сврљинских оваца. Као изразито овчарски реони означене су територије СНО Бор, Бољевац, Књажевац и Сврљиг. У свим СНО предвиђена је била меринизација оваца. Првенствено ова акција требала је да се спроведе на територијама СНО Бољевац, Неготин и Зајечар (301).

Године 1950. у тимочкој административној и привредној области од среских пољопривредних добара свињарством се бавило само

једно — у Књажевцу. Капацитет његових обора је износио 48 свиња у једном турнусу. Товилишта на територији ГНО Бор, Зајечар и Неготин имала су нешто веће капацитете. Највећи капацитет је имало товилиште ГНО Неготин — 1800 свиња (69). Највећи одгајивач стоке на државном сектору било је Земаљско добро „Буково”. Још 13. августа 1948. год. оно је имало 135 свиња, 394 овце, 39 коња, 143 говечета, 30 кунџа и преко 800 комада живине. У другом тромесечју поменуто године на њему је произведено 16.844 литара млека и 2200 јаја (302).

По броју говеда задружни сектор у насељима која су административно припадала зајечарском срезу у 1950. год. заузимао је друго место (иза приватног сектора), док државни треће (иза задружног сектора). Преко 97% од укупног фонда рогате стоке био је својина газдинства индивидуалних произвођача. Од 1079 коња државна и задружна газдинства држала су 12,7%. По секторима власништва фонд оваца овако је био расподељен: државни сектор 0,0%, задружни сектор 2,3% и приватни сектор 97,6%. Газдинства индивидуалних произвођача држала су 10.613 свиње (92,0% од укупног броја). У исто време у насељима која су административно и привредно гравитирала Сврљигу 5521 газдинство са 32.690 чланова домаћинства без обзира на сектор власништва држало је 372 коња, 3 мазге, 217 магараца, 10.060 говеда, 54.837 оваца, 1136 коза, 7347 свиња, 54.382 комада живине и 3.033 кошнице. Највише коња, говеда, оваца и свиња у Тимочком басену држала су газдинства у Тимоку. Тимочки срез са 87.915 оваца налазио се на другом месту у читавој Србији (иза нишавског среза).

С обзиром да се пред укидање административног система управљања привредом још увек на поседима знатног броја индивидуалних газдинстава запажало опадање сточарства у квалитативном и квантитативном погледу, меродавни фактори 1951. год. предложили су Министарству пољопривреде НРС да у циљу унапређивања ове привредне гране донесе закон о унапређивању сточарства, изврши ревизију система откупа ради очувања сточног фонда, побољша крмну базу, изврши реоницизацију сточарства по производним реонима, створи одгојне центре, организује гајење стоке на бази задружних или удружених организација, оформи што већи број припусних станица и даје стимулансе одгајивачима појединих врста стоке путем откупних цена и сличних мера (304).

Кооперација у сточарству. — Од 1951. год. на унапређивању сточарства у Тимочној крајини највише раде земљорадничке задруге путем производне сарадње са индивидуалним произвођачима. Међутим, до 1962. год. саме оне су се у незнатној мери бавиле сточарством. У овом периоду само око 50% земљорадничких задруга држало је говеду (20), овце (6) и свиње (7); остале нису држале стоку због недостатка производних капацитета за модерну сточарску про-

изводњу (305, 5). Године 1962. производна сарадња углавном се састојала у снабдевању индивидуалних газдинстава припадним грлима, подизању расног састава и тову стоке. Само у овој години производном сарадњом у тову стоке било је обухваћено око 7200 домаћинства у срезу Зајечару. Највећи број ових домаћинства имао је посед од 6—8 ха (42%) и од 2—5 ха (37,5% (306, 24—26). Две године касније, 1964, кооперацијом у сточарској производњи било је обухваћено 10.361 газдинство и обим производне сарадње је износио 4727 грла јунади и 5405 меснатих свиња (307, 3). Године 1972. произвођачи из Тимочке крајине имали су склопљене кооперативне уговоре за тов 50.000 свиња, 15.000 грла говеди и 60.000 јагњади и оваца.

Кретање броја стоке после увођења комуналног система. — Између 1960. и 1963. год. укупан број говеди у срезу Зајечар је увећан за 30%. На друштвеним газдинствима број говеда у 1963. год. у односу на претходну годину био је повећан за 3,3%. У осмој години после увођења комуналног система друштвене пољопривредне организације у зајечарском срезу имале су 22 класичне стаје капацитета 1260 крава, 24 прасилишта и 18 товилишта за 18.600 товљеника годишње. Године 1963. на поседима свих газдинстава без обзира на сектор власништва у срезу Зајечару налазило се 80.849 свиња, 398.052 овце и 555.677 комада живине (261, 1—4).

Пре, а нарочито после доношења привредне реформе, сточарство је доживљавало знатне осцилације. Од 1964. до 1969. год. у читавој Тимочној крајини број говеда је увећан за 18%, свиња 13% и живине 97%. Број оваца је смањен од 369.130 у 1964. год. на 339.672 у 1969. (308, 32). У годинама реформе, 1966. и 1967. постигнут је највећи напредак у сточарству. Највећи произвођачи белих меснатих свиња у овом периоду биле су економије задруга, ПИК Зајечар, ПК Неготин и ПД „Кључ” (261, 14).

Између 1968. и 1969. год. запажа се опадање укупног броја условних грла стоке на 100 ха пољопривредне површине због раскорака између цена стоке и сточне хране, а на првом месту кукуруза. За то постоје и други разлози (нерегулисани међусобни односи између одгајивача и откупљивача стоке, поремећена равнотежа између понуде и потражње и др.). Последњих 4—5 година скоро перманентан пораст једино је забележен код говеда. 9. октобра 1972. год. у Тимочној крајини налазило се преко 110.000 (115.000) говеда. Пословно удружење пољопривредних произвођача и прехрамбене индустрије у Зајечару истиче да говедарству тек предстоји процват, пошто природни услови и капацитети за гајење, тов и продају постоје (309).

Још 1961. год. у Зајечару је било формирано специјално удружење „Сточар” са задатком да утиче на повећање производње и повезује произвођаче и прерађиваче стоке и сточних производа (310, 20). Сем тога, посебно треба нагласити да се у Тимочком басену при управ-

љању привредом непосредно од самих произвођача примењују најновије зоотехничке и ветеринарске санитарне мере за унапређивање сточарства. Од 1955. год. у срезу Зајечар отпочело је се са вештачким осемењавањем крива. Ову меру прво су прихватили сточари из Грљана, Великог Извора и Зајечара (311, 13). Само у 1961. год. број осемењених плоткиња је износио 12.266. Од 1956. год. меринизација оваца има организован карактер. Иза увођења комуналног система број меринизираних оваца у појединим годинама је износио: 1956. год. — 2.823, 1957. год. — 18.424, 1958. год. — 15.040, 1959. год. — 32.530 (261, 9—10). Међутим, и поред тога још увек је у области Тимока, Црне Реке, Крајине и Кључа заступљена у овчарству нископродуктивна праменка, од којих се као бољи сој истиче „кривовирска овца“ (308, 33). Сем тога, у многим насељима сељачка газдинства постепено напуштају држање оваца, јер је овчије месо сврстано у најнижу категорију и овчарство није више као некада уносна привредна грана. Од 1966. до 1969. год. само у комүни Зајечар број оваца је опао од 56.377 на 51.080.

Структура сточарства по комүнама

Кладово. — До почетка изградње ХЕ „Бердап“ сељачка газдинства у комүни Кладово поред Дунава највише су се бавила говедарством и коњарством, поред ратарства и осталих пољопривредних грана; у брдско-планинским насељима овчарством (Петрово Село и др.). Од говеда су највише држала волове. У већини насеља коњи су брижно неговани и најчешће служили да покажу економску снагу власника. Међутим, отада је услед увећане потрошње млека у равничарским насељима извршена преоријентација у говедарству у корист крива. На ово је утицала и одлука Скупштине општине у Кладову о премирању производње млека и пореским олакшицама индивидуалним произвођачима за сетвене површине на којима сеју крмне биљке за исхрану стоке. Иза изградње ХЕ „Бердап“ градилиште је напустило преко 5000 радника, број потрошача млечних производа за кратко време се нагло смањило и сада се као акутан проблем поставља пласман млека. У измењеним условима и поред давања регреса за набавку расне стоке од стране Скупштине општине многа газдинства изјављују да ће ликвидирати запате крива уколико месне власти у догледно време не предузму одговарајуће мере за прераду или извоз тржних вишкова млека.

На друштвеном сектору у комүни Кладово сточарством се баве ПК Кладово и ПЗ Брза Паланка. Комбинат има око 80 крива и снабдева градско становништво свежим млеком. У Брзој Паланци задруга се бави товом стоке на своме поседу и у кооперацији са индивидуалним произвођачима за извоз.

Бројно стање стоке по насељима на територији комүне Кладово у 1971. год. (312)

Н а с е љ е	Коњи	Говеда	Свце	Свиње
Брза Паланка	10	421	1261	353
Вајуга	16	273	755	317
Велесница	2	252	362	345
Велика Врбица	46	469	346	825
Велика Каменица	22	635	1391	558
Грабовница	28	660	962	887
Давидовац	—	207	348	216
Кладово	38	240	331	697
Кладушница	24	321	537	353
Корбово	14	631	1128	1047
Костол	6	146	29	353
Купузиште	—	260	614	188
Љубичевац	—	344	392	388
Мала Врбица	32	306	515	645
Манастирица	14	197	795	153
Милутиновац	3	122	141	99
Петрово Село	41	501	2858	653
Подвршка	37	895	3381	863
Река	13	292	1080	279
Речица	5	63	64	98
Ртково	19	538	651	777
Сип	2	134	301	174
Текија	16	376	1571	348

Још од пре другог светског рата Петрово Село и многа друга насеља у брдско-планинском делу комүне Кладово била су позната по држању великог броја оваца и коза. Од 1945. год. до почетка изградње ХЕ „Бердап“ сељачка газдинства у овим насељима највише су се бавили овчарством. У овом периоду реткост је била наћи газдинство са мање од 30 оваца; многа су држала и преко 100 оваца. Међутим, отада је на поседима извесног броја газдинства осетно смањен број ове стоке, јер су се њихови укућани запослили на хидроцентрали. Иза изградње овог објекта неки од њих су остали да стално живе у Кладову или су отишли на привремени рад у Аустрију и друге државе.

Неготин. — Између 1960. и 1963. год. број говеда у комүни Неготин је повећан за 4,95%, свиња 13,9% и живине 4,2%. У истом периоду број оваца је смањен за 24%. После увођења комуналног система овчарство је представљало значајну сточарску грану једино у к. о. Јасенице, Чубра, Брестовац, Карбулово и Видровац; у осталим к. о., где има мање стално зелених површина, овчарство је било секундарно. Претежно се држе овце праменке. У Јасеници, Чубри, Карбулову, Брестовцу, Смедовцу, Рогљеву и Речки вршени су покушаји меринизације оваца. Међутим, добијени резултати на измени расног састава нису задовољавајући, јер се „о добијеном подмлатку није водило рачуна“ (314, 5).

Број условних грла стоке на територији среза Неготин у периоду 1952. — 1960. год. (313)

Година	Врста стоке					Укупан број условних грла стоке
	Коњи	Говеда	Овце	Свиње	Живина	
1952	2 186	25.328	15.292	3.184	2.215	48.205
1953	2.490	29.204	19.339	4.769	2.030	57.832
1954	2.812	28.736	19.206	4.836	2.146	57.736
1955	3.135	28.269	19.073	4.903	2.002	57.382
1956	3.488	27.568	19.285	5.152	2.410	57.900
1957	3.420	29.250	17.890	5.054	2.626	58.240
1958	3.375	29.775	18.400	5.248	2.670	59.468
1959	3.330	30.375	19.050	5.456	2.725	60.936
1960	3.285	30.450	19.600	5.632	2.810	61.777

До 1951. год. у насељима која су административно припадала срезу Неготин преко 50% од укупног фонда говеда отпадало је на волове. Међутим, отада се квалитативно поправља структура говедарства и повећава број продуктивних грла — крава и стеоних јуница. У 1949. год. проценат заступљености волова у укупном фонду говеда износио је 51,8; 1950. год — 51,6; 1951. год. — 51,4; 1952. год. — 40,2; 1953. год. — 37,3; 1954. год. — 33,8; 1955. год. — 30,2 и 1956. год. — 29,8 (314, 105—106). Од 1960. год. говедарство и свињарство у комуни Неготин све више заузимају важније место у пољопривреди. Поред осталог, на ово је утицао и „нови режим цена пољопривредних производа”. Још у 1961. год. пољопривредни комбинат и земљорадничке задруге у овом делу источне Србије почели су да се баве товом јунади и телади (315, 16). Од 1964. год. месне власти организовале су специјализовану робну производњу меснатих свиња и код индивидуалних газдинстава (316, 19). Само у овој години произвођачи из комуне Неготин испоручили су кланичној индустрији 1377 говеда, 910 јунади, 1751 масну свињу, 405 меснатих свиња и 2568 оваца и овнова (317, 6).

Године 1963. ПК „Неготин” држао је 720 говеда и 1030 свиња; 33 Радујевац 100 свиња; 33 Кобишница 35 говеда и 33 Речка 20 говеда. Поменуће године обим сточарске производње на поседима свих газдинстава без обзира на сектор власништва у комуни Неготин је износио: 514 тоне говећег меса, 1068 тона свињског меса, 2488 тона млека, 4.466.000 јаја и 20 тона вуне. Од 1963. — 1970. год. у комуни Неготин структура фонда говеда је осетно измењена у корист крава. У овом периоду месне власти почеле су да предузимају низ мера да се смањи број волова, који због веће употребе механизације у пољопривреди све више губе свој ранији значај као радна стока. Селачка газдинства углавном држе шарено говече у типу сименталца (318, 14—16 и 111—112). Последњих година у околини Неготина у већој

мери је извршена расна преоријентација у свињарству. Уместо некадашњих масних свиња селачка газдинства сада све више држе беле меснате свиње.

Сточарска производња у комуни Неготин (320)

Врста производа	Г о д и н а						
	1965.	1966.	1967.	1968.	1969.	1970.	
Месо у тонама	Говеђе	709,5	745,0	780,4	816,0	788,5	456,7
	Свињско	1.274,0	1.382,2	1.490,6	1.598,8	1.586,6	1.347,5
	Овчије	223,2	225,4	227,6	229,8	226,0	225,5
	Живинско	330,0	330,0	360,0	390,0	399,2	365,0
	Укупно:	2.506,7	2.682,6	2.858,6	3.034,6	3.000,3	2.694,8
Млеко у литрима	Кравље	3.664,7	3.719,9	3.835,6	4.013,7	4.208,6	4.220,1
	Овчије	600,8	603,3	614,5	614,4	610,4	608,0
	Укупно:	4.265,5	4.323,6	4.450,1	4.628,1	4.818,0	4.828,1
Вуна у тонама	43,8	44,2	44,8	45,0	44,6	44,3	
Јаја у 000 ком.	8.400,0	9.240,0	10.080,0	10.920,0	11.177,6	10.220,0	
Мед у тонама	56,8	51,9	49,0	45,8	44,8	43,7	

Индекс за говеда у комуни Неготин од 1966. до 1970. год. износи 106,6, овце 100,6, свиње 115,2 и живину 121,2. До 1968. год. број стоке у овој комуни се перманентно повећавао. Међутим, отада сточарство у овој комуни извесно време стагнира. У овом времену — периоду нестабилних цена сточарских производа, слабе конјунктуре вуне и укидања премија за поједине производе (319, 12) — селачка газдинства углавном се баве држањем свиња и производњом телади за тржиште. Године 1970. у комуни Неготин држано је условних грла стоке: говеда — 16.778, свиња — 2862, оваца — 2773, коња — 2709 и живине — 379 (320, 52); укупно 25.501 условно грло. У многим насељима ове комуне такорећи више и нема волујских и коњских запрежних кола. Селачка газдинства у Радујевцу већ више година уопште не држе волове. Још 1970. год. у овом селу преко 30 породица имало је тракторе за обраду земље. Поред свега тога, број говеда у Радујевцу још увек је знатан. Последња пребројавања показала су да од укупно 17.225 грла у комуни Неготин произвођачи из Радујевца држе 3,3%, а имају још 312 коња, 1332 свиње и 928 оваца. Највећи број говеда у комуни Неготин држе селачка газдинства из Јабуковца (1326) и Удовица (1013); најмање у Вељкову (121) и Рогљеву (146).

Од 1971. год. сточарство у комуни Неготин углавном се развија на поседима газдинстава индивидуалних произвођача. Од овога изузетак чини свињарство, јер се њиме баве и газдинства на друштвеном сектору. С обзиром да последњих година намирнице анималног по-

рекла имају све већег удела у исхрани, месне народне власти планирају да за неколико година осетно увећају број стоке. У периоду од 1971. до 1975. год. број говеда треба да се повећава по стопи од 6,15, оваца 5,95, свиња 5,10 и живине 4,88. Другим речима, крајем 1975. год. газдинства у комуни Неготин треба да држе 21.446 говеда, 49.046 оваца, 39.077 свиња и 183.534 живине. У том циљу месне власти планирају да добрим делом измене сетвену површину у корист крмног биља, спроведу обавезно лицензирање приплодњака, формирају пунктове за вештачко осемењавање и изврше инвестициона улагања у прерађивачке капацитете (321, 28—29).

Сл. 1. — Говедарска фарма на ПД Салаш (Салаш)

Зајечар. — Газдинства у комуни Зајечар позната су у Србији по држању „тимочког сименталца” и специјализованој робној производњи белих свиња. Између 1962. и 1965. год. сточарство на друштвеном сектору расло је по стопи од 12,8%. У овом периоду индекс повећања производње говећег меса износио је 358; свињског меса — 183,2 (322, 5). Од 1966. до 1970. год. производња товних јунади на поседима друштвених газдинстава у кооперацији кретала се од 4400 до 8500 грла или 903 до 3200 тона годишње. Производња меснатих свиња је мања — од 903 до 2203 тоне (323, 12).

На друштвеном сектору у комуни Зајечар сточарством се баве два пољопривредна добра (Зајечар, Салаш), шест задруга (Зајечар, Грлиште, М. Извор, М. Јасеновац, Рготина, Звездан) и производни погони ПИК-а „Београд”. Задруге снабдевају произвођаче са стоком за тов и сточном храном, кредитирају сточарску производњу кроз кооперацију и врше откуп тржних вишкова, поред остале своје делатности. Пољопривредно добро из Зајечара бави се сточарством у објек-

тима на територији к. о. В. Извор. Газдинство за угој и тов јунади и свиња ПИК „Београд” има три фарме. У Планиници и Звездану налазе се његове фарме свиња — по 1; укупни капацитети им износе 22.000 товљеника, 600 приплодних крмача и 200 назимади. У Вражогрнци има фарму говеда капацитета 1600 товних јунади. Поменуто газдинство за потребе индустријске кланице и хладњаче организује одгој јунади и свиња са индивидуалним произвођачима и задругама. У 1970. год. имало је склопљене уговоре за производњу 690 приплодних назимаца, 1500 утовљених свиња и 950 товних јунади (324, 1—10).

Највећи одгајивач рогате стоке не само у комуни Зајечар него и у читавој источној Србији јесте Пољопривредно добро „Салаш” у Салашу. Његова фарма има 16 објеката за смештај и тов стоке. 12. VII 1972. год. у овим објектима се налазило 3200 јунади. Са овог добра снабдевају се стоком за клање кланице из Београда, Зајечара и Скопља. Заклана јунад се извози у Француску, Италију и Швајцарску. У плану је да се повећа капацитет фарме са 3200 на 4200 јунади у турнусу. Један радник опслужује тов 200 јунади за 8 сати. У исхрани јунади користи се концентрат следећег састава: кукуруз у клипу 70%, мекиње 10%, сачма сунцокрета 8%, вештачка сачма 8% и остала хранива 4%. Део сточне хране добро обезбеђује са својих ораничних површина; има их око 2500 ха. Већи део суперконцентрата увози из Земуна. Добро има своју мешаону хране капацитета 600 вагона годишње. На своме поседу производи 100—150 вагона сена. Кукурузом се снабдева од индивидуалних произвођача из своје уже околине (400 вагона годишње).

Бор. — Близу 24.000 (23.775) становника у комуни Бор живи на селу; остатак од 29.039 у Бору. Око 20% газдинстава остварује доходак само од пољопривреде, док 66% су према извору прихода мешовита. На селу се сваки трећи активно способан становник бави сточарством и осталим пољопривредним гранама. Овај број се из године у годину стално смањује, јер РТБ Бор откупљивањем земље у комуни жели да пољопривреднике преквалификује у индустријске раднике. У комуни Бор данас је пољопривреда основна делатност углавном у насељима Горњане, Луке, М. Бучје, Тања и Злот; у осталим катастарским општинама она је допунска привредна грана за највећи број газдинстава. Доминантна пољопривредна грана је сточарство, нарочито овчарство. На сваких 100 ха пољопривредног земљишта газдинства држе 1,33 коња, 26,11 говеда, 76,03 овце и 31,77 свиња. Стока се углавном држи на салашима. Сељаци из села Лука, Бучје и Горњане преко целе године чувају стоку у „планини”. Последње две-три године власти предузимају одговарајуће мере да се у приградским насељима развије живинарство и прошири тов говеда и свиња за потребе становништва у Бору.

У комуни Бор две друштвене пољопривредне организације се баве унапређивањем сточарства и осталих пољопривредних грана (ПЗ Злот, ПЗ Бор); остале се баве трговином. Већина села има ветери-

нарске амбуланте. Процент вештачки осемењених крава износи 31,9; укупно је осемењено 2085 крава. У 13. години иза увођења комуналног система обим робне сточарске производње је износио (у тонама): говеда — 845, свиња — 341, оваца, овнова, јагњади и шиљежади — 490 (325, 26,30).

На сваких 100 ха пољопривредног земљишта газдинства у комунама Бољевац, Сврљиг и Књажевац држе 0,58—2,13 коња, 23,00 — 32,50 говеда, 75,11 — 135,73 овце и 23,42 — 48,24 свиње. Највећи број оваца у односу на расположиву пољопривредну површину држе газдинства у комуни Сврљиг — 135,73; најмањи у комуни Бољевац — 75,11.

Бољевац. — У комуни Бољевац сточарство се у лето 1971. год. налазило у кризи, која се огледала у опадању броја свих врста стоке због неразвијене друштвене организоване производње, слабијег извоза и великих осцилација у понуди и потражњи сточарских производа на локалном тржишту. Поред свега тога, у 1971. год. газдинства индивидуалних поризвођача у Бољевцу и његовој околини су држала 8993 говечета, 9158 свиња и 29.370 оваца. Још после увођења комуналног система месне власти су биле предузеле низ мера како би се друштвене пољопривредне организације више бавиле сточарством; али још увек на њиховим поседима није забележен неки већи број стоке. У 1971. год. од свих друштвених пољопривредних организација у комуни Бољевац сточарством се једино бавила Пољопривредна задруга у Сумраковцу и то товом јунади (326, 9—10).

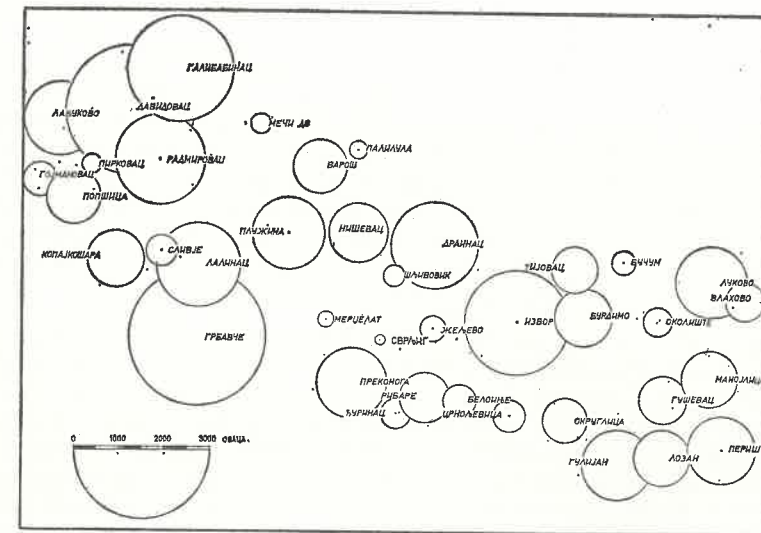
Број стоке на 100 ха пољопривредног земљишта
у комуни Бољевац (1971. год.)

Врста стоке	Број стоке на 100 ха пољопривредног земљишта
Коњ	1,62
Говеда	23,00
Овце	75,11
Свиње	23,42

За будући развој сточарства у комуни Бољевац велики значај имаће предузете мере од стране Скупштине општине у првој половини 1972. год. у стварању стабилнијих услова привређивања и довођења у склад понуде и потражње на тржишту сточарских производа. Предузете мере имају за циљ, поред осталог, да се повећа број матичног стада племенитијих раса, прошири вештачко осемењавање стоке, смањи обим клања телади и реши питање ниских откупних цена сточарским производима. Природни и привредни услови за држање већег броја стоке још увек су велики и сада се све чини да се што рационалније искористе. За унапређивање сточарства у 1972. год. утрошиће се знатна сума новаца, а укупна производња само на

приватном сектору увећаће се за око 5% у односу на претходну годину (326, 9—10).

Сврљиг. — У комуни Сврљиг сточарство је водећа пољопривредна грана. На 1 ха обрадиве површине просечно се држи 0,47 говеда, 0,51 свиња, 1,85 оваца и 0,02 коња. Са деградираним пашњачких површина иза другог светског рата, број оваца у Сврљигу стално опада. То се нарочито запажа од 1965. год., откада су цене овчарским производима релативно ниске и знатан број сточара отишао на привремен рад у иностранство (327, 10—11) или се иселио у околне градске центре. Поред свега тога, у условима управљања привредом непосредно од самих произвођача, на 1 ха обрадиве површине газдинства држе три до четири пута више оваца него свиња. Последњих година, а нарочито после доношења привредне и друштвене реформе, сељаци поклањају све већу пажњу говедарству. Ово је случај у знатном броју насеља, јер говеће месо има бољу конјунктуру на локалном тржишту, па су повољнији услови уновчавања. И месне власти потпомажу интензивирање говедарства као привредне гране из два разлога: прво, што се 30% обрадивих површина користи за производњу крмних биљака; и друго, што старији људи који су остали по селима лакше могу да чувају говеду него овце. Због свега тога гове-

Ск. 2. — Регионални размештај оваца у комуни Сврљиг

дарство за разлику од овчарства бележи сталан напредак из године у годину. Претежно се држи домаће шарено говече у типу сименталца. Просечна тежина говеда износи 400 кг, а млечност крава 1360 литара годишње.

Највећи проблем сточарства у комуни су нестабилне цене меса, вуне и млека. Пољопривредни стручњаци истичу да се цене сточарским производима мењају „преко ноћи”, па због тога произвођачи не знају коју врсту стоке више да држе. Један део произведеног млека прерађује локална млекарна у качкаваљ; остатак се извози у Ниш.

Књажевац. — У комуни Књажевац овчарство се налази у стагнацији: једно, због нестабилних и ниских откупних цена овчијем месу, вуну и млеку, а друго, што је знатан број пољопривредника престао да се бави сточарством и отишао на привремену рад у иностранство. На то утичу и нископродуктивне пашњачке површине и с тим у вези мала овчарска произвођа по једном грлу. Мали број газдинстава изјављује овце у „планину” за дужи период. Обично по неколико газдинстава удружи стоку и преко дана изјављује на пашу по утврђеном реду. Сваки власник музе своју стоку и за „браву” плаћа попашу шумској секцији од 6,00 до 8,00 динара годишње. Дневни просек млечности по овци креће се око 0,5 литара, а за време лактације 60 литара. Просечна тежина јагњади износи 20 кг, шиљежади 35 кг, оваца 45 и овнова 55 кг.

Око 90% оваца је сврљишке расе; остатак од 10% отпада на цигаје и др. Једна овца просечно даје 1,2 кг неопране вуне, а ован 1,6 кг.

Последњих година у књажевачкој комуни поклања се нешто већа пажња говедарству и свињарству због боље конјунктуре свињског и говећег него овчијег меса, већег остваривања новчаног дохотка од ратарских култура кроз тов стоке и сл. У условима управљања привредом непосредно од самих произвођача поједина газдинства почињу чак постепено, али стално, да у све већој мери и ратарство подређује сточарству, нарочито кроз већу сетву крмног биља. Под утицајем тржишта, и по угледу на друштвене пољопривредне организације у суседним комунама, знатан број сељака у Књажевцу и његовој околини највећи део свога времена посвећује тову стоку и остварује релативне високе годишње новчане дохотке.

Године 1972. најважнија сточарска грана у комуни Књажевац била је говедарство. Највећи број газдинстава држи краве и претежно их користи за вучу. Због тога је просечна млечност крава прилично ниска, нарочито у сезони пољских радова (орања, сетве, превоза стајњака и сл.). Претежно се држи домаће шарене говече у типу сименталца које у потпуности задовољава потребе локалних одгајивача стоке. Једино у планинским селима Црни Врх и Ђуштица још увек има приличан број грла буша, мада и тамо последњих година сељаци почињу све више да држе домаће шарене говече у типу сименталца. Просечна тежина телади износи 150 кг, јунади 450 кг и старих говеда 550 кг. Један крава просечно даје 12 литара млека дневно или 3000 литара за време лактационог периода.

У већини књажевачких насеља претежно се држе свиње моравке. Од белих свиња држи се јоркшир, шведска бела и ландрас. Коњи

се мало држе и углавном користе за рад у запрези. У брдским селима коњи су тешки до 300 кг; у равничарским 450—550 кг.

Од друштвених пољопривредних организација сточарством на својим поседима се базе ПЗ „Напредак” (Књажевац), ПЗ „Слога” (Минићево) и ПЗ „Миџор” (Кална). ПЗ „Напредак” у својим шталама у Вини и Новим Коритима тови 400 јунади говдишње; у кооперацији око 1000. ПЗ „Слога” има капацитете за тов 600 јунади (у Дебелици 300 ком. и Јелашници 300 ком.). Капацитет њених товилишта за свиње у Минићеву износи 1000 ком. у турнусу. Товом оваца једино се бави ПЗ „Миџор”. Последња ПЗ има сопствене пашњачке површине и на њима преко лета држи овце.

Од 1972. год. највећи произвођач товних јунади за тржиште треба да буде Пољопривредни комбинат „Цервин” (Књажевац). Он има склопљене уговоре са „Агроекспортом” из Ниша да му испоручује 1000 товних јунади годишње. Од тога он ће сам товити 400 грла; остатак од 600 грла товиће у кооперацији са индивидуалним произвођачима. У плану је да кооперанти дају само радну снагу и стаје, док Комбинат сточну храну и товни материјал. За сваки килограм прираста Комбинат ће исплаћивати кооперантима по 1,80 дин. Кооперанти који буду товили већи број јунади (најмање 15), ако желе, моћи ће да заснују и радни однос са Комбином (328, 24).

Пчеларство, свиљарство, лов и риболов

У Тимочком басену постоје повољни услови за развој *пчеларства*. Међутим, ове могућности до другог светског рата нису максимално коришћене. Сем тога, за време немачке окупације у многим насељима број кошница је био готово преполовљен, а у извесном пчеларство сасвим „упропаћено”. Још 1946. год. месне власти биле су предузеле одговарајуће мере да се ова привредна грана више не сматра као до тада споредном и њено унапређивање предвиђа општим државним планом као и за све остале привредне гране. При том прва и главна брига месних власти била је замена вршкарца са сандучарама и оснивање већих задружних и државних пчелињака (329). На предлог Управе за воћарство и виноградарство и Министарство за пољопривреду НРС је у 1946. год. било предузето такође извесне мере, које су такође требале да допринесу обнови и развоју ове привредне гране. Још у току 1946. и 1947. год. скоро сва државна пољопривредна добра не само у Тимочком басену него и читавој источној Србији добила су извешан број кошница и вештачког саћа преко УНРЕ. Само Средња пољопривредна школа у Букову била је добила 10 кошница и 10 кг вештачког саћа како би на своме имању подигла узоран пчелињак. Међутим, како до почетка 1948. год. ова и још неке друге друштвене пољопривредне организације и установе нису биле искористиле ове кошнице, Министарство пољопривреде НРС је наредило да се предају на коришћење Пчеларској станици у Кучај-

ни (звишки срез); укупно 100 кошница са територије источне и читаве уже Србије (330).

Још 1948. год. на конференцији пчелара усвојен је за државне и задружне пчелињаке модифициран тип „Дадан-блатове кошнице” са два полу плодишта и збогом за сеобу. Три године касније, 1951., у циљу унапређивања пчеларства уопште Министарство пољопривреде НРС предвидело је било подизање угледних пчелињака од 50 комада кошница на поседима неколико СРЗ (331). Поменуће године на територији ГНО Неготин пчеларством се бавило 17 пчелара са 260 кошница. У околини Брзе Паланке газдинства су имала 119 кошница са покретним и 167 са непокретним саћем (332); укупно 286 кошница.

Иза увођења комуналног система газдинства у срезу Зајечар имала су 25.877 кошница. Од тога је било 74% кошница са покретним саћем. Око 4214 пчелара је пчеларило са покретним кошницама (63,3% од укупног броја). Пчеларска производња била је релативно велика — 157.884 кг меда и 11.819 кг воска (261, 116—117). Произведена количина меда је довољна да подмири потребе локалног становништва и прерађивачке индустрије. Међутим, пчеларска производња је недовољна да у потпуности задовољи захтеве трговине за извоз.

Од 1945. год. производња *свилобуба* у Тимочком басену и читавој Србији једно време се налазила у сталном успону. Највећа производња забележена је у 1949. год. Међутим, отада због измењених друштвено-економских инструмената, неблагоприятног контрахирања и сл., свиларство у многим СНО-има осетно је занемарено. Још у 1950. год. план свиларске производње био је испуњен са свега 43% (333).

На територији тимочког региона налазе се многа ловишта високе дивљачи. Само у Неготинској крајини и суседним шумама има пет великих ловишта: „Мироч”, „Дели Јован”, „Вратна”, „Црни Врх”, „Штрбац” и „Северни Кучај” (334, 218). Још у XIX веку ловиште „Вратна” било је познато по многим јеленима. Међутим, отада је ова дивљач ишчезла и прекинут биогеографски ланац између источно балканских и карпатских јеленских ловишта. После другог светског рата у области Кучаја и Хомоља је размножена многа јеленска дивљач.

Године 1972. највише јеленских дивљачи налазило се у ловишту „Дели Јован”. У овом, ловиштима „Златица”, „Мироч”, „Вратна” и „Јужни Кучај” има и остале дивљачи (дивљих свиња и др.). Највећи одгајивач дивљачи високог лова је Шумско-индустријски комбинат „Јужни Кучај”, који газдује са око 40% од укупне шумске површине у тимочком региону. Капацитети осталих ловишта су неупоредиво мањи услед суженог животног ареала дивљачи и развијене ловокраће у разним видовима.

Још 1966. год. ШИК „Јужни Кучај” израдио је ловно-привредне основе за ловишта „Вратна” и „Дели Јован”. Окосницу првог ловишта чини шума манастира „Вратна” и „Корњет”; укупна површина му износи 1.312 ха. И пре формирања ловишта у околини Вратне ту и

тамо било је муфлонске дивљачи (335). Друго ловиште — „Дели Јован” — захвата подручје истоимене планине; укупна површина му износи 13.152 ха. Пре формирања у њему основни ловни инвентар чинили су јелени, срне, дивље свиње и зечеви. Први су насељени из Бељског базена (1960. год.). У јесен 1965. год. у ловишту „Дели Јован” регистровано је 28 кошута и 21 јелеп (336).

Непосредни управљач ловиштима „Вратна” и „Дели Јован” је Шумска секција из Неготина; осталим ловиштима на територији комуне Неготин управља Општински ловачки савез. Последњи се бави узгојем и искоришћавањем дивљачи ниског лова. У периоду 1971.—1975. год. Шумска секција планира да прошири ловиште „Вратна”, подигне објекат за заштиту дивљачи на површини од 150 км², изгради нове стазе и путеве и реорганизује ловиште „Дели Јован” у ловиште за узгој дивљих свиња и срна. У истом времену Ловачки савез формираће фазанерију капацитета 5000—6000 фазана годишње и предузеће низ акција ради стварања оптималних услова за развој ловног туризма у вредности од 100.000 нових динара; укупна вредност свих акција у области ловства на територији комуне Неготин од 1971.—1975. год. износиће 2,148.000 нових динара (321, 32—35).

И у осталим комунама постоји многа висока дивљач. Само у комуни Књажевац регистровано је 580 срна и 200 дивљих свиња. 1972. год. ова комуна је имала 118.900 ха ловне површине. У њеним границама постоје три ловачка друштва — у Књажевцу, Минићеву и Кални. Највећи број чланова има Ловачко друштво у Књажевцу — 560; најмање у Кални („Звонко”) — 170.

Непосредно после другог светског рата Тимок је спадао у риболовно подручје тимочког среза и њиме управљао СНО у Књажевцу. Спортски риболовци ловили су рибу само удицом; остали и другим рибарским справама. За улов рибе у комерцијалне сврхе газдинства из Тимочког басена углавном су користила Дунав. Највећи број рибара није се искључиво бавио риболовом. У Сипу свега 15 рибара је радило на вировима и са великим струковима. Још 1945. год. Главна дирекција за рибарство НРС била је предузела мере да се проучи могућност повећања производње рибе на Ђердапском сектору Дунава; испитају могућности за риболов на риболовном подручју „Госпоћин вир”; формирају рибарске бригаде професионалних рибара на новосаграђеној станици „Песачи”; утврде могућности улова рибе пампурским и другим справама на „скоковима” у подручју Доњег Милановца; образује рибарска станица у Текији са најмање 3 бригаде; организује рибарски рад на „Сипским вировима”; оспособи „Црвени рит” код Кладова за узоран полурибњак; проуче начини риболова на Ђердапском сектору и изнађу могућности за савременији начин рибарења (337).

Још 25. XII 1947. год. у Кладову је било основано Рибарско производно предузеће „Ђердап”. Сваке године предузеће је склапало уговоре са земљорадничким и сељачким радним задругама о улову рибе на Дунаву од Добре до ушћа Тимока. Само 1951. год. оно је имало

склопљене уговоре са земљорадничким задругама из Купузишта, Сипа, Вел. Врбице, Текије, Михајловца, Корбова, Радујеваца, Прахова, Рткова, М. Врбице и шест СРЗ (Давидовац, Кладушница, Корбово, Кладово, Костол, Вајуга). Највећи број рибара имале су 33 В. Врбица (37), Радујевац (57), Прахово (33) и Ртково (39); остале задруге су имале 12—25 рибара. Међу СРЗ највећи број рибара имала је СРЗ „Кључ” у Давидовцима (10); најмањи СРЗ у Кладову (2). И једне и друге имале су производне ловне планове; они су износили 100—350 кг рибе по једном рибару годишње (338).

План улова рибе земљорадничких и сељачких радних задруга на територији Рибарског производног предузећа „Бердап” за 1951. год. (338)

З а д р у г а	Број рибара	План улова рибе у кг.
33 Купузиште	12	2400
33 Сип	25	5000
33 В. Врбица	37	3700
33 Текија	25	7500
33 Михајловац	15	3000
33 Корбово	20	6000
33 Радујевац	57	5700
33 Прахово	33	3300
33 Ртково	39	3900
33 М. Врбица	17	1700
СРЗ Давидовац	10	3000
СРЗ Кладушница	6	2100
СРЗ Корбово	6	2100
СРЗ Кладово	2	400
СРЗ Костол	4	1400
СРЗ Вајуга	14	3500

До 1950. год. Рибарско производно предузеће „Бердап” бавило се унапређивањем рибарства на Дунаву, уловом и прерадом рибе. Отада је предузеће проширило своју делатност и на трговину. Тренутно оно има рибље продавнице у Књажевцу, Бору, Зајечару и још у пет места. У предузећу је стално запослено 46 рибара и сезонски око 100 (јануар-јун 1971. год.). Раније, пре 4—5 год., сезонских рибара је било много више — преко 300. Међутим, сада је тај број сведен на једну трећину, јер је знатан број рибара отишао на привремени рад у иностранство. Најбројније рибарске групе имају насеља Корбово, Љубичевац, Давидовац и Кладушница. У овим и осталим насељима рибарством се махом баве људи из економски имућнијих газдинстава и остварен новчани приход од хватања риба углавном користе за плаћање порезе и других дажбина.

Године 1972. риболовом на Дунаву у границама источне Србије бавило се Рибарско газдинство „Београд”, Рибарско газдинство „Ечка” и предузеће „Бердап”. Рибари последњег предузећа баве се риболовом на Дунаву од ушћа Тимока до Текије. На овом сектору око

60% улова чини бела риба; остатак од 40% отпада на моруну, јесетру, кечигу, сома и другу рибу. Највећи улов рибе у периоду 1958. — 1969. год. предузеће „Бердап” је остварило у 1965. год. — 95.719 кг; најмањи 1959. год. — 24.490 кг. У појединим годинама улов рибе на Дунаву од Текије до ушћа Тимока је износио:

Г о д и н а	Уловљена количина рибе у кг
1958	41.088
1959	24.490
1960	36.580
1961	29.767
1962	73.395
1963	74.623
1964	74.160
1965	95.719
1966	69.876
1967	58.471
1968	63.688
1969	67.085

Највећу моруну после другог светског рата рибари предузећа „Бердап” уловили су 1969. год. (240 кг). После изградње ХЕ „Бердап” улов миграторне рибе из Црног Мора је смањен, јер нису изграђени уређаји за њено мигрирање (изградња хидроцентрале коштала би скупље за 10%). Уместо поменутих уређаја Дирекција за изградњу хидроцентрале изградила је вештачки рибњак на површини од 125 ха (М. Врбица), који се користи за производњу рибе млађи. У плану је да се увећа површина овог рибњака на 180 ха.

Предузеће „Бердап” већи део квалитетне рибе извози у Београд, белу рибу соли, док од миграторне рибе из Црног Мора производи кавијар. Годишње се производе око 500—800 кг кавијара. Рекордна послератна производња кавијара је остварена 1956. год. — 1200 кг. Око 50% производње предузеће извози у Западну Немачку, Данску и Швајцарску. Радионице за производњу кавијара налазе се у Кладову, Корбову, Брзој Паланци и Радујевцу. У Кладову предузеће има и сопствену хладњачу капацитета 2 вагона за лагеревање сезонских вишкова рибе.

Од 1945. до 1963. год. Тимок и његове притоке претежно су коришћени за спортски риболов. У овом периоду не само да су недовољно предузимане мере да се увећа рибљи фонд него је исти чак уништаван разним недозвољеним средствима. Уништавање млађи и одрасле рибе путем динамита и хладног оружја била је честа појава на Тимоку. У Тимоку код Зајечара једног дана 1950. год. толико је било „угинуло рибе од наведених средстава да је цела околина заударала на њу” (339), Међутим, отада због увећане потрошње рибе за прераду, извоз и локалну потрошњу стално се указивала потреба

за коришћење Тимока и осталих река за комерцијални риболов. Стога су још 1964. год. месне власти биле предузеле одговарајуће мере да се Јасиковачка река, Радованска река и Борско језеро порибе пастрмком, а на забареним површинама у „Црвеном риту” и „Лалићевом риту” у околини Кладова изграде два полурибњака за гајење шарана и смуђа (261, 114—115). У периоду од 1962. — 1972. год. само Борско језеро је порибљено са око 10 тона разних врста рибе. У пролеће 1972. год. у Борско језеро и мрестилиште код Злотске пећине удружење спортских риболоваца „Рудар” ставило је око 200 хиљада оплођене икре калифорниске и поточне пастрмке ради производње млаћи.

До 1971. год. удружење спортских риболоваца из Зајечара утрошило је око 4.200.000 старих динара за порибљавање Црног Тимока. Поред тога, рибљи фонд у овој реци је незнатан, јер фабрика кожа из Зајечара испушта у Црни Тимок отровне материје. Само у 1971. год. отровним материјама на дужини од 4 км уништено је 5000 кг рибе.

И удружење спортских риболоваца из Књажевца 1970. год. извршило је порибљавање Сврљишког Тимока. У њему данас највише има скобаља, клена, мрена, кркуша и белице. Порибљавањем рибљи фонд је обогаћен шараном, сомом и црвенперком. Поменуто удружење има 550 чланова и стара се о унапређивању рибарства на Трговишком, Сврљишком и Белом Тимоку.

Прерада сточних производа

Пољопривредна газдинства из Тимочког басена позната су као произвођачи стоке за тржиште. Један број произведених говеда и свиња откупљују и прерађују локалне индустријске кланице. Највећа индустријска кланица и хладњача налази се у Зајечару („Тимок”). Она се снабдева сировинама за клање и из Војводине, Лепенице, Груже, Понишавља, Раванице, Црнице и Жупе (324, 11—12), јер газдинства из Тимочког басена радије продају стоку разним закупцима и прекупцима због виших откупних цена и исплате приликом преузимања грла. Само у 1969. год. на кланици је заклано 17.503 јунета, 7.772 говечета, 42.500 меснатих и 6.797 масних свиња; док прерада је износила 9.227 тона свежег меса, 1.673 тоне конзерви и 1.680 тона разних сухомеснатих и кобасичарских производа (340, 3).

До 1967. год. кланична индустрија у Зајечару налазила се у саставу месног пољопривредно-индустријског комбината. Међутим, отада она се интегрисала са Пољопривредним комбинатом „Београд”. У 1970. год. имала је највећи остварен укупни приход у прехрамбеној индустрији на територији комуне Зајечар — 139.217 хиљада динара (324, 11 — 12).

Још одмах иза другог светског рата месне народне власти у Тимочком басену у селима са тржним вишком од 200 и више литара млека формирале су задружне радионице за израду сира, маслаца

или качкаваља. У седмој години иза увођења комуналног система овакве радионице за израду качкаваља постојале су у Белом Потоку, Трњанима, Ошљану, Новим Коритима, Бољевцу, Жуковцу и Кални. Нарочито висококвалитетан качкаваљ производила је задруга у Белом Потоку и он је имао добру пробу на тржиштима у САД. Између 1955. и 1965. год. изграђене су нове или адаптиране постојеће млекаре у Бољевцу, Минићеву, Неготину, Кривом Виру, Трњану и Брестовцу. Задруге у Минићеву, Бољевцу, Цановом пољу и Вражогрнцима имају опрему и за пастеризацију млека. У првим годинама иза увођења комуналног система све ове млекаре као прерадни капацитети имале су знатног утицаја на увећању производњу млека (341, 9—10). Од 1963. год. највећи утицај на развитак млекарства има новоизграђена млекара у Зајечару. У 1970. год она је прерађивала 41 хиљаду литара млека дневно. Око 16.750 литара млека набављала је од произвођача из комуне Зајечар; остатак од 24.430 литара је увозила из других комуна. Са линије Зајечар-Копривница млекара се снабдева са 3.300 литара млека дневно, Зајечар-Халово 3.410 л, Зајечар-Велики Извор 3.400 л, Зајечар-Грлиште 2.600 л, Зајечар-Мали Извор 1.060 л, Зајечар-Књажевац 2.000 л и Зајечар-Звездан 800 л; укупно 16.750 литара дневно. Највеће дневне количине млека откупљује од газдинстава у Рготини (1.000 л), Вражогрнцима (1.350 л), Халову (1.300 л), Николчеву (1.000 л) и Грлишту (1.200 л); најмање у М. Јасенову — 80 л. У осталим насељима на територији комуне Зајечар откупљује од 150 — 180 л (324, 6—8). У периоду од 1966. — 1969. год. млекара је просечно производила 809 — 1.124 тоне пастеризованог млека, 343 — 1.043 тоне јогурта, 104 — 530 тона киселог млека, 253 — 613 тоне млека у праху, 102 — 195 тона чајног маслаца и 38—587 тона овчијег и крављег качкаваља годишње (340, 3).

Технички капацитет млекаре у Зајечару је 30.000 литара млека у једној смени. Јула 1972. год. она је прерађивала око 60.000 л млека дневно. Од тога је око 33% млека набављала од произвођача из околине Зајечара; остатак од 67% обезбеђивала је увозом из Бугарске.

До 1975. год. капацитет млекаре у Зајечару знатно ће се увећати. У плану је да се изврши реконструкција млекаре у две фазе. На крају прве фазе она ће производити 1.498 тона пастеризованог млека, 1.898 тона конзумних производа, 150 тона конзумне павлаке, 164 тоне маслаца, 496 тона млека у праху и 3 тоне осталих производа годишње (340, 11). Крај прве фазе предвиђен је за 1975. год.

И у осталим комунама такође постоје кланице, млекаре или радионице за прераду млека. Само у комуни Књажевац постоје две млекаре и три радионице. Још 1935. год. основана је млекара у Белом Потоку. Њен капацитет износи 3.000 л млека дневно и максимално га користи. Прерађује млеко са територије ПЗ „Церје” из Белог Потока (Скробница, Сврљишка Топаа, Божиновац, Бели Поток). Производи пуномастан крављи и овчији качкаваљ, масло и сир у кришкама. Качкаваљ извози у САД и Грчку; остале своје производе реализује на домаћим тржиштима.

И млекара у Јаловику при ПЗ „Миџор“ из Калне има капацитет 3.000 л млека дневно и производи овчији качкавал, овчији и крављи сир. Своје производе пласира преко млекаре у Пироту. Млеком се снабдева са територије ПЗ Миџор из Калне (Кална, Иново, Вртовац, Балта Бериловац, Јања, Алдина Река, Црни Врх, Јаловник, Извор, Станџинац, Шести Габар, Габровница, Татрасница, Равно Бучје, Ђуштица). Радионице за прераду млека у Радичевцу, Алдинцу и Старим Коритима налазе се у саставу ПЗ „Напредак“ (Књажевац). Прерађују млеко из околних села (Шарбановца и др.).

Године 1971. процењено је да за потребе прерађивачких капацитета Тимочка Крајина обезбеђује 14.000 грла товних јунади, 16.000 грла осталих категорија говеда, 24.000 меснатих свиња, 70.000 оваца и јагањади и 12 милиона литара млека годишње. Од 1975. год. проширени и реконструисани прерадни капацитети у Тимочној крајини моћи ће да прерађују 24.000 товних јунади и 60.000 свиња годишње. Због тога месне власти планирају да у периоду од 1971. до 1975. год. прошире и модернизују многе фарме за тов јунади и свиња (ПД Салаш и др.). У плану је да се индивидуална газдинства оријентишу не само на тов него и производњу товног материјала (342, 100—102).

РАЗВОЈ, СТРУКТУРА И РАЗМЕШТАЈ СТОЧАРСТВА У ПОНИШАВЉУ

Кретање броја стоке после другог светског рата. — У првим послератним годинама број стоке у Понишављу из године у годину био је доста променљив. Најважнији узроци овоме били су обавезан откуп стоке и недостатак сточне хране у доста честим сусним годинама. Године 1949. сточарством у околини Ниша се бавило 16.085 пољопривредних газдинстава, Беле Паланке 5.239, Пирота 9.930 и Цариброда 4.454. Највећи број оваца на 100 ха укупног земљишта држан је у околини Цариброда (355,35) и Беле Паланке (210,37); најмање у околини Ниша (157,22). У царибродском срезу држан је највећи број коња на 100 ха; свиња у нишком и белопаланачком срезу. У односу на 100 пољопривредна газдинства највећи број свиња је држан у нишкој и белопаланачкој котлини; говеда у Доњем и Горњем Понишављу; коња у околини Цариброда; оваца у околини Ниша и Цариброда.

Услед недостатка сточне хране јануара 1951. год. стање сточног фонда у нишкој административној и привредној области било је крајње „забрињавајуће“. На територијама скоро свих СНО осетно се осећао мањак у сточној храни и произвођачи су велики број стоке испоручивали откупним предузећима за клање (343). После увођења комуналног система кретање сточног фонда било је доста нестабилно и индекс за говеда у Понишављу је износио: 1956. год. — 100, 1957. год. — 96,4, 1958. год. — 100,1, 1959. год. — 100,1 и 1960. год. — 98,7. Међутим, значајно је истаћи да је говедарство баш у овом периоду на подручјима насеља која су административно и привредно грави-

тирала Нишу забележило знатан квалитативан напредак. Оплемењавањем домаћег говечета сименталском и монтафонском расом, побољшаном исхраном стоке и другим предузетим акцијама повећана је млечност крава од 800 на 1.200 лит., а просечна тежина говеда од 320 на 370 кг (344, 31—32).

До 1955. год. у Понишављу углавном су држане масне свиње. Међутим, отада поједина газдинства почињу да држе и високопродуктивне меснате свиње. Године 1960. имало их је на подручју среза Ниш око 1.031 (не рачунајући подмладак) (345, 27—28). Између 1956. и 1960. год. индекс за свиње је износио: 1956. год. — 100, 1957. год. — 119,7, 1958. год. — 143,0, 1959. год. — 142,9 и 1960. год. — 189,6. Од 1960. месне народне власти сваке године улагала су знатна средства и предузимале низ мера да се повећа производња свињског меса. У том времену — периоду наглог пораста градског становништва и увећане потражње квалитетног свињског меса — посебна пажња је поклањана стварању матичних запата на социјалистичком сектору (344, 31, 34).

Први покушаји меринизације-оплемењавања оваца сврљишко-гулијанског, пиротског и кривовирског соја у средњем и јужном делу источне Србије извршени су 1948. год. У том погледу запажа се нарочито велики напредак после оснивања сточарске фарме на „Црном врху“ (346). Године 1957. у срезу Ниш је меринизирано 31.045 оваца (347, 23). Од 1955. — 1960. год. у насељима која су административно гравитирала Нишу меринизирано је укупно 300.000 оваца. Једно газдинство са 31 овцом у Високу остваривало је тада приход од вуне и по 150 хиљада старих динара годишње (348, 34).

Једно од најизразитијих подручја овчарске производње не само у Понишављу него и читавој Србији јесте комуна Пирот. Још 1960. год. на њеној територији налазило се 268.865 оваца. У петој години иза увођења комуналног система просечна млечност пиротске овце износила је 77,5 литара, тежина 30—35 кг, док производња вуне 1,250 — 1,500 кг. Последња има финоћу око 36 микрона и од ње се у Пироту израђују надалеко познати ћилимови (349, 2).

После другог светског рата месне власти у Понишављу предузимале су низ мера за унапређивање пчеларства. Још 1951. год. Средски фонд за механизацију и инвестициону изградњу предвидео је био подизање пчелињака код свих СРЗ у нишком срезу. Поменуће године у нишком срезу налазило се 680 пчелињака. Од тога је било задружних 2, чланова СРЗ 20, радника и осталих 658. Близу 2.000 (1.910) кошница су биле са покретним саћем; осталих 2.058 биле су вршкаре. У исто време на територији ГНО Ниш пчеларством се бавило 52 домаћинства са 275 кошница. По секторима власништва ове кошнице углавном су припадале индивидуалним газдинствима — 250; остатак од 25 кошница са покретним саћем био је својина државних газдинстава (350). Осам година касније, 1959., за унапређивање пчеларства месне власти у нишком срезу биле су извојиле из средског инвестиционог фонда 6,300.000 старих динара, из инвестиционог фонда оп-

штина 900.000 дин. и из средстава произвођача 1.800.000 дин.; укупно 9.000.000 дин. У овом периоду кооперацијом у пчеларству бавила се Пчеларска задруга из Ниша (351, 13—15).

Структура и размештај сточарства. — Године 1971. на сваких 100 ха пољопривредног земљишта држала су газдинства у Понишављу од 0,86—6,70 коња, 21,84—29,19 говеда, 56,21—160,63 овце и 42,09—64,27 свиња. Највећи број коња, говеда и свиња у односу на пољопривредну површину држала су газдинства у комуни Ниш, док оваца у околини Пирота. У равничарским деловима комуне Ниш сељачка газдинства углавном су се бавила говедарством, свињарством и живинарством, а у „вишим пределима” и овчарством. Само у 1972. год. она треба да произведу 7.180 тона меса, 6.780 тона млека и око 9 милиона комада јаја; према томе, у односу на 1971. год. газдинства из нишке комуне ће произвести више меса за 6,3%, млека за 10,8% и јаја за 5,8%. Да би се остварила ова производња Скупштина општине Ниш предвиђа да предузме низ мера да се увећа и обезбеди квалитетна сточна храна за исхрану постојећег и планираног сточног фонда. Сем тога, настојаће да се ускладе цене стоке и сточне хране са осталим производима, повољније реши премирање млека, прошири кредитирање сточарске производње (352, 27) и сл.

Сточни фонд по секторима власништва у околини Цариброда*

Сектор власништва	Коњи	Говеда	Овце	Свиње
Државни сектор	9	7	—	50
Задружни сектор	8	40	383	74
Приватни сектор	1631	10692	65582	3866
до 2,00 ха	(141)	(1421)	(5981)	(571)
2,01—5,00 ха	(526)	(4933)	(25974)	(1724)
5,01—8,00 ха	(520)	(2652)	(18298)	(910)
8,01—10,00 ха	(153)	(668)	(5 81)	(241)
10,01—15,00 ха	(178)	(677)	(6252)	(252)
преко 15,01 ха	(107)	(320)	(3400)	(123)
дом. пољ. без вл. зем.	—	—	—	—
Газ. чл. сељ. рад зад.	—	(13)	(7)	(17)
непољ. домаћ.	(6)	(8)	(86)	(28)

* Према подацима Статистичког уреда НРС за 1949. год.

У околини Беле Паланке на сваких 100 ха пољопривредног земљишта газдинства држе 0,6 коња, 25,04 говечета, 130,27 оваца и 42,09 свиња. Још одмах иза другог светског рата месне народне власти у овом делу Понишавља почеле су да предузимају одговарајуће мере да се измени нископродуктивни расни састав стоке. У периоду од 1946. — 1972. год. оне су на овоме плану постигле многе резултате, али је то још увек недовољно. Још увек је мали број газдинстава који држи племенитије расе стоке, па доходак од сточарства у комуни не одговара производним могућностима. У плану је да се до 1975. год.

увећа број племенитијих раса говеда за 31%, уместо домаћих раса оваца уведу продуктивније и повећа број говњеника. Само у периоду од 1972. — 1975. год. обим това свиња у кооперацији износиће (у ком.): 1972. год. — 450, 1973. год. — 550, 1974. год. 700 и 1975. год. — 800 (353, 47).

Још од пре другог светског рата газдинства из насеља која данас административно припадају комуни Бела Паланка су позната по производњи сира за тржиште. Јула 1972. год. прерадом млека највише се бавила млекара у Белој Паланци. У комуни постоје још млекарски погони у Козји, Глами, Појењу и Шљивовику. Највећи део произведеног млека октупљује и прерађује Пољопривредни комбинат у Белој Паланци — преко 1,3 милиона литара годишње. У комбинату истичу да откупљују млеко из преко 20 села и од њега израђују сир за београдско тржиште.

Око 50% пољопривредне производње у комуни Пирот потиче од сточарства. Једна од најважнијих сточарских грана је овчарство (354, 15). Знатан број газдинстава се скоро искључиво бави држањем оваца или говњеником јунади за тржиште. На сваких 100 ха пољопривредног земљишта газдинства у комуни Пирот држе 2,26 коња, 26,86 говеда, 160,63 овце и 23,64 свиње.

Преко 70% територије комуне Пирот је брдско-планинско земљиште са пространим пашњачким површинама. На њима газдинства држе преко 120.000 (125.000) оваца. Од тога су 93.600 приплодне овце (1972. год.). Око 60% оваца су мелези пиротске праменке и 10% чиста-немележена пиротска овца; остатак од 30% отапада на мелезе са арлом и виртембергом у типу оплемене пиротске овце. Последњих година укрштањем пиротске праменке са сврљишком овцом и побољшаном исхраном производност оваца знатно је повећана не само на друштвеном него и приватном сектору. Просечна тежина оваца и овнова износи од 40—50 кг. Једна овца просечно даје 40 литара млека и 1,8 кг неопране вуне. „Настриг” по једном овну износи 2,5—3,5 кг. 50% произведене вуне сточари продају индустријским предузећима; остатак сами прерађују за сопствене потребе или продају на локалном тржишту за домаћу радиност и др. Око 3.000.000 литара млека друштвени сектор прерађује у качкавал и бели сир; остатак сточари троше у свежем стању или сами прерађују у бели сир.

У свињарству доминира „моравка”, коњарству домаћи брдски коњ и говедарству буша. Прве две сточарске гране слабо су развијене. У равничарском делу пиротске комуне коњи се користе за вучу; у брдско-планинском служе за пренос терета и вршидбу. Око 55,6% фонда говеда чине приплодне краве и стоне јунице. Просечна тежина говеди износи од 350—500 кг. Једна крава просечно даје око 1.200 л млека.

На територији комуне Пирот сточарством се бави релативно велики број друштвених пољопривредних организација. Највећи одгајивачи оваца су ПИК „Сточар” и Завод за пољопривреду. И једна и друга организација имају овчарске фарме. Само фарма ПИК „Сто-

чар" у Славињи има око 500 оваца. Говедарством се бави ППК „Млекопродукт" из Пирота. Он на својој економији има говедарску фарму од 60 приплодних крава и јуница. Поред производње масла, ова се организација бави и производњом приплодног материјала за репродукцију и тов. Годишње утови око 1000 јунади и телаци. Организованим товом јунади бави се још ПИК „Сточар" (Пирот), ПЗ Пирот, ПЗ Темска, ПЗ Чиниглавци и ветеринарска станица; укупно 2.000 телаци и јунади годишње.

Прерадом овчијег и крављег млека бави се ППК „Млекопродукт", ПЗ Пирот и ПИК „Сточар". Последња организација прераду млека врши у својим погонима у к.о. Дојкинци, Станичење, Барје и Чифлук. ППК „Млекопродукт" има сезонске млекаре у к.о. Дојкинци, Станичење, Присјан, Топли До и Гостуша (на пашњаку „Врти бог"). Капацитет млекаре у саставу ППК „Млекопродукт" у Пироту је 10.000 млека дневно. Од откупљеног млека млекаре углавном израђују качкаваљ, бели сир и јогурт. Један део откупљеног млека ПИК „Сточар" и ПЗ Пирот извозе у Ниш.

И у закланом стању стока се извози из комуне Пирот. Постоје две кланице. Оне се налазе у саставу ПИК „Сточар" и Пољопривредног здруженог предузећа „Агропродукт". Само 1971. год. на њима је заклано 218 волова, 1.176 крава, 2.107 јунади, 10.025 телаци. 3.906 свиња, 3.580 прасади, 11.762 овце и 53.816 јагњади. Кланице не располажу савременим условима и уређајима за клање. У плану је да се изгради једна већа и модерна кланица.

Дужина риболовних вода у границама комуне Пирот износи 160 км. У њима од риба највише има мрене, скобаља, штуке, кркуше, шарана, платице и пастрмке. Последње се вештачки одгајују у туристичком центру „Врело" на 200 м² за потребе радника Предузећа за израду савремене конфекције и трикотаже „Први мај" (Пирот) и туриста. Поред свега тога, рибарство као привредна грана слабо је развијена. Скоро у свим к.о. риба се лови разним недозвољеним средствима. У Нишави рибљи фонд је сведен на минимум и услед отпадних отровних вода. О унапређивању рибарства једино се стара Удружење спортских риболоваца „Пастрмка" из Пирота. Последњих година оно је организовало неколико акција за порибљавање река. Постигнути резултати нису задовољавајући, јер удружење располаже недовољним материјалним средствима за овакве акције. У 1971. год. оно је имало 995 чланова и налазило се у саставу удружења спортских риболоваца из Беле Паланке.

И ловна површина у комуну Пирот је велика — 123.500 ха. Од тога 32.711 ха користи шумско газдинство из Пирота; осталим површинама управља ловачко друштво „Понишавље" са 550 чланова. Последња организација је у 1954. и 1970. год. пустила у ловишта 420 фазана. У 1972. год. у ловиштима од дивљачи је било зечева, срна, дивљих свиња, фазана и многе друге дивљачи која се иначе среће у овом делу Србије.

У Скупштини општине Пирот истичу да постоје бројни фактори који онемогућују бржи развој и унапређивање сточарства у комуну. Најважнији су непостојање стабилних на дужи рок системских решења (гарантоване цене сточарским производима, кредити), масовни одлив младе радне снаге са села у град и иностранство, недовољна саобраћајна повезаност брдско-планинског дела комуне са градским центрима, слаб темпо измене расног састава стоке, ситнопоседнички поседи, мали земљишни максимум у брдско-планинским насељима и непостојање најпогодније организационе форме за удруживање индивидуалних произвођача. У циљу бржег унапређивања сточарства треба у што краћем року побољшати крмну базу, изменити расни састав стоке, стимулисати производњу преко пореских олакшица, модернизовати прерадне капацитете, подићи хладњаче, решити проблем осигурања сточара, изградити саобраћајну мрежу и обавити мелиорацију стално зелених површина.

Још од пре другог светског рата околина Димитровграда била је позната као сточарски крај. Иза ослобођења 1945. год. у царибродском срезу пољопривредна газдинства су се претежно бавила овчарством. Највише је држана овца „праменка". Међутим, отада ова сточарска грана почела је да опада. Томе има више узрока. Најважнији је тај што је обавезан откуп дестимулативно деловао на одгајиваче стоке. Само у међувремену од 3. V до 12. V 1949. год. газдинства из царибродског среза су испоручила на име обавезног откупа преко 1.000 (1.087) јагњади, 13 говечета, 4 козе, 53 јарета и 2 свиње (355).² Године 1949. у овом срезу овчарством су се бавила 4.204 пољопривредна газдинства (356). Стање њихових сточних запрега било је доста „слабо". У пролеће 1951. год. имало их је 3.060. Кондиција радне стоке није била задовољавајућа. Сељаци су једног дана одмарали стоку, а другог користили за рад (358).

Између 1949. и 1971. год. број коња у околини Димитровграда смањено се за 68,9%, говеда 38,4%, оваца 56,7% и свиња 91,3%. На сваких 100 ха пољопривредног земљишта газдинства сада држе 1,69 коња, 21,84 говечета, 94,24 овце и 12,02 свиње. Најразвијенија сточарска грана по броју грла је овчарство; по броју условних грла говедарство. Претежно се држе овце праменке. Од говеда највише има мелеза буше. Највећи одгајивач стоке је ПЗ „Сточар" са седиштем у Димитровграду. 1972. год. ова задруга је имала 6.000 оваца и 50 грла крупне стоке.

² И у осталим комунама на територији Понишавља обавезан откуп је био знатан. Само од 1. V до 10. V 1949. год. газдинства из околине Беле Паланке испоручила су на име обавезног откупа 2 говечета, 342 јагњета, 1 козу, 102 јарета и 22 свиње (359). План производње говеди у овој комуну за 1951. год. био је нешто мањи него што је то поставило Министарство пољопривреде НРС услед „оштрог откупа" у 1950. (361).

План сточарске производње и откупа на територији СНО
Димитровград за 1951. год (360)

Врста стоке	Укупна производња	Робна производња (тржни вишак)	Откуп
Коњи	1892		
кобиле	(748)		
пастуви	(15)		
остали коњи	(1129)		
Говеда	12 396	1809	1270
краве приплодне	(3451)		
бикови	(43)		
остала говеда	(7627)		
говеда за клање	(1275)	(1809)	(1270)
Свиње	7656	500	500
крмаче	(302)		
нерастови	(19)		
остале свиње	(3182)		
свиње за клање	(4153)		
Овце	90.672		
приплодне овце	(41.673)	20.558	14.550
овнови	(1103)		
остале овце	(17279)		
овце за клање	(30617)		
Живина	34649	(2 558)	(14 550)

Из свих села у комуни Димитровград овце се изгоне на пашу по сеоским утринама и пашњацима. Најчешће по неколико газдинстава удружи стоку и власници их наизменично чувају по два или више дана у зависности од броја оваца. Један део млека продају заједничкој млекуари; остатак користе за своје потребе или прерађено у сир продају.

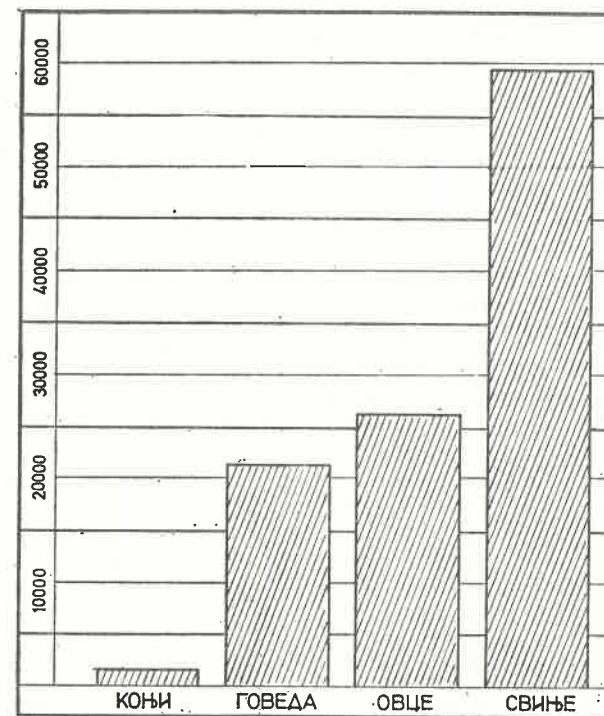
На територији комуне постоји већи број млекара за производњу белог сира и три у којима се млеко прерађује у качкаваљ. Већина млекара је сезонског карактера. Укупан бруто-продукт свих млекара је 4,500.000 нових динара. Качкаваљ се извози у САД и на тржишта Блиског истока.

Један број стоке из околине Димитровграда се сваке године извози у закланом стању на инострана тржишта. Кланица у Димитровграду је опремљена за клање свих врста стоке и регистрована за извоз меса. Њен дневни капацитет клања износи 15 тона.

Ловна површина у комуни Димитровград износи око 45.000 ха. Највише има ниске дивљачи. Последњих година у наглom порасту је број срна и дивљих свиња. О унапређивању ловарства и рибарства старају се два удружења — „Видлич” и „Нишава”. Прво удружење има 180 чланова (ловаца), док друго 170. Од риба углавном се лове кленови, мрене и скобаљ.

РАЗВОЈ, СТРУКТУРА И РАЗМЕШТАЈ СТОЧАРСТВА У ОКОЛИНИ
АЛЕКСИНАЦА, СОКОБАЊЕ, РАЖЊА, ПАРАБИНА И БУПРИЈЕ

13.327 пољопривредних домаћинстава са близу 54 хиљаде становника у комуни Алексинац се бави сточарством и осталим пољопривредним гранама (362, 2). Последњих 4—5 година број пољопривредног становништва које се бави сточарством осетно се смањило. То, поред осталог, потврђује и чињеница да се на раду у иностранству са села из ове комуне у 1971. год. налазило 660 радника, те да је за толико било мање запослено уопште у пољопривреди. Уз то, из овог дела источне Србије иза увођења комуналног система знатан број пољопривредника се преселио у градска насеља на територији комуне Сокобања, Алексинац и Ниш, а и ван граница ових комуна. Са подручја к.о. Бован сада, на пример, ради у Аустрији и другим државама 11 пољопривредника; укупно 796 радника из градских и сеоских насеља са територије комуне (1972. год.).

Ск. 3. — Укупан број стоке у комуни Алексинац

Преко 50% (51,8%) индивидуалних газдинстава која се баве сточарством имају посед мањи од 3,00 ха. Газдинства са поседом од 3,01—5,00 ха има 25,4% и са поседом изнад 5,01 ха 22,8%. И једна и

друга газдинства у 1970. год. држала су 19.046 говеда, 31.329 свиња, 17.478 оваца и 170.072 живине. Говедарство је водећа сточарска грана. Највећи број газдинстава на приватном сектору држи говеду у кооперацији са Пољопривредно-индустријским комбинатом из Алексинца. Комбинат кредитира одгајиваче јунади са 5.400 нових динара за три грла, набавља сточну храну и товни материјал. Произведена јунад се преко кланице у Алексинцу извозе у Грчку и Италију — преко 1,7 милиона килограма годишње (362, 2—9).

За будући развој говедарства изузетно велики значај имаће недавно извршена реконструкција извозне кланице и планиране акције ПИК-а из Алексинца. Захваљујући досадашњим акцијама ПИК-а су постигнути веома значајни резултати у унапређивању говедарства путем кооперације са индивидуалним газдинствима, а од 1971. год. и у увођењу источно-фризијских раса. На подручју комуне сада се, поред осталих раса, највише држи домаће шарено говече у типу сменталца. У 1971. год. на друштвеном сектору се налазило у тову око 1.000 јунади сменталске расе (362, 7—9).

Овчији и свињски фонд у околини Алексинца озбиљно су угрожени ниским откупним ценама. Ако се овоме дода да газдинства претежно држе масне свиње, нарочито „моравке”, онда је јасно зашто се њихов број из године у годину све више смањује. Због таквог стања индекс за свиње између 1960. и 1970. год. износи 41,3, док овце само 32,4. ПИК Алексинац сада улаже напоре да измени расни састав у свињарству. У 1971. год. он је поделио индивидуалним газдинствима 400 супрасних крмача расе „ландрас” и обавезао да за сваки килограм испоруче 1,5 кг товног материјала (362, 8). Основни циљ ове акције комбината је, према речима економисте у Скупштини општине Вере Марковић, да се створе робни произвођачи меснатих свиња.

Између 1968. и 1970. год. Завод за статистику у Нишу је регистровао следеће кретање бројног стања оваца и свиња на поседима индивидуалних газдинстава у комуну Алексинац:

Врста стоке	Г о д и н а		И н д е к с и	
	1968	1970	1970 1965	1970 1960
Свиње	35.374	31.329	76,0	41,3
Овце	25.602	17.478	61,1	32,4

После другог светског рата газдинства у комуну Сокобања стоку најчешће држе на економским двориштима и појатама. Од овога изузетак чини сама Сокобања, где је пољопривредним газдинствима забрањено држање стоке. У периоду 1945. — 1972. год. пољопривредна газдинства из ове к.о. изградила су појате у околини бањског насеља и на њима држе стоку преко целе године. Голуб Жикић, на пример, има појату у потесу зв. Превалац и на њој држи 3 краве, 16 оваца,

3 свиње и око 30 кокошака. У овом потесу се налази појата и Драгомира Богдановића. Последњих десетак година многа газдинства су задружним кредитима изградила модерне стаје и сада се баве товом јунади за тржиште. Није редак случај да једно газдинство утову 20—30 јунади годишње (Раденковац); остала обично тове по 2, 3, 4 или 5 јунади годишње.

Једна крава је просечно тешка око 500 кг и даје 1500—2000 литара млека годишње. Око 15.000 литара произведеног млека дневно откупљује млекара ПК „Требић” (Сокобања).

Од пре другог светског рата околина Сокобање је позната по развијеном овчарству. Газдинства највише држе овце сврљишког соја. Просечна тежина овце износи 35—40 кг. Једна овца даје за време лактације 25—30 литара млека. Око 35—50% произведеног овчијег млека откупљују млекаре и од њега производе качкаваљ и друге млечне производе. У периоду 1945.—1952. год. у Јошаници, Врмци, Мужници, Шарбановцу, Николинцима, Врбовцу, Белом Потоку, Поружници, Сокобањи, Дугом Пољу, Језеру, Новом Селу, Раденковцу и Милушинцу су постојале задружне радионице за израду качкаваља од овчијег млека. Са интеграцијама задруга број радионица се смањивао из године у годину. Сада постоје млекаре за израду качкаваља и других млечних производа у Мужници, Језеру, Милушинцу и Сокобањи. У сезони млекаре прерађују око 5.000 литара овчијег млека дневно.

Од друштвених пољопривредних организација на територији комуне Сокобања сточарством се баве ПК „Требић” (Сокобања) и ПЗ „Слеме” (Сесалац). Комбинат је интегрисан са ПК „Београд”. „Слеме” се налази у саставу „Житопека” из Ниша. Прва организација тови 1.000—1.500 јунади годишње, док друга нешто око 300.

Стока из Сокобање се извози у току целе године. Јагањце у тежини од 8—12 кг највише купују трговци из Грчке. Утовљена јунад се извозе у Израел, Грчку и Италију.

На територији комуне Сокобања река Моравица се користи за хватање ракова. Преко 50% целокупног улова ракова у СР Србији потиче из ове реке. Раније, пре 10—12 год., овај проценат износио је 50—60. У 1951. год. уловом ракова се бавило Рибарско газдинство „Београд” (364).

Још од пре другог светског рата сељачка газдинства у источном делу Горњовеликоморавске котлине у границама источне Србије била су позната по држању великог броја стоке. Иако је сточарство за време немачке окупације било доста опало, после ослобођења 1945. год. још увек знатан број газдинстава у овом делу Србије држао је женску телад за приплод. Сељаци, који су имали више стоке или они који су били слабијег имовног стања, гајили су један број мушких телади у виду бикова, па су их продавали када достигну тежину од 300—400 кг, јер су их тада могли најбоље да уновче. Сиромашни сељаци најчешће су држали по две краве и њима обрађивали земљу. Само имућнија газдинства имала су поред крава и волове, које су ретко продавали ако су били добри за рад (365).

Између 1960. и 1965. год. јачањем друштвеног сектора, друштвено — организоване производње и повећаним улагањима друштвени производ од сточарства и читаве пољопривреде у североисточном делу Горњовеликоморавске котлине у границама источне Србије увећао се за око 30%. И касније, до 1970. год., одлучујући значај у напретку свих сточарских грана имало је јачање друштвених организација и развој кооперативних односа. У периоду 1955. — 1962. год. посебна пажња је поклањана даљем увођењу белих меснатих свиња и расном побољшавању постојећих масних услед близине и за потребе месне индустрије „Јухор” у Светозареву. У унапређењу говедарства видну улогу имало је вештачко осемењавање крава. Године 1962. просечна музност крава на поседима индивидуалних газдинстава износила је 1.220 л, а друштвеном сектору 3.000 л (366).

У комуни Ђуприја сточарство је главни финалиста у пољопривредној производњи. Скоро целокупна производња кукуруза се реализује преко това стоке. На сваких 100 ха пољопривредног земљишта газдинства држе 1,05 коња, 38,21 говеда, 61,35 оваца и 138,46 свиња. Ретко је наћи газдинство са поседом изнад 2,01 ха да не држи бар једно домаће шарено говече у типу сименталца. Највећи број говеда се држи у к.о. Бигреница — 1169; најмањи у к.о. Иванковац — 141. Селаци ретко продају телад за клање, већ их чувају и дотовљавају. Број товних јунади из године у годину се стално повећава. Има коопераната који тове и до 50 јунади годишње (Ђуприја, Сүпска). Године 1972. у брдско-планинским насељима преко 50% крава је било вештачки осемењено; у равничарском делу око 90%. Средња годишња мужа по крави креће се 6—14 литара млека дневно. Један део произведеног млека откупљују задруге преко пунктова и извозе у Ниш; остатак се углавном прерађује у сир. Просечна тежина крава износи 550 кг.

Најелитнија сименталска говеда првенствено ради производње млека држи ПД Добричево (Ђуприја). На овом добру се 18. августа 1972. год. налазило 300 крава, 100 јуница за приплод и 400 јунади. Последња се тове за потребе кланице „Јухор” из Светозарева. У просеку на добру се добија од једне краве 4.200 — 4.500 литара млека годишње.

И овце у комуни Ђуприја се највише држе у к.о. Бигреница — 5.625. Скоро свако село у комуни има своју утрину за испашу стоке и њиме управља месна заједница. Највеће сеоске утрине се налазе у к.о. Иванковац и к.о. Пољане; укупно 100 ха. У Сењу, Исакову, Виринама и Иванковцу овце се преко лета држе на појатама. Око Бурђевдана поједина газдинства из Бигренице и других насеља удружују по 20—30 оваца у буљуке од 100—200 брава и изјављују на испаше у Пасуљанске ливаде и друге пашњаке. Неки то чине индивидуално. Паун Виторовић из Бигренице, на пример, сваке године од Бурђевдана до Св. Илије држи овце на својој појати с десне стране пута Ресавица — Равна Река. 8. VII 1972. год. он их је имао 30 и напасао у друштвеном потесу зв. „Јабланица”. За попашу плаћа по 6,50 нових

динара по овци. Свака његова овца по одбијању јагњета једно време даје по 0,800 литара млека дневно. Произведено млеко користи за справљање сира.

Сл. 2. — Пољопривредно добро Добричево

У Ђуприји и њеној околини држе се углавном домаће расе оваца. Највећи број газдинстава их има сврљишког соја, чије руно у сливу Раванице мери и до 2 кг. У 1971. год. средња мужа за време лактације је износила 25—30 литара млека.

Од 28.940 свиња колико их је било 1971. год. у комуни Ђуприја, у насељима с десне стране Велике Мораве се налазило 24.371; осталих 4569 свиња држала су газдинства у Дворицама, Јовцу, Мијатовцу и Остриковцу. Највише свиња држе газдинства у к.о. Крушар (3278); најмање у к.о. Иванковац (494). Највећи матични запат од просечно 300—500 крмача годишње има ПИК Ђуприја. Његова самостална организација удруженог рада ПД Добричево има товилиште капацитета 10.000 свиња годишње. Још иза другог светског рата подигнуто је ово товилиште. Око 60% товног материјала ПД Добричево производи од сопственог запата; остатак од 40% купује преко организације пољопривредне кооперације „Напредак” (Ђуприја) и „Слога” (Сикирица). У првом полугођу 1971. год. радна јединица свињарство ПИК Ђуприја имала је просечно 466 крмача. Број прасиља у овом периоду износио је 484. Од сваке прасиље јединица је добила 9,48 прасади; укупно близу 4600 прасади.

Још 1961. год. је основан данашњи Пољопривредно-индустријски комбинат у Ђуприји. Од пољопривредних организација у његовом саставу се налазе ПД Добричево и самосталне организације удруженог рада за пољопривредну кооперацију „Напредак” (Ђуприја) и „Слога” (Сикирица). Последње две организације се баве и товом

стоке. Само „Слога” утови око 1000 свиња и прасади годишње. „Напредак” има многе склопљене дугорочне уговоре са индивидуалним газдинствима за одгој стоке. ПИК Ђуприја је једина пољопривредна организација у источној Србији која вишак прихода над расходима дели са индивидуалним газдинствима у кооперацији.

У десетој години после увођења комуналног система у комуни Ђуприја налазило се 1180 кошница, од чега су 780 биле са покретним и 400 са непокретним сањем. Око 150 домаћинства која су се бавила пчеларством живела су у граду; осталих 66 по селима. Просечно једно домаћинство држало је 5,4 кошнице и производило преко 43 кг меда годишње (367).

Од 1971. год. у комуни се поклања знатна пажња ловарству. Постоје два ловна резервата. Један заузима делове к. о. Ђуприја, Крушар, Супска, Влашко и Мијатовац; док други — делове к. о. Супска, Сење и Ђуприја. Фонд дивљачи варира и у десетој години иза увођења комуналног система састојао се од 65 срна, 3200 зечева, 1500 фазана, 2400 јаребица, 4000 препелица и 2000 голубова. Међутим, природни и привредни услови за већи број дивљачи још увек су велики и треба предузети мере да се он увећа. Последњих година тај посао преузело је на себе Ловачко друштво „Морава” из Ђуприје, које се као спортска организација стара да ојача ловну основу. За последњих седам година број активних ловаца се увећао за око 150, а у 1965. год. било их је 250 и вредност њиховог одстрела је износила 77.800 динара (367).

У комуни Ђуприја постоји фазанерија за инкубирање фазана. Само у првој половини 1972. год. инкубирано је око 5000 фазана. Јаја за инкубирање набављају се из фазанерије на Роготу. Један број фазана се пушта у резервате, а други мањи на слободне просторе.

О унапређивању рибарства на рекама у границама комуне Ђуприја стара се спортско друштво „Раваница”. Још пре седам година, 1965., процењено је да се фонд речне рибе састоји од 10.000 кг шарана, 50.000 кг сомова и 8000 кг остале рибе. У истој години 600 рибара уловили су 500 кг шарана, 3000 кг сомова и 1000 кг остале рибе у вредности од 36.000 динара (367). Последњих година поклања се знатна пажња увећавању фонда риба. У првој половини 1972. год. река Велика Морава у границама комуне Ђуприја је порибљена са око 2000 кг шаранске млађи из Ечке.

Број живине у комуни Ђуприја из године у годину све се више увећава. Погон за кооперацију ПИК-а у Ђуприји је највећи произвођач и снабдевач индивидуалних газдинстава једнодневним пилићима. Његова инкубаторска станица 1970. године је произвела за потребе произвођача у сливу Раванице око 200.000 једнодневних пилића, док за неколико година овај број ће се увећати за једну петину — на 240.000. Рачуна се да сада производња живинског меса износи нешто преко 200 тона годишње, а од тога је тржни вишак 40 тона. Држање живине искључиво за тржиште релативно је нови-

јег датума и једва да има традицију од једне деценије. Погон за кооперацију ПИК-а који се бави живинарством улаже напоре да учини потребне измене у схватању произвођача и измени расну структуру живине. Досада је постигао завидне резултате, јер су произвођачи у овом делу источне Србије веома економични и радо усвајају сваку препоручену меру која им доноси економске користи.

Непосредно после доношења привредне и друштвене реформе сточарска производња у Параћину и његовој околини била се осетно повећала. Међутим, убрзо после тога, због нестабилних цена и других пратећих појава, она је почела да стагнира. У току 1969. и 1970. год. месне народне власти предузимале су низ мера у циљу унапређивања и стабилизације сточарске производње. Најразвијеније сточарске гране су говедарство и свињарство; остале гране су слабије развијене, нарочито овчарство, јер произвођачи не налазе економско оправдање да држе овце. Претежно се држи шарено домаће говече у типу сименталаца. У свињарству последњих година под утицајем тржишта све се више осећа „продор белих свиња” уместо досадашњих масних (368).

Године 1971. на територији комуне Параћин сточарством су се бавиле две друштвене пољопривредне организације — задруга у Дренову и „Агроекспорт” — Пољопривредни погон Параћин. Прва организација је у току 1971. год. ликвидирала сопствени тов свиња. „Агроекспорт” се бави товом јунади. Још увек је недовољно развијено држање стоке у кооперацији. У 1971. год. у кооперацији је држано свега 2102 говечета и 1508 свиња у укупној тежини од 1097,7 тона (368).

Још 1946. год. у комуни Параћин почело је да се развија рибарство на задружној основи. Поменуће године у Доњем Видову је основана земљорадничко-рибарска задруга. У ову задругу били су учлањени сви рибари са територије параћинског среза. 14. III 1951. год. она је имала 197 уписаних чланова. Од тога су били 39 „рибари” и 158 „рибари спортисти”. Први се нису бавили искључиво рибарством него и земљорадњом. Само задруга и два рибара имали су алове; остали су ловили рибу „мрежама”, „пребом” и „струковима”. Од 1946. до 1950. год. задруга је просечно ловила око 1000 кг рибе годишње. Од тога је на мрену отпадало 80%, сома 10%, шарана 5% и белу рибу 5%. У 1950. год. она је продала 521 кг рибе Откупном предузећу ССЗЗ из Параћина (369).

После увођења комуналног система у изворишном делу реке Црнице подигнут је један већи вештачки пастрмски рибњак на територији комуне Параћин. До 1966. год. он је био у саставу Ловног газдинства. Поменуће године издвојен је у посебну организацију рада у саставу Рибарског предузећа „Београд”. Рибњак има једно мрестилиште капацитета 1.000.000 комада јаја, 28 басена за поризводњу млађи до 3 месеца старости и 25 басена за тов рибе до конзума; укупна узгојна површина износи 9403 м². У 1971. год. у рибњаку

је произведено око 130.000 кг рибе. 8. VII 1972. год. рибњак је имао 9 пуних базена рибе млади. Сваки базен је имао по 50.000 млади. Произведену рибу у рибњаку Рибарско предузеће „Београд” углавном пласира на тржишта у Словенији, Босни, Херцеговини и Србији. 8. VII 1972. год. оно је за продају рибе имало 15 продавница на територији источне Србије. Једна продавница налазила се на самом рибњаку; остале 14 биле су лоциране у скоро свим већим градским центрима источне Србије (Бор, Зајечар, Неготин, Бољевац, Параћин, Буприја, Пожаревац, Петровац на Млави, Деспотовац и др.). Поред продаје преко продавница у земљи, рибњак из Сисевца извози пастрмку и на страна тржишта. До 1972. год. извозио је у Немачку, Француску, Италију и Аустрију. За његову рибу највише су заинтересована трговачка предузећа из Италије.

До 1975. год. — у периоду планираног растућег животног стандарда, увећаних сировинских захтева прерађивачких капацитета — сточарска производња у комуни Параћин треба да забележи највећи пораст међу свим пољопривредним гранама. У плану је да носилац развоја сточарства буду газдинства индивидуалних произвођача; друштвена пољопривредна газдинства треба да се у периоду 1972. — 1975. год. баве дотовљавањем откупљене стоке од индивидуалних газдинстава и више ангажују на унапређивању сточарства путем кредитирања индивидуалних произвођача и уговарањем одгоја стоке. Само у 1972. год. у комуни Параћин треба да се произведе у кооперацији 918,5 тона говеђег и 190,0 тона свињског меса; укупно 1108,5 тона (368).

Најважније сточарске гране у комуни Ражањ су говедарство и свињарство; остале сточарске гране се налазе у стагнацији или тек почињу интензивније да се развијају (овчарство и др.). Од говеда се највише држе краве. Око 50% плоткиња је вештачки осемењено. Још од 1958. год. ова мера се примењује у говедарству и захваљујући њој многа произведена телад и јунад у Ражњу и његовој околини су крупна (370) и веома тражена на тржишту. Прву најчешће откупљују друштвене пољопривредне организације за тов.

Средња годишња мужа по крави износи између 1400 и 1600 л. 1971. год. она је износила 1500 л. Просечна потрошња млека на једном пољопривредном газдинству износи од 120—140 л годишње по члану.

Марта 1971. год. на сваких 100 ха пољопривредног земљишта газдинства у околини Ражња држала су 0,70 коња, 47,65 говеда, 65,68 оваца и 124,58 свиња. Последњу стоку углавном држе газдинства индивидуалних произвођача. Претежно су заступљене домаће расе свиња. У периоду 1965.—1971. год. власти су предузимале неке мере да се измени расни састав свиња. Досадашњи резултати у правцу увећања броја белих меснатих свиња нису задовољавајући, јер у читавој комуни има једва нешто око 100 плоткиња ове расе (370); остале су плоткиње масних свиња.

Број стоке на једног становника у комуни Ражањ (1971. год.)

Место	Врста стоке			
	Коњи	Говеда	Овце	Свиње
Браљина	0,0	0,5	0,1	1,1
Варош	0,0	0,5	0,2	0,9
Витошевац	0,0	0,4	0,7	1,1
Грабово	0,0	0,5	0,7	1,1
Липовац	0,0	0,6	0,1	1,2
Маћере	0,0	0,5	0,4	1,7
Малетина	0,0	0,6	0,6	1,0
Мађија	0,0	0,6	0,6	1,9
Нови Брачин	0,0	0,4	0,2	2,1
Пардик	0,0	0,7	0,5	1,2
Подгорац	0,0	0,5	1,3	1,2
Послон	0,0	0,6	0,5	1,8
Прасковче	0,0	0,5	0,6	1,5
Претрковац	0,0	0,4	0,4	1,0
Ражањ	0,0	0,0	0,0	0,2
Рујиште	0,0	0,5	0,4	1,1
Скорица	—	0,4	1,2	1,0
Смиловац	—	0,3	1,2	1,1
Стари Брачин	0,0	0,4	0,3	1,3
Церово	0,0	0,5	0,7	0,8
Црни Као	0,0	0,5	0,5	1,5
Чубра	—	0,5	0,6	1,7
Шетка	0,0	0,5	0,4	1,6

У 16. години после увођења комуналног система највише оваца по једном становнику држала су газдинства у североисточном делу комуне Ражањ. Ова места су: Скорица (1,2), Смиловац (1,2) и Подгорац (1,3). Године 1973. у к. о. Смиловац, на пример, газдинства су држала 2263 овце.

Петогодишњи план унапређивања сточарства у комуни Ражањ предвиђа незнатно увећање фонда оваца (5%). Биланс репродукције у 1975. год. треба да буде следећи: 11.650 плоткиња, 10.060 јагњади, 1930 за репродукцију и 7760 за даљи одгој и тржиште. 30% произведених јагњади планира се за натуралну потрошњу; остатак од 70% или 5340 биће тржни вишак (370).

Просечна тежина овчијег руна креће се од 1,0—1,8 кг. Средња мужа износи 22—26 л годишње.

ИСКОРИШЋАВАЊЕ ЗЕМЉИШТА ЗА ДРЖАЊЕ СТОКЕ У РЕСАВИ

а) Горња Ресави

Развој сточарства. — У источном делу Доње Мораве у границама источне Србије после другог светског рата у извесном броју брдско-планинских насеља становништво се претежно бавило сточарством. Сељачка газдинства у Јеловцу, Стрмостену, Сладаји и Жи-

диљу у комуни Деспотовца и данас се баве претежно сточарством (219, 19). Међутим, значајно је истаћи да су после увођења административног система управљања привредом, због обавезног откупа стоке, задуживања произвођача за испоруку меса према „нестварном” броју стоке и сл., сељачка газдинства у околини Деспотовца извесно време незнатно увећавала сточни фонд. У Горњој Ресави често мењање планова обавезног откупа код сељака је било створило чак извесну несигурност и неизаинтересованост за држање већег броја стоке. Због тога сточарство у Деспотовачком басену у првим послератним годинама није задовољавало ни квантитативно ни квалитативно. Стога је и разумљиво што је Управа за пољопривреду НРС административним путем била одредила следећи план сточарске производње за територију СНО Деспотовца у 1948. год.: 380 коња, 6914 говеда, 42.500 оваца, 11.677 свиња, 2.868 коза, 40.715 живине, 605 питомих зечева, 7797 мц меса, 1.810 мц масти, 4.350.000 л млека, 575 мц вуне, 9 мц кострети, 1.503.050 јаја, 1.818 крупних и 30.577 ситних кожа. Уз достављање плана, Управа за пољопривреду НРС је наредила подручном СНО-у да обрати посебну пажњу на приплођавање стоке, током целе године пропагандно делује за правилну исхрану стоке, изгради припусне станице, спречи клање вреднијег сточарског подмлатка и предузме низ других мера које треба да допринесу квалитативном и квантитативном унапређивању сточарства као привредне гране (371).

После другог светског рата сељачка газдинства у Горњој Ресави држала су стоку разних раса. У свим насељима преовлађавали су углавном нископродуктивни мелези настали непланским укрштањем. На територији читаве Горње Ресаве није постојало ниједно припусно грло, док Среско пољопривредно добро у Великом Поповићу није уопште располагало сточним приплодним материјалом. Услови неге, исхране и смештаја стоке били су крајње лоши (371, 6). Међутим, и поред свега тога две године пред укидање административног система управљања привредом на поседима свих газдинстава у Горњој Ресави налазило се 439 коња, 8079 говеда, 49.366 оваца и 11.682 свиње. Највећи одгајивач стоке је био приватни сектор. Близу 5,5 хиљада индивидуалних газдинстава са 28.192 члана држала су 438 коња, 8.060 говеда, 48.915 оваца и 11.560 свиња. Међу њима највише коња држала су газдинства са поседом од 5,01—8,00 ха, оваца са поседом изнад 15,01 ха, док говеда и свиња са поседом од 2,01—5,00 ха (296, 61).

Од 5446 индивидуалних газдинстава која су се бавила сточарством у 1949. год. са поседом до 2,00 ха било их је 829, од 2,01—5,00 ха близу 2000 (1944) и са поседом изнад 5,01 ха 2357; остала газдинства била су чланови сељачких радних задруга, пољопривредна домаћинства без властите земље или непољопривредна (296, 61).

После ослобођења 1945. год. кунитарство и живинарство у Горњој Ресави биле су веома рентабилне и корисне допунске привредне гране. Живинарски производи имали су видног учешћа у исхрани

Распоред сточног фонда по секторима власништва у околини Деспотовца 31. I 1949. год. (296)

Сектор власништва	Врста стоке			
	Коњи	Говеда	Овце	Свиње
Државни сектор	7	7	3	90
Задружни сектор	—	12	448	32
Приватни сектор	432	8060	48.915	11.560

становништва ради чега је посвећивано релативно доста пажње држању живине. Супротно живинарству, на поседима знатног броја газдинстава пчеларство је било слаба производна грана, мада су за његов развој постојали повољни природни и привредни услови. Године 1951. у Деспотовцу и његовој околини ниједна општа земљорадничка задруга није имала свој пчелињак. На приватним пчелињацима биле су заступљене кошнице најразличитијих типова. Сваки пчелар је без мало имао свој тип кошнице (371).

Кретање броја стоке после укидања обавезног откупа. — Године 1951. на поседима свих газдинстава у Горњој Ресави налазило се 51.475 оваца, 7.451 говеда, 644 коња, 12.553 свиње, 2.758 коза, 725.597 живине и 2295 кошница (371). Девет година касније, 1960., у њој су 4.848 индивидуалних газдинстава држала 4562 грла радне стоке, 3.984 краве и стоне јунице, 14.387 оваца и 6.248 крмача за приплод. Највише радне стоке имала су газдинства на приватном сектору у к. о. Грабовица (403), Плажане (360), Медвећа (368), Ломница (315) и Јасеново (403); најмање у к. о. Буковац (144) и варошици Деспотовца (111) (402, 372).

Последњих двадесетак година месне народне власти у Горњој Ресави преузимале су низ мера ради унапређивања сточарства на поседима свих газдинстава без обзира на сектор власништва. Још непосредно после укидања административног система управљања привредом оне су настојале да се повећа проценат сетвене површине под крмним биљем, врши вештачко осемењавање крава и измени расни састав стоке у складу са републичким планом реонизације сточног фонда. Поменути планом је било предвиђено да се у околини Деспотовца и В. Поповића држе липицанерски и босански брдски коњи, меринизирани домаће прамење овце и свиње „моравка” и „ресавка”. Све ове и остале мере су упорно и систематски спровођене не само на друштвеном сектору него и на поседима индивидуалних газдинстава (371). У условима комуналног система у унапређивању сточарства највећи успех је постигнут код говедарства и свињарства. Од 1951. — 1971. год. број говеда је повећан од 7.451 на 11.942 грла; док свиња са 11.553 брва у 1951. год. на 35.934 у 1972. Највише говеда држе газдинства у Ломници (645), Медвећи (748) и Плажанима (636), свиња у Брестову (2.057), Грабовици (2.066), Јасенову (2.937) и Медвећи (2.171), а оваца у Стрмостену (5.858) и Јеловцу (4.007).

Број оваца и крмача за приплод на приватном сектору
у деспотовачкој комуни 1960. (402)

Насеље	Број оваца за приплод	Број крмача за приплод
Балајнац	196	230
Бељајка	1021	312
Богава	496	251
Брестово	187	326
Буковац	208	184
Деспотовац (село)	681	265
Деспотовац (варошица)	171	214
Грабовица	682	382
Јасеново	918	555
Липовица	1596	190
Ломница	1919	261
Медвеђа	366	528
Милва	421	329
Пањевац	1384	212
Плажане	972	465
Трућевац	411	224
Велики Поповић	514	594
Витанце	373	451
Златово	1871	275

Селачка газдинства у Горњој Ресави позната су по прављењу висококвалитетних млечних производа. Сваког пијачног дана у Деспотовац и Велики Поповић долазе многи моторизовани туристи из Београда и других места да би се снабдели пуномасним сиром. Из Јеловца се снабдева сиром и београдско предузеће „Метропол“.

Инвестиције у сточарству. — Године 1971. укупне инвестиције у пољопривреди Горње Ресаве износиле су 4.500.000 дин. Од тога је 2.254.000 дин. утрошено за основна средства. Поред осталог, инвестициона средства су утрошена за адаптацију товилишта у Деспотовцу и Великом Поповићу.

Друштвено-организована производња стоке. — У 1971. години друштвени сектор је произвео 4.048 белих свиња. Откуп јунади из кооперације износио је 2.798 брера. У плану је да се успостави интензивнија сарадња између индивидуалних произвођача и задруга у производњи белих свиња. У 1972. год. увећаће се производња белих свиња од 4.048 на 6.000 брера (372, 3, 8 — 9, 29).

На друштвеном сектору у Горњој Ресави сточарством се баве две задруге. Једна се налази у Деспотовцу, док друга у Великом Поповићу. У сточарској производњи нарочито добре резултате постиже Пољопривредна задруга у Великом Поповићу. Она је основана још 1954. год. од месне селачке радне задруге, расадника и потрошачких задруга из околних села (Брестово, Богавица, Јасеново, Балајнац). На поседу ове задруге биљна производња подређена је сточарству, јер се она бави производњом прасади за тов и са њима

снабдева фарме у СР Србији. Сем тога, и сама тови око 3.500 прасади годишње. У кооперацији са индивидуалним газдинствима производи око 30.000 прасади годишње. Последњих пет година инвестирала је у објекте намењене сточарству суму од око 600.000.000 старих динара. Тренутно у Великом Поповићу нема газдинства које не држи бар једну крмачу у кооперацији са Пољопривредном задругом „Јединство“. Већи број коопераната има више од 10 крмача за производњу „белих прасади“. Само од 1. I до 7. VII 1972. год. задруга је дала кооперантима за узгој око 300 крмача. Задруга поклања знатну пажњу и тову јунади у кооперацији. Нису ретка газдинства која утове и по 30 бикова годишње. У Италију и друге државе ПЗ „Јединство“ извози око 1.000 јунади годишње. Сваког уторка и петка врши откуп јунади за извоз и тих дана у Великом Поповићу је „читав мали сајам стоке“.

И живинарством се бави Пољопривредна задруга „Јединство“. На свом поседу има инкубатор и инкубира једнодневне пилиће за тов. Јаја за инкубирање набавља из Словеније. За шест месеци обично инкубира око 210.000 пилића. До пре годину дана бавила се и одгојем ћурака за извоз у иностранство.

Број стоке на 100 ха пољопривредног земљишта по катастарским општинама. — Данашње стање сточарства у Горњој Ресави најбоље илуструје податак да газдинства на сваких 100 ха пољопривредног земљишта држе 2,2 коња, 39,2 говеда, 110,4 овце и 118,2 свиње. Број стоке, у односу на становништво, је изнад републичког просека, што показује и податак да је у 1971. год. на сваког становника долазило 0,0 коња, 0,3 говеда, 0,9 оваца и 0,9 свиња. Највише говеда на једног становника држе газдинства из Балајнца (0,5), Бара (0,6), Брестова (0,5), Дворишта (0,6), Жидиња (0,5), Златова (0,5), Јеловца (0,5), Липовице (0,5), Ресавице (0,5) и Трућевца (0,5). У Јасенову их има 731, а осталим местима од 5 (Сењски Рудник) до 645 (Ломница). Преко десет места има више од 1,0 овце по једном становнику (Баре 4,6, Бељајка 2,3, Жидиње 2,1, Златово 1,9, Језеро 1,9, Јеловац 5,5, Ломница 1,3, Пањевац 1,4, Поповњак 1,2, Ресавица (село) 3,3, Сладаја 2,3, Стењевац 1,1, Стрмостен 4,7). Свиње у односу на једног становника највише се држе у Бељајки (2,5), Балајнцу (2,3), Богави (2,2), Брестовцу (2,9) и Трућевцу (2,0); најмање у Витанцима (0,1), Деспотовцу (варошица) (0,1), Равној Реци (0,1) и Ресавици (0,1).

б) Доња Ресави

Послератне карактеристике сточарства. — У првим годинама после другог светског рата најбоља говеда у источном делу Доње Мораве држала су газдинства у Доњој Ресави. Још од пре ослобођења Ресавска сточарско одгајивачка задруга у Свилајнцу била је једна од најбољих у Србији. Године 1945. власти у поменутом месту биле су основале Огледну говедарску станицу. Међутим, како она

Број стоке на једног становника у комуни Деспотовац (1971. год.)

Место	Врста стоке			
	Коњи	Говеда	Овце	Свиње
Балајнац	0,0	0,5	0,2	2,3
Баре	0,0	0,6	4,6	0,4
Бељајка	0,0	0,4	2,3	2,5
Богава	0,0	0,4	0,2	2,2
Бестово	0,0	0,5	0,0	2,9
Буковац	0,0	0,3	0,3	0,9
Велики Поповић	0,0	0,2	0,1	0,7
Витанце	0,0	0,4	0,1	0,1
Грабовица	0,0	0,3	0,3	1,4
Двориште	0,0	0,6	0,6	1,0
Деспотовац (варошица)	0,0	0,0	0,0	0,1
Деспотовац (село)	0,0	0,2	0,3	0,9
Жидиље	0,0	0,5	2,1	0,4
Златово	0,0	0,5	1,9	1,7
Јасеново	0,0	0,4	0,3	0,5
Језеро	0,0	0,4	1,9	0,9
Јеловац	0,0	0,5	5,5	0,9
Липовица	0,0	0,5	2,4	1,2
Ломница	0,0	0,3	1,3	0,8
Маквиште	—	0,1	0,9	0,2
Медвеђа	0,0	0,4	0,1	1,3
Милива	0,0	0,3	0,1	0,7
Пањевац	0,0	0,3	1,4	0,9
Плажане	0,0	0,2	0,2	0,7
Поповњак	0,0	0,3	1,2	1,3
Равна Река	0,0	0,1	0,9	0,1
Ресавица	0,0	0,0	0,3	0,1
Ресавица (село)	0,0	0,5	3,3	1,6
Сењски Рудник	—	0,0	0,0	0,1
Сладаја	0,0	0,3	2,3	0,8
Стењевац	0,0	0,2	1,1	0,5
Стрмостен	0,0	0,4	4,7	0,7
Трућевац	0,0	0,5	0,5	2,0

није имала довољно простора за испуст говеда претворена је годину дана касније у Државну сточарску станицу за свињарство са задатком да свестрано испита особине „моравке” и усаврши њене добре особине. Произведен селекционисани приплодни материјал дистрибуиран је произвођачима у моравском, млавском, ресавском, деспотовачком, беличком, раваничком и пожаревачком срезу. У овом релону „моравка” се и пре тога највише држала у Србији (373).

Јануара 1949. год. сточарством у Доњој Ресави бавило се 8.701 газдинство на 35.572 ха. Од тога су била индивидуална газдинства 8.677, задружна 2 и државна 22. Међу последњим било је девет државних пољопривредних добара; осталих 13 биле су државне установе. Највише стоке држао је приватни сектор — 934 коња, 9.454 говеда, 27.194 овце и 18.253 свиње. На другом месту се налазио државни сектор са 24 коња, 14 говечета, 167 оваца и 2.235 свиња (296, 72).

На почетку 1949. год. распоред сточног фонда по социјално имовинским скупинама на приватном сектору у Доњој Ресави био је следећи (296, 72):

Социјално имовинска скупина	Број газдинстава	Врста стоке			
		Коњи	Говеда	Овце	Свиње
до 2,00 ха	2371	78	678	3620	2197
2,01 — 5,00 ха	3224	247	3836	10329	6435
5,01 — 8,00 ха	1332	200	2560	6034	4549
8,01 — 10,00 ха	436	103	970	2489	1824
10,01 — 15,00 ха	428	182	937	2957	1996
преко 15,01 ха	169	96	389	1508	924
домаћ. пољ. без вл. зем.	42	—	1	5	19
домаћ. непољ.	675	28	83	252	309

Крајем 1954. год. у Доњој Ресави се налазило на поседима свих газдинстава без обзира на сектор власништва око 929 коња, 5.061 говеда, 14.182 овце, 13.297 свиња и 65.983 живине. Најмање стоке је држао државни сектор — 22 коња, 69 говеда, 1 овцу и 78 свиња. Пред увођење комуналног система у говедарству је преовлађивало говече типа „сименталац” (95%), које је служило као извор приплодног материјала за већи део Србије. Најзаступљеније расе свиња биле су „ресавка” и „моравка”; коња — „арабер” и „нониус”. На сваких 100 ха обрадиве површине у 1956. год. држано је 6,6 коња, 30,4 говечета, 69,1 овца, 58,1 свиња и 419,7 живине; док на 100 становника долазило је 4,3 коња, 19,8 говеда, 45,4 овце, 38,1 свиња и 270,7 живине (374, 28—29).

У првој години после увођења комуналног система газдинства у Доњој Ресави највећу корист у сточарству имала су од држања крупне стоке. Године 1956. знатан број индивидуалних газдинстава неговао је приплодна грла за тржиште. У овој години број уматичених грла је износио: 348 крава и стеоних јуница, 245 телади, 8 паствува и 27 бикова. Међутим, и поред тога још увек је сточарска производња била на ниском нивоу. Једна крава је просечно давала 1.000 л млека годишње. У 1956. год. вредност сточарске производње је износила 360.294.000 дин. (36% од укупне вредности пољопривредне производње). Укупна производња је износила: 126 коња, 433 тоне говећег меса, 159 тона овчијег меса, 694 тоне свињског меса, 192 тоне живине, 3.049 тона крављег млека, 251 тона овчијег млека, 16 тона вуне, 2.243 хиљаде комада јаја, 2 тоне коже, 3 тоне перја и 14 тоне меда (374, 30—31).

Између 1957. и 1961. год. тежиште на унапређивању сточарства у Доњој Ресави било је у интензивном одгоју говеда, свиња и живине, јер су постојали повољни услови за производњу кабасте и концентроване хране, могућности за набавку концентроване хране од фабрике шећера у Буприји, велика потрошња и потражња сточар-

Обим сточарске производње у ресавском срезу 1949. г. (376)

Врста стокe — производа	Сектор власништва			
	државни	задружни	приватни	
Коњи	24	39	1.007	
Говеда	14	269	7.718	
Свиње	101	457	34.792	
Овце	—	88	39.694	
Живина	281	117	142.778	
Сточарски производи				
Млеко	лит	8.889	161.725	4.463.340
Вуна	кг	329	67	21.841
Јаја	ком	6.413	3.800	1.705.830
Мед	кг	—	—	10.800
Перје	кг	—	—	500

ских производа за извоз. Као резултат свих ових и осталих фактора у периоду 1957 — 1961. год. број говеди је увећан за 32,6%, свиња 112% и живине 23,4% (374, 90).

Структура и размештај сточарства. — Од 1957. године месне народне власти у Доњој Ресави особиту пажњу поклањају унапређивању свињарства, нарочито увођењу белих меснатих свиња. На овоме ради и кланица „Јухор” из Светозарева (Јагодина) кроз учешће у инвестицијама, авансирање сточне хране, обезбеђење приплодног материјала и слично. Међутим, и поред тога укупан број свиња у појединим годинама варира, јер на локалним тржиштима влада велика неусклађеност између сточне хране и сточарских производа. Но то не треба да значи да број свиња опада. Насупрот, само на поседима друштвених пољопривредних организација између 1957. и 1965. год. број свиња је увећан за близу 250%. Последње године друштвени сектор је имао 9.750 товљеника, газдинства у кооперацији 51.600 и индивидуална газдинства ван кооперације 20.995. У шестој години после увођења комуналног система на друштвеном сектору свињарством се бавило Пољопривредно предузеће „Ратар” из Седлара, Средња пољопривредна школа у Свилајнцу, 33 Свилајнац, 33 Кушићево, 33 Роћевац и 33 Војска. Највећи одгајивач свиња за тржиште је Пољопривредно предузеће „Ратар” из Седлара.

Просечан број гла стокe на територији комуне Свилајнац у периоду 1966. — 1970. год. (377)

Врста стокe	Укупан број стокe
Говеда	9.800
Свиње	33.750
Овце	13.200
Живина	120.000

Газдинства из Свилајнца и његове околине позната су у Србији по одгоју сименталских говеда и свиња „ресавки” и „моравки”. Последњих десетак година на поседима многих сељачких газдинстава извршена је преоријентација у сточарству од натуралне ка робној производњи због веће потражње меса на тржишту и др. У периоду 1966. — 1970. год. индекс повећања говеда износи 157,5, свиња 107,7 и живине 108,1. Овај индекс био би знатно већи да сељачка газдинства због ниских откупних цена нису у 1967. и 1968. год. распродала и уништила више од половине свог приплодног материјала. Последње две године приплодни сточни фонд осетно је увећан у знатном броју к. о. (378, 20, 23).

Од укупне производње меса на говеће долази 14.460 тона, свињско 7.380 тона, овчије 236 тона и живинско 413 тоне; према томе, у структури производње меса преовлађује говеће. Око 65% свињског меса потиче од масних свиња (377, 21). Највећи произвођач меснатих свиња за тржиште је Пољопривредно предузеће „Ратар” из Седлара; оно има око 50 боксова за свиње и максимално их користи.

На друштвеном сектору у комуни Свилајнац говедарством и свињарством се баве четири задруге (Свилајнац, Седларе, Војска, Кушићево) и Пољопривредно предузеће „Ратар” (Седларе). Последње предузеће је интегрисано са фабриком конзерви из Светозарева. У плану је да се и Пољопривредна задруга из Војске интегрише са задругом из Свилајнца.

После увођења комуналног система број индивидуалних газдинстава која се баве говедарством и свињарством осетно је смањен. Наиме, поједина газдинства у околини Свилајнца због одалска њихових чланова на привременом раду у иностранство просто су остала без активно способних радника за рад у пољопривреди. У оваквим газдинствима сточарством су се у лето 1972. год. углавном бавили старци и бабе тек толико да задовоље своје минималне потребе у сточарским производима.

Поједини пољопривредници из Доње Ресаве и пре другог светског рата су одлазили на привременом раду у иностранство (Грабовоац, Купиновоац). Последњих десетак година ово је масовна појава. Још 1966. год. из околине Свилајнца налазило се око 400 пољопривредника на раду у Аустрији и другим државама. У периоду 1966. — 1970. год. овај број се увећао на 3.500 (378, 21). Многи од њих по повратку из иностранства инвестирају зарађени новац у сточне зграде и стоку. У к. о. Роћевац поједини „повратници” изградиле су сточне стаје са водоводом и сада су узорни сточари.

До 1975. год. број говеда у Доњој Ресави треба да се увећа на 10.980, док свиња на 37.500. У Скупштини општине Свилајнац је изражено мишљење да у циљу унапређивања говедарства треба потпуно заменити досадашње шарено говече са сименталцом комбинованих својстава и израђен је средњорочни програм будућег рада (377, 21).

Овчарство у свилајначкој комуни последњих година се налази у прилично незавидној ситуацији. Тешкоће око пласмана тржних вишкова овчарских производа, нарочито меса, нестабилне и ниске цене, главни су разлози да ова сточарска грана нагло стагнира. Овоме треба додати и нагло смањивање необрадивих површина и опадање активних пољопривредних произвођача у послератним годинама. Због свега овога једно по једно газдинство напушта гајење оваца и у појединим насељима нема их „ни толико колико је некада имало једно веће домаћинство” (379, 37). На 100 ха пољопривредног земљишта газдинства држе мање од 50 оваца (41,89). Последњих година права је реткост видети буљук од 30—40 оваца. Према попису извршеном 1. априла 1971. год., сва села у свилајначкој општини имала су 10.766 оваца. Поменуто године по броју оваца на 100 ха пољопривредног земљишта Доња Ресави се налазила на предпоследњем месту у читавој Србији (испред Пожаревачке Мораве). У селима поред Ресаве данас није реткост наићи на газдинство да држи само једну овцу.

Оваца највише има у к. о. Бобово, Гложане, Дубље, Кушиљево и Суботица; најмање у к. о. Мачевац и Врлане. О томе сведочи и следећа табела, која садржи податке о регионалном размештају оваца у комуни Свилајнац на почетку 1971. год. (312):

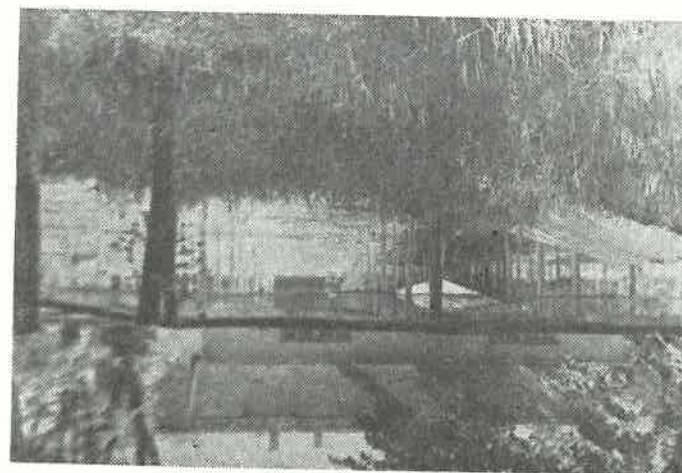
Насеље	Број оваца	Насеље	Број оваца
Бобово	2146	Бресје	186
Војска	589	Врлане	77
Гложане	1010	Грабовица	364
Дубље	668	Дубница	276
Ђуринац	341	Купиновац	401
Кушиљево	709	Луковица	168
Мачевац	74	Проштинац	402
Радошин	543	Роанда	424
Роњевац	209	Свилајнац	547
Седларе	291	Суботица	695
Тропоње	284	Црквенац	362

И остале сточарске гране у Доњој Ресави су заступљене. Живинарство за многа газдинства у околини Свилајнца представља чак значајан извор новчаног прихода преко целе године. У овом делу источне Србије многа газдинства имају и сопствене инкубаторе. Једно од таквих газдинстава је и Драге Бошковића, земљорадника из Бобова, који је 7. јула 1972. год. имао 4 краве, 4 бика, 20 свиња, 4 овце и 3 јагњета. Његова жена Нада, која се бави живинарством, пилићима снабдева грађанство Свилајнца и других места.

О унапређивању ловарства као привредне гране у Доњој Ресави старају се ловачка друштва из Свилајнца и Седлара. Ловци из Дубнице, Проштинца, Ђуринаца, Роњеваца, Купиноваца, Роанде, Субо-

тице и Седлара су чланови Ловачког друштва „ФАЗАН” из Седлара; док из Свилајнца, Кушиљево, Бобово, Луковице, Дубља, Врлана, Грабовца, Црквенац, Гложана, Радошина, Бресје, Мачевац и Војске учлањени су у Ресавско ловачко друштво (Свилајнац). Последње друштво располаже са ловном површином од 226 км². Од тога око 6 км² представља резерват поред Ресаве и Велике Мораве (Свилајнац, Црквенац, Седларе, Кушиљево, Луковица, Бобово). Његова ловнопродуктивна површина за поједину дивљач износи у км²: срнећу 82, зечију 206, фазанску 226 и пољску јаребицу 140. На овој површини се налази 160 срна, 5.150 зечева, 7.800 фазана, 6.600 пољских јаребица и многа друга незаштићена дивљач.

У Доњој Ресави постоје две фазанерије за производњу фазана. Једна од њих се налази у Свилајнцу, док друга у Седларима. У последњем месту фазанерија производи фазане са природним квочкама; има 102 квочке. Капацитет фазанерије је 2.500 фазана годишње. Гаје се обични фазани, франкулини и златни. Произведени фазани се продају ловачким друштвима у Поморављу и другим крајевима СР Србије. Фазани од 2 месеца се продају по 2.800 дин.комад.

Сл. 3. — Фазанерија у Свилајнцу

Ресавско ловачко друштво има инкубатор марке „Викторија” капацитета 5.400 фазанских јаја. Око 30% произведених фазана друштво продаје ловачким организацијама на територији уже Србије, Косова и Војводине; остатак од 70% инкубираних фазана пушта у сопствена ловишта.

Ловишта у околини Свилајнца користе домаћи и страни ловци. У време сезоне лова фазана у Доњу Ресаву долазе ловци из Грчке, Италије и Француске. Друштво „Фазан” из Седлара наплаћује страном ловцу за одстрељеног фазана 80 нових динара. У 1971. години

око 100 страних ловаца је посетило ловишта Ресавског ловачког друштва и од њих је остварен приход око 70.000 нових динара.

Ловачко друштво у Свилајнцу има склопљене уговоре са београдском путничком агенцијом „ЈУГОТУРС“ о пословној сарадњи, којима је предвиђено и коришћење ловишта у Доњој Ресави за инострани ловни туризам. У 1972. год. страни ловци треба да одстреле 100 зечева и 600 фазана.

И рибарство на Ресави је до пре десетак година представљало веома развијену привредну грану. Међутим, отада је ова привредна грана „изумрла“. Томе има више узрока. Најважнији је тај што су ресавско-моравски рудници код Деспотоваца угљеном прашином и муљем из своје сепарације уништили животињски свет у Ресави. У привредним круговима Свилајнца се истиче да због тога рибарство у границама истоимене комуне има штету најмање од милион динара годишње.

СТОЧАРСТВО У ОСТАЛИМ КРАЈЕВИМА И КОМУНАМА

Године 1971. на 100 ха ораница сељачка газдинства у насељима која су административно припадала комуну Жабари држала су 8,1 коња, 42,5 говеда и 172,7 свиња; на 100 ха под крмним биљем — 39,2 коња, 206,3 говечета, 836,6 свиња и 309,0 овце; на 100 ха ливада и пашњака — 250,0 коња, 1.342,1 говеда, 5.374,2 свиње и 2.016,0 овце; на 100 становника — 6,6 коња, 34,7 говеда, 140,8 свиња, 52,1 овцу и 331,0 кокош. Од 100 условних грла стоке на коње отпада 8,0%, говеда 70,0%, свиње 16,3%, овце 4,2% и живину 1,5%. У 1971. год. укупно је било условних грла стоке: коња — 918, говеда — 8.049, свиња — 1.868, оваца — 983 и живине — 186 (380, 31).

Између 1960. и 1971. год. број условних грла коња у комуну Жабари се смањило за 174, свиња 780 и оваца 354. У истом периоду број говеда је увећан за 2.804 условна грла и живине 51. Највећи број условних грла стоке отпада на говеда — 8.049. Друштвени сектор не држи приплодне краве. Он се бави искључиво товом јунади за тржиште. Године 1971. од друштвених пољопривредних газдинстава је откупљено 449 јунади, газдинстава у кооперацији 799 и газдинстава ван кооперације 1.312; укупно 2.550 јунади. 3.590 крива дају око 5.385.000 литара млека годишње. Око 2.609.117 литара млека троши се у свежем стању или за прераду у сир. Године 1970. сељачка газдинства испоручила су на тржиште око 83.383 литара млека (380, 27, 31—32). У свежем стању млеко се извози у Велику Плану.

Очекује се да ће захваљујући најваљеним мерама Републичког фонда за сточарство још више увећати условни фонд и побољшати састав говеда. Од 1972. год. сваки произвођач за одгој квалитетне јунице добијаће премију од 50.000—60.000 старих динара. Регрес за производњу квалитетног говећег меса износиће 30 старих динара по једном килограму.

И свињарством се друштвени сектор у комуну Жабари искључиво бави за тржиште. Само у 1971. год. пољопривредне организације су откупиле и увиле 5.163 товљеника; укупно 535.107 кг. Од тога су испоручиле на тржиште поједине организације (у кг): ЗП Александровац — 157.500, ЗК Симићево — 120.800, ПЗ Породин — 96.807 и остале организације — 160.000. Тов свиња се налази на ивици рентабилитета због неповољног односа цена кукуруза и 1 кг живе ваге свиња. Још увек се држе и тове углавном домаће расе свиња. Једна крмача обично опраси 6,5 прасади годишње. Од укупно произведена 41.353 прасета годишње оставља се за приплод 6.362, тови 13.775 и коље 21.216 (380, 28—29, 32).

У околини Жабара коњарство и овчарство се налазе у стагнацији. Коњи се углавном користе за обављање споредних пољских послова у пољопривреди. Од 1960. до 1971. год. број оваца се смањило за 42,24%. Највише се држе овце праменке. Просечан принос вуне по једној овци износи 2 кг; укупно око 15.000 кг годишње. За 90 дана лактације произвођа овчијег млека износи 356.510 литара. Једна овца даје око 0,5 литара млека дневно (380, 28, 23).

Преораванем пашњака све се више губи терен за одгајивање оваца у комуну Жабари, а у том правцу последњих година делују и ниске откупне цене за вуну, месо и млеко. Сада се бројно овце највише држе у Витежеву (1.203), Влашком Долу (1.032), Породину (3.237) и Симићеву (1.417); најмање у Миријеву (316), Свињареву (247), Кочетину (409), Полатни (428), Сибници (327), Тићевцу (392) и Четережу (407). Њихово место све више заузимају говеда, нарочито телад и јунад. Ова преоријентација у сточарству врло је важна, пошто се у непосредној близини налази комбинат „Србија — 10. октобар“ из Велике Планае, који своје кланице добрим делом снабдева сировинама из околине Жабара.

Коњарство стагнира из више разлога; поред малих поседа индивидуалних произвођача и скупе обилне исхране коња, на то утиче и све већа машинска обрада земље. Међутим, и поред тога у комуну Жабаре коњарство је још увек бројно доста заступљено. По броју коња на 100 ха пољопривредне површине она чак заузима треће место у читавој источној Србији (иза Вел. Градишта и Пожаревца). У Скупштини општине процењују да их сада има 1688, од чега у Витежеву 158, Влашком Долу 112, Жабарима 102, Ореовици 159, Породину 507 и Симићеву 299; остала насеља имају мање од по 100 коња. Међу последњим насељима највише коња имају Александровац (65), Брзоходе (62), Сибница (45) и Четреже (60). У првој половини 1971. год. газдинства из Кочетина држала су 23 коња, Миријева 17, Тићевца 30, Полатне 39, а Свињарева 10.

Још у периоду административног управљања привредом поједине друштвене пољопривредне организације из околине Пожаревца биле су познате по држању великог броја свиња. Године 1949. Среско пољопривредно одбро „Морава“ у Пожаревцу држало је 74 нераста, 1.471 крмачу, 444 назимета и 1.023 прасета; укупно 3.012. У исто вре-

ме остале друштвене пољопривредне организације на територији пожаревачког среза су имале свиња: СРЗ Кличевац — 97, СРЗ Смољинац 64, СРЗ Калиште 98, СРЗ Батуша 63, СРЗ Драговац 92, СРЗ Брежане 57, СРЗ Влашки До 12, СРЗ Дубравица 10 и ЗК Летњиковац 157 (381.). Две године касније, 21. III 1951., СНО Пожаревац имао је на својим економијама око 700 свиња (382).

После увођења комуналног система у крајњем северозападном делу источне Србије преко 50% рогатог сточног фонда чиниле су краве; у свим местима биле су заступљене разне домаће и увозне расе, а од њих нарочито домаће шарено говече у типу сименталца. Још 1954. год. пољопривредно добро „Летњиковац“ увезло је расу свиња „велики јоркшир“, а 1955. год. Сточарски савез из Пожаревца спровео акцију укрштања свиња „моравке“ и „ресавке“ са „корнвалом“. Између 1959. и 1960. год. општедруштвена газдинства увезла су крмаче и нерастове шведске и холандске расе (383). У циљу унапређивања коњарства је 1948. год. подељен велики број приплодних пастува сељачким газдинствима и пољопривредним добрима. Уз то, на ергели Љубичево отворен је био пункт за вештачко осемењавање кобила. Међутим, поред свега тога због веће употребе трактора у обради земље, развоја аутомобилског саобраћаја и сл. постигнути резултати нису задовољавајући. Но ипак, с обзиром на традицију коју има коњарство у северозападном делу источне Србије, број коња још увек је велики. То је нарочито случај у комуну Пожаревац, где се велики број газдинства бави узгојем коња и ради спорта. У привредном и културном центру овог краја Пожаревцу сваке године се одржавају коњске трке-такмичења за назив „Витез Љубичева“, које треба да послуже као ренесанса коњарства.

Године 1947. у северозападном делу источне Србије била је основана сточарска станица „Кучајна“ са задатком да, увођењем сврљипшког соја оваца уместо праменке, поправи овчарство у погледу крупноће, млечности, квалитета и квантитета вуне. Предузете мере дале су извесне позитивне резултате, мада је овчарство још увек екстензивно. Највећи одгајивач оваца је Агроиндустријски комбинат „АИК“, који се бави узорним овчарством. У деветој години иза увођења комуналног система он је имао запат од 8 овнова, 547 јагњади и 1.172 овце за приплод.

Најинтензивнији послератни развој говедарства и свињарства у крајњем северозападном делу источне Србије постигнут је у периоду после увођења комуналног система. У овом периоду заведен нов привредни систем и шира материјална база стимулативно су деловали на развијање иницијативе индивидуалних произвођача. Све ово уз јачање материјалне базе самоуправљања, развијеније сточне трговине и сл. утицало је да се сточарство интензивније развија (384, 2). Између 1955. и 1965. год., следећи опште токове друштвеног развоја, и ратарство на поседима многих газдинстава је подређено сточарству. Међутим, поред свега тога до доношења друштвене и привредне реформе још увек се запажала неусклађеност између сто-

чарске производње са месним потенцијалним могућностима (недовољна концентрација сточног фонда у односу на ораничну површину, мала заступљеност високопродуктивних грла, велике осцилације у броју грла, тежини и квалитету заклане стоке по годинама и др.). У овом периоду — у времену премирања, регресирања, кредитирања сточне хране и др. — најбоље је било развијено сточарство у друштвено организованој производњи. Само у околини Пожаревца од 1962. — 1965. год. број утовљених говеда у друштвено организованој производњи је износио: 1962. год. — 2.675, 1963. год. — 3.698, 1964. год. — 4.928 и 1965. год. — 3.975. На сваких 100 ха пољопривредног земљишта на територији комуне Пожаревац у 1965. год. држано је 12,7 коња, 32,2 говечета, 117,1 свиња и 40,5 оваца; док на 100 пољопривредних домаћинстава — 48,7 коња, 123,5 говеда, 448,5 свиња и 155,2 овце. Највећи број стоке је био власништво газдинстава индивидуалних произвођача (384, 82—83).

Кретање бројног стања говеда на приватном сектору у околини Пожаревца (385)

Година	Укупан број говеда
1964	9 872
1965	10 435
1966	11 447
1967	11 400
1968	15 408
1969	15 408

Између 1966. и 1970. год. месне власти у северозападном делу источне Србије нарочито су форсирале развој сточарства на друштвеном сектору, као носиоцу читаве пољопривреде.³ Међутим, исто тако оне су настојале да се активирају и све резерве индивидуалних про-

³ Године 1971. око 57% од укупног броја становништва у комуну Пожаревац бавило се сточарством и осталим пољопривредним гранама. Последњих година овај проценат се стално смањује због одласка извесног броја становника на привремени рад у иностранство. Непостојећи апсолутно тачни подаци колики је број произвођача из напред наведеног разлога престао да се бави сточарством. Јуна месеца 1972. год. у околини Пожаревца било је 59 „закључаних кућа“ због одласка укућана у иностранство. Таквих кућа у С. Костолцу било је 15, Пољани 4, Дубравици 7 и осталим насељима од 1—3 (390, 2).

Друштвени план развоја Скупштине општине Пожаревац за период 1971. — 1975. год. предвиђа интензификацију говедарске и остале сточарске производње. Носилац развоја сточарске производње биће Агроиндустријски комбинат „АИК“. Број крава само на приватном сектору повећаће се за 1.750; према томе, у 1975. год. број крава у комуну Пожаревац износиће нешто око 10.000 (рачунајући и 250 крава на Љубичеву). Просечна млечност крава увећаће се од око 1.500 на 1.700 литара млека годишње. Робна производња свињског меса на друштвеном сектору увећаће се са 1.000 на 2.500 тона. До 1975. год. инвестираће се у квалитетно основно стадо око 2,5 мил. ст. дин. (385, 37—40).

извођача. Наиме, оне су настојале да кроз сарадњу комбината и задруга са индивидуалним произвођачима, ангажовањем заједничких средстава, брже модернизују сточарство на широком плану и повећају укупну сточарску производњу (384, 87). За узгој стоке у кооперацији предузимале су низ мера да се обезбеди квалитетан репродукциони материјал и повећање производње базира на увећању сточног фонда и продуктивности стоке (384, 87, 104—105).

Највећи агроиндустријски комбинат у северозападном делу источне Србије налази се у Пожаревцу („АИК“). Он се углавном бави сточарством и прерадом меса. „АИК“ има живинарску фарму капацитета 30 милиона конзумних јаја и 4 милиона једнодневних пилића. Капацитет његове говедарске фарме износи 2000 товних јунади годишње. Три свињарске фарме „АИК“-а у Летњиковцу, Петровцу и Великом Градишту имају капацитет 3.500 приплодних крмача и око 60.000 товљеника годишње (386, 11—12). Последње имају за задатак да обезбеђују потребан број квалитетних товљеника индустријској кланици „АИК“-а и приплодни материјал за потребе индивидуалних газдинстава (385, 38).

Године 1972. Агроиндустријски комбинат „АИК“ имао је на територији комуне Пожаревац 4 погона (Љубичево, Летњиковац, Братинац, Пожаревац). Сем погона АИК-а, на територији поменуте комуне постоје још 4 земљорадничке задруге (Пожаревац, Кличевац, Лучица, Пољана) и један задружни погон (бивша земљорадничка задруга у Дубравици). Први погон АИК-а (Љубичево) бави се говедарством, док други — у Летњиковцу свињарством. У Љубичеву комбинат држи просечно 200—250 крава и од њих добија око 800.000 литара млека годишње (387, 61, 70—71).

Још у првој години после укидања административног система управљања привредом сељачке и опште земљорадничке задруге у северозападном делу источне Србије извозиле су говеда, овце и свиње на инострану тржишта. Године 1951. оне су највећим делом стоку извозиле у Италију (388, 59). Од укупне вредности откупљених производа на стоку долази 55,1% — 80,4%, живину и јаја 0,5% — 5,6%, млеко и млечне производе 0,2% — 8,1%; према томе, у структури откупа пољопривредних производа преовлађују сточарски производи и стока (389, 96). Сада су највећи откупљивачи стоке предузећа и задруге из Љубљане, Смедерева, Драгоцвета, Велике Планае, Београда, Светозарева, Ниша, Скопља, Пирота, Лапова, Сарајева и Загреба. У 1970. год. задруге у околини Пожаревца (без Братинца) откупили су од произвођача 4.510 свиња и 2.456 говеда (386, 6).

У седмој години после увођења комуналног система на сваких 100 ха ловне површине у северозападном делу источне Србије просечно се налазило око 50 зечева (поред друге дивљачи). Између 1962. и 1964. год. из овог дела источне Србије је извозено 4.000—5.000 зечева годишње. Међутим, отада због непланског изловљавања и лово-краће број дивљачи извесно време се био осетно смањио у свим

ловиштима. Последње две-три године ловне организације предузеле су низ мера ради увећања фонда дивљачи.

На територији комуне Пожаревац постоје два ловишта — „Дунавско“ и „Моравско“. Укупна ловна површина износи 12.909 ха. У комуни размножавањем племените дивљачи бави се предузеће „Магрум“ (основано 1961. год.). Предузеће има сопствену фазанерију капацитета 800 носиља и инкубаторску станицу капацитета 10.000 пилића. У периоду 1966. — 1970. год. оно је остваривало просечно 257—571 хиљаду динара укупног прихода годишње. Највећи приход је остварило у 1968. год. — 571 хиљаду динара; најмање у 1966. год. — 257 хиљада динара (384, 85—86).

Број уловљене дивљачи на територији комуне Пожаревац у периоду 1963. — 1970. год. (387)

Г о д и н а	Врста уловљене дивљачи				
	Зец	Фазан	Јаребица	Дивља патка	Срна
	у комадима				
1963	326	—	—	260	—
1964	1260	—	460	340	—
1965	1680	320	—	700	23
1966	1720	450	1000	400	7
1967	1710	600	—	600	—
1968	1620	290	300	480	32
1969	1060	260	—	550	16
1970	1230	240	—	500	14

У периоду од 1971. — 1975. год. предузеће „Магрум“ планира да ће остварити следећи улов дивљачи на територији комуне Пожаревац (387, 89):

Врста дивљачи	Г о д и н а				
	1971	1972	1973	1974	1975
	к о м а д а				
Зец	1.230	1.630	1.630	1.630	1.630
Фазан	10.380	10.380	10.380	10.380	10.380
Срна	60	40	40	40	40

Још 1949. год. у Пожаревцу је било основано среско рибарско газдинство; имало је 80 рибара⁴. У 1950. год. његови рибари ловили су рибу на Дунаву и В. Морави низводно од Кушијева до ушћа. Про-

⁴ 21. феб. 1949. год. рибарске задруге у источној Србији постојале су у Вел. Градишту, Дубравици, Добри, Затоњу, Кличевцу, Кисиљеву, Острову, Пожежену, Раму, Доњој Ливадици, Кушиљеву, Лучици, Црквенцу, Војсци, Доњем Милановцу, Михајловцу и Кладову. Од рибарских газдинстава постојало је

изводни план за 1951. год. износио му је 47.000 кг рибе. По месецима пали улова овако је био распоређен: јануар — 940 кг, фебруар — 1.410 кг, март — 2.350 кг, април — 4.700 кг, мај — 9.400 кг, јун — 7.050 кг, јул — 4.700 кг, август — 4.700 кг, септембар — 4.700 кг, октобар — 3.290 кг, новембар — 2.350 кг и децембар — 1.410 кг. Највећи улов рибе газдинства био је од априла до септембра; најмањи у јануару. Рибари газдинства углавном су били сељаци из околних села. Већина њих имала је „доста земље“. Од марта до октобра највише су се бавили рибарством; остатак времена проводили су на своме поседу (391).

Године 1961. на територији пожаревачког среза риболовно шаранско подручје обухватало је Дунав од ушћа Велике Мораве до Поречке Реке, Велику Мораву од ушћа Ресаве до Дубравице и Пек код ушћа у Дунав; мренско подручје — Млаву од ушћа Крупаје до Чокордина, Пек од ушћа Тодорове Реке и притоке Млаве и Пека; пастрмско подручје — Млаву од извора до ушћа Крупаје, Пек од извора до ушћа Тодорове реке и притоке Млаве, Пека и Бршљанице;

само једно — газдинство СНО Пожаревац. Укупно планско задужење улова на отвореним водама уже Србије за 1949. год. износило је 765 тона рибе. Према решењу Главне дирекције за рибарство НРС, од 2. марта 1949. год., од тога је отпадало на Рибарско газдинство СНО Пожаревац 30 тона, задругу у Вел. Градишту 12 тона, Добри 9, Дубравици 20, Кисиљеви 12, Острову 11, Пожежену 12,5, Раму 7,5, Д. Ливадици 3,5, Кушиљеви 2, Лучици 5, Црквенцу 6, Војсци 3,5, Затоњу 8 и Усију 4,6; укупно 146,6 тона. У 1948. год. улов рибе на територији ГНО Параћин и СНО Жагубица, Сврљиг, Алексинац и Књажевац износио је 1.274,5 кг. Уловљена риба откупљивана је по „везаним ценама“. Један рибар највише је зарађивао 18.000 старих динара годишње рачунајући да улови 600 кг рибе у једној сезони (392).

10% улова задруге су обавезно предавале Рибарском газдинству „Београд“ за право коришћења риболовних вода. На другој конференцији рибарских задруга НРС, одржаној 27. II 1949. год., за извршење и пребацивање производног плана похваљене су задруге из Острова, Лучице, Војске и Омољнице. 11. VI 1949. год. рибарска задруга из Војске прекинула је пословни однос са Рибарским газдинством „Београд“ и њено планско производно задужење пренето је на крагујевачку административну област. У 1949. год. производни план приватног рибарства на територијама појединих СНО износио је у кг: Пожаревац — 1.000, Параћин — 500, Сврљиг — 1.000, Сокобања — 1.000, Ниш — 1.500, Алексинац — 3.000, Пирот — 1.000, Цариброд — 1.000, Зајечар — 1.000 и Књажевац — 1.000 (394).

Године 1949. на подручју риболовних вода рибарског газдинства „Бердап“ маса бесправних риболоваца ометала је рад рибарских бригада и задруга (395). У млавском срезу рибу су таманили експлозивом не само цивили него и војна лица. Право риболова на Дунаву у границама СНО Доњи Милановац имало је Рибарско газдинство „Бердап“ из Кладова. Све рибарске, земљорадничке и сељачке радне задруге на територији СНО Доњи Милановац морале су да закључују уговор о рибарењу са предузећем „Бердап“ и имати производне планове (396).

Риболовне таксе за спортски риболов биле су исте на територијама свих рибарских газдинстава републичког значаја. 1951. год. на тражење рибарских газдинстава и удружења Министарство пољопривреде НРС, уз сагласност Генералне дирекције пољопривредних добара, одредило је да она износи 185 дин. Таксу за искоришћавање локалних вода одређивали су извршни одбори среских и градских народних одбора (397).

укупно 5580 ха. Поменуће године рибарством се бавило седам земљорадничких задруга и 300 рибара. Улов рибе износио је 250—300 тона годишње. О рационалном коришћењу риболовних вода старало се Рибарско газдинство из Пожареваца (383, 145—147).

Број кошница у околини Пожареваца је данас мањи него пре другог светског рата. Око 98,02% кошница је са покретним саћем. Просечан принос меда износи од 6,51—8,67 кг.

На сваких 100 ха пољопривредног земљишта газдинства у комунама Велико Градиште, Голубац, Мало Црниће, Петровац, Кучево, Мајданпек и Жагубица држе 1,32—7,67 коња, 31,94—43,22 говечета, 40,07—158,63 овце и 34,25—137,91 свиње. У односу на пољопривредну површину коњи и говеда највише се држе у комуни Велико Градиште, свиње у насељима која административно гравитирају Малом Црнићу, док овце у Хомољу. О томе сведочи и следећа табела, која садржи податке о броју стоке на 100 ха пољопривредне површине у свакој од напред наведених комуна:

К о м у н а	В р с т а с т о к е			
	Коњи	Говеда	Овце	Свиње
Велико Градиште	7,67	43,22	42,25	34,25
Голубац	2,07	42,38	96,14	89,87
Мало Црниће	4,50	41,04	40,07	137,91
Петровац	3,09	40,01	80,84	126,75
Кучево	1,42	33,03	126,10	59,34
Мајданпек	1,32	34,80	145,49	41,21
Жагубица	1,65	31,94	158,63	38,48

Билзу 100% основног сточног фонда у комуни Кучево је својина индивидуалних газдинстава. На поседима сељачких газдинстава најважније сточарске гране су говедарство и овчарство. У скоро свим насељима ове комуне међу говедима добрим делом преовлађује „буша“. Последњих десетак година број оваца је знатно смањен — од 55.229 у 1961. год. на 44.263 у 1971. У плану је да се до 1975. год. увећа фонд оваца за 25% (398, 38—42).

Једна крава у комуни Кучево просечно даје 800 литара млека годишње. У 1970. год. на поседима свих газдинстава било је 5796 крава музара. За наредних пет година месне власти планирају следеће индексе и стопе физичког обима говедарске и остале сточарске производње (398, 41):

	Индекс 1975./1970. год.	Стопа раста
Говедарска производња	150	6,50
Свињарска производња	150	8,50
Овчарска производња	125	4,50
Производња јаја	215	16,50

Најразвијеније сточарске гране у комуни Мало Црниће јесу свињарство и говедарство; остале сточарске гране слабије су развијене (овчарство, коњарство и др.). После увођења комуналног система месне власти предузеле су биле низ мера да се гаје високопродуктивне расе свиња (углавном „ландрас“). Једно време на поседима друштвених пољоприврдених организација и индивидуалних газдинстава у кооперацији налазило се око 1000 приплодних крмача високопродуктивних раса. Међутим, данас има свега десетак „белих“ приплодних крмача код 2 или 3 индивидуална газдинства у Божевцу. Највећи број газдинстава на екстензиван начин се бави свињарство и углавном држе домаће расе свиња („моравке“ и др.).

У говедарству је заступљено домаће шарено говече са својим карактеристичним производним способностима. У свим насељима врши се стална селекција у правцу племенитијих раса говеда. Једино у насељима која су ближе Хомољу ту и тамо понеко газдинство држи говеда расе „буша“. Количина млека коју један произвођач добија од краве није иста. У СО Мало Црниће истичу да су разлози за ово различити. Најважнији су старост говеда и начин држања стоке од стране држаоца. Знатан број власника уопште не музе краве за време лактације него пушта теле да посише млеко.

Доминантне расе оваца су цигаја и праменка. У периоду стриже од оваца се добија 2 кг вуне. Једна овца за време лактације даје од 200 до 700 гр млека дневно. У комуни не постоји организован откуп млека и газдинства га углавном користе за прераду сира.

Нешто више од 20.000 ха у комуни Мало Црниће користи се за лов. Од дивљачи највише има зечева, срна, фазана, јаребица и препелица. У Божевцу, М. Црнићу и Смољницу по једно ловачко друштво; укупно имају 230 чланова.

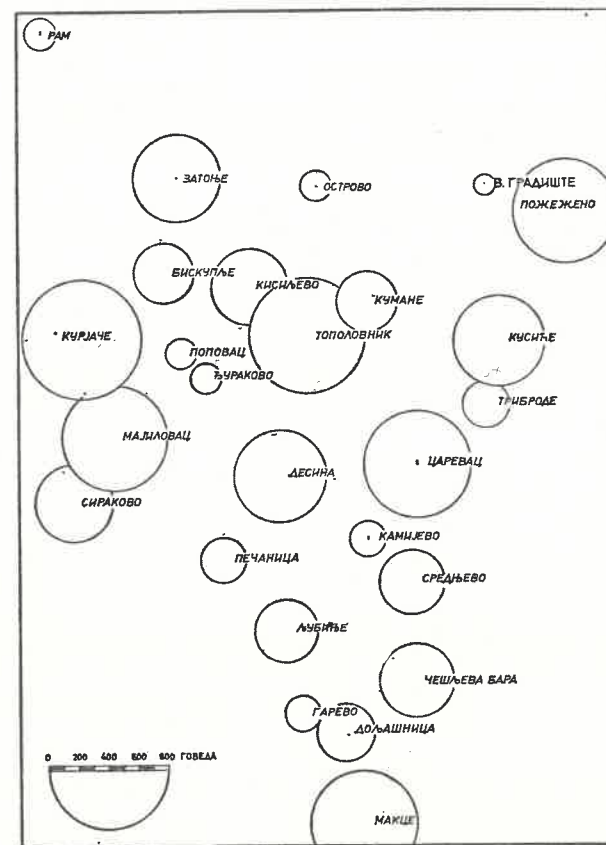
И у комуни В. Градиште најразвијеније сточарске гране јесу говедарство и свињарство. Од говеда преовлађује домаћи симентацац, који се путем вештачког оплемењавања све више претапа у товно и млечно говече. У свињарству доминира „моравка“. Последњих година врши се укрштање „моравке“ са белим нерастовима и од њих добија добар бекон у тежини од 110 кг. Приплодне крмаче „моравке“ обично су тешке 150—180 кг. (403).

Просечна тежина крава музара износи 600 кг. Утовљења јунада од 12 до 18 месеци мере 450—500 кг. У периоду лактације од 300 дана краве дају 3600—6000 литара млека. У комуни постоји велики број крава „рекордерки“ — дају до 25 литара млека дневно. Један део крављег млека се извози у Пожаревац; остатак одгајивачи стоке прерађују у сир и продају га у Великом Градишту, Смедереву и Београду.

У Острову, Кисиљеву и Затону сељачка газдинства држе заједнички овце за време вегетационе периоде; у осталим насељима свако их држи на своме поседу. Најчешће се држе због јагњета за личну потрошњу и вуне. Преовлађују праменке и укрштена праменка са цигајом. У лактационом периоду једна овца даје до 0,500

литара млека дневно. Квалитет руна је слаб и обично мери 1,2—1,5 кг.

На друштвеном сектору сточарством се баве две привредне организације — „Рамски рит“ и „Дунавка“. „Рамски рит“ има фарму белих свиња са 905 приплодних крмача. Поред сопственог и това у

Ск. 4. — Регионални размештај говеда у комуни Велико Градиште

кооперацији друштвене пољопривредне организације врше слободан откуп стоке и осталих врста производа. У току године извезу око 5000 утовљених јунади и 10.000 свиња. Утовљена стока се извози у Крагујевац, Велику Плану, Крушевац и Београд.

Од осталих сточарских грана у комуни Велико Градиште у нешто већој мери развијено је живинарство, лов и рибарство. Ловних површина нарочито доста имају к. о. Курјаче (манастирска шума зв. „Душник“), Рам, Затоње, Макце и Средњево. Између Пожежена и Кусића узгаја се доста фазанска дивљач. Најбројнија дивљач у ло-

виштима су јаребице, зечеви, дивљи голубови, пловке и гуске. У манастирској шуми има и дивљих свиња. Постоје два ловачка друштва: „Фазан” (Велико Градиште) и „Голуб” (Средњево).

Регистрованих риболоваца има 427. Од тога су 65 аласи; осталих 362 су спортски риболовци. Аласи раде у кооперацији са рибарским газдинством „Београд” и улов предају откупној станици у Великом Градишту. Највише се лови риба мрежама и на удице. Уловљена риба се извози у Пожаревац.

„Дунавац” у комуни Велико Градиште је преграђен и од њега је створено вештачко језеро у дужини од 14 км. Језеро је порибљено и користи се за спортски риболов.

У околини Голубца највећа пажња се поклања говедарству. У равничарским деловима истоимене комуне сељачка газдинства највише држе шарено говече у типу симентаца, док у брдско-планинским пределима буну. Између 1969. и 1970. год. број говеда у овој комуни на североисточној страни Међуопштинске заједнице пожаревачког региона кретао се од 6137 до 6173. У њој око 67,5% од укупног броја газдинстава држи говеда. 60% од укупног броја газдинства која се баве говедарством држи краве ради обављања пољских послова и млека (399, 13—14).

Газдинства ван кооперације у комуни Голубац углавном држе нископродуктивне расе оваца, свиња и живине. Просечна тежина оваца износи 32 кг, радман меса је 47%, а тежина руна око 1,5 кг. До 1968. год. земљорадничка задруга у Голубцу је сваке године организовала тов јунади и белих меснатих свиња на сопственим економијама. Међутим, поменуто године задруга је ликвидирала сточне запате услед ниских откупних цена и отада само организује тов јунади у кооперацији. Из истог разлога су и остале пољопривредне организације потпуно ликвидирале или свеле на минимум свој сточни фонд (ЗПК „Браничево”, 33 Клење) (399, 14—23).

Тов јунади и свиња на поседу ЗПК „Браничево” из Браничева (399)

Година	Тов јунади		Тов свиња	
	комада	кг	комада	кг
1966	195	93.637	976	97.100
1967	233	105.000	293	30.000
1968	208	107.607	91	8.059
1969	107	44.940	—	—
1970	50	22.000	80	8.000

Најразвијеније сточарске гране у комуни Мајданпек су говедарство и овчарство, јер за њихов развој постоје најповољнији услови (пространи пашњаци и др.). Највећи број газдинстава држи стоку на поседу. Један мањи број сељака изјављује овце на попашу и свиње у жиропашу. Обично у пролеће сељаци удружују овце и из-

јављају на попашу у шуме друштвених организација. Од оваца углавном се држе „праменка”, „цигаја” и „сврљишка”; говеда — „домаћа шарена” и „сименталска” (вештачки осемењена); свиње — „моравке” и „шишка”. Просечна тежина стоке износи у кг: овце 35—40, говечета 450—600 и свиње 50—70.

Једна овца у просеку даје 35—45 литара млека за време лактационог периода и 2,5—4,0 кг вуне годишње. У просеку од једне краве се добија 1800—2500 литара млека. С обзиром да на територији комуне не постоји млекара и организован откуп млека за извоз, произведено млеко сељачка газдинства углавном користе за справљање млечних производа. Један мањи део произведених млечних производа продаје се на локалном тржишту; остатак троше сами произвођачи.

На друштвеном сектору у комуни Мајданпек сточарством се баве две пољопривредне задруге. ПЗ „Рудна Глава” из Рудне Главе има изграђене капацитете за тов стоке (80—100 грала у турнусу). Последњих година она је у просеку товила 100—150 грала годишње. У Мајданпеку постоји модерна кланица капацитета од око 780.000 кг свежег меса и 63.000 кг прерађевина (изграђена је 1969/70. год.). Још увек се налази у пробном раду. У 1972. год. снабдевала се сировинама искључиво из своје уже околине.

Ловна површина у околини Мајданпека износи 89.422 ха. О унапређивању ловарства старају се ловачка удружења „Јелен” (Рудна Глава), „Фазан” (Мајданпек), „Гавран” (Лесково), „Доњи Милановац” (Доњи Милановац) и друштвено ловиште „Јужни Кучај”; укупан број чланова ловачких удружења износи близу 400 (380). Привредним риболовом једино се бави Пољопривредна задруга из Доњег Милановца. У мајданпечкој комуни постоји Заједница удружења спортских риболоваца „Бердапско језеро” (Доњи Милановац). Чланови заједнице су удружења „Штука” (Доњи Милановац), „Велики затон” (Мајданпек) и ПЗ „Слога” из Доњег Милановца. Укупан број професионалних рибара износи 504. Највећи број рибара лови рибу мрежама, бубњевима, струковима и удицама.

За сточарство у околини Мајданпека још су карактеристична ниска улагања, слаб квалитет стоке, високи трошкови производње, лоше организована служба ВО, недовољан продор савремене технологије и слаба могућност улагања у заједничку производњу — кооперацију са индивидуалним произвођачима. Последњих година месне власти предузеле су низ мера да унапреде сточарство. При том треба посебно истаћи да је даљи напредак сточарства у мајданпечкој комуни могућ једино уз услов интеграције постојећих пољопривредних задруга и стварање једне крупне и финансијски јаке пољопривредне организације. На тај начин створиле би се веће могућности за интензивнија улагања у сточарство не само на друштвеном него и приватном сектору.

На територији комуне Жагубица газдинства држе 610 коња, 11.756 говеда, 58.376 оваца и 14.161 свињу. Најразвијеније сточарске

гране су овчарство и говедарство. Највећи број оваца држе газдинства у к. о. Суви До (9.680), Лазница (9.686) и Жагубица (8.472); најмање у к. о. Медвеђица (427) и Брезница (649). У регионалном распореду говеда к. о. међусобно се разликују. Узрок томе лежи у неједнаким условима за држање говеда. Просечан број говеда у појединим к. о. на територији комуне креће се од 76 до 1863. Најмањи број говеда има к. о. Медвеђица — 76, а највећи к. о. Лазница — 1863. Према подацима Републичког завода за статистику СРС у комуну Жагубица поједине к. о. имају од 2—149 коња и 57—2940 свиња.

У комуну Жагубица, где на 1 км² живи 27,7 становника и 80% становништва бави сточарством, између 1965. и 1968. год. у кооперацији је одгајено око 2850 јунади, 306 крава и 1409 оваца. У 1970. год. укупна производња говеђег меса износила је 1.100.000 кг. Иако је овчарство значајна привредна грана, још увек је екстензивна (400, 1, 18—19). Преко 100 оваца држе само Љубиша Јосифовић из Сувог Дола и Петар Милојковић из Жагубице; остала газдинства најчешће имају од 30—50 оваца.

Регионални размештај стоке на територији комуне Жагубица у пролеће 1971. год. (312)

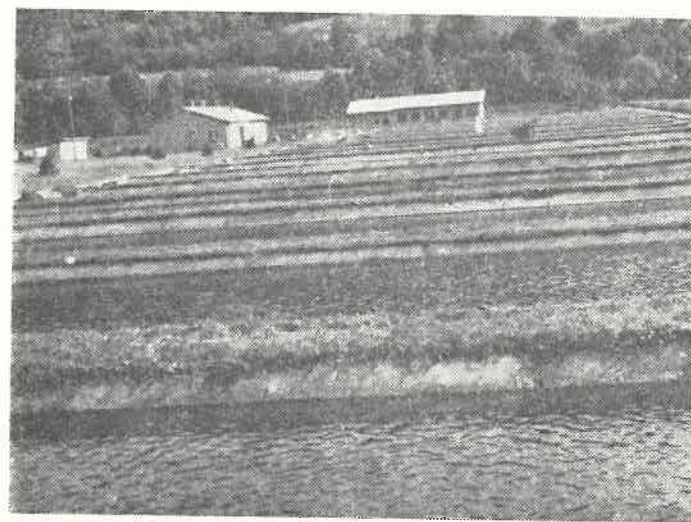
Насеље	Коњи	Говеда	Овце	Свиње
Суви До	65	1.113	9.680	1.147
Сигет	5	411	2.207	375
Селиште	5	295	1.608	518
Рибаре	18	490	1.702	624
Осаница	121	1.239	5.699	745
Милатовац	28	667	1.840	1.103
Милановац	3	248	1.340	186
Медвеђица	2	76	427	57
Лазница	92	1.863	9.686	2.940
Крупаја	6	432	2.920	665
Крепољин	28	1.309	3.598	1.251
Јошаница	34	780	2.798	906
Изварица	6	433	2.167	512
Жагубица	149	1.450	8.472	1.876
Вуковац	44	476	1.690	560
Брезница	2	191	649	156
Близнак	2	283	1.888	540

Око 80% власника овчијег сточног фонда из комуне Жагубица изјављује стоку на испашу у Бељаницу, Бусовачу, Речку и Буду. Највећи број оваца изјављују газдинства из Сувог Дола. Један број газдинстава удружује овце и заједнички их држи преко целог лета у „планини“. Обично сточни фонд удружују по 5—10 газдинстава. Један удружени буљук оваца најчешће броји 200—250 брава. У „планини“ сваки бач музе сву стоку по реду који се утврђује на дан формирања бачије. Ред и дужина муже једног бача утврђује се према броју и млечности оваца. У почетку се овце на бачијама музу три

пута дневно, док касније само изјутра и увече. Једна овца је просечно тешка око 40 кг, даје до 2 кг вуне и 35—40 литара млека за време лактације. Од помуженог млека прави се познати „хомољски сир“, који је због одличног квалитета веома тражен на тржиштима у земљи. У лето 1972. год. сир у Жагубици је продаван по 15 нових динара за 1 кг.

И свиње газдинства из комуне Жагубица изјављују у жиробабу. Око Велике Госпође најчешће по неколико газдинстава удруже свиње и изјављују на жиробабу у Бук, Крњу Јелу или Мајданпечке шуме. У жиробаби свиње обично остају док не падне снег.

После другог светског рата стоку на бачијама или у жиробабама обично су чували изнајмљени чобани. Међутим, сада се за овај посао обично ангажују стари људи из реда удружених власника стоке, јер се многи пољопривредници из ове комуне налазе на привременом раду у иностранству. Само у 1969. и 1970. год. из комуне Жагубица отишло је на рад 309 радника. Од тога броја 206 радника се пре одласка у иностранство бавило сточарством. Највећи број ових некадашњих сточара сада ради у Француској, Аустрији и Немачкој (400, 9).

Сл. 4. — Пастрмски рибњак у Жагубици

Из Жагубице, привредног средишта истоимене комуне, у време доношења привредне реформе стока је извожена у све веће градове Југославије. Највећи новчани приход сељачка газдинства остваривала су тада од продаје стоке. И касније у структури прихода из пољопривреде доминантно место је заузимало сточарство. У деветој години после увођења комуналног система у структури откупа пољопривредних производа стока је по својој вредности учествовала

са 69,8%; остатак од 30,2% отпадао је на млеко и друге пољопривредне производе.

Године 1972. Жагубичани су крупну стоку извозили у Грчку и Италију, док ситну — овце и свиње већим делом продавали на домаћим тржиштима. У априлу, мају и јуну 1972. год. на кланици у Жагубици је заклано за извоз око 22.216 јагњета, 1.823 прасета и 397 јунади.

На територији к. о. Жагубица налази се један од већих пастрмских рибака у Југославији („Млава”). Он је почео са пастрмском производњом 30. IV 1967. год. Рибака има једно мрестилиште са 25 малих басена капацитета 2 милиона јаја пастрмке, 90 за узгој млађи до 3 месеца, 35 за тов рибе и два базена за држање матичне рибе. Базени за узгој млађи имају површину 295 м², тов рибе 10.860 м², док за држање матичне рибе са одводним каналима 3.210 м². Укупна површина рибака без мрестилишта износи 14.365 м².

Пастрмски рибака „Млава” изграђен је у изворишном делу реке Млаве, чије су биолошке и хемијске особине воде погодне за одгој пастрмки. Рибака има релативно велику површину у односу на количину воде коју користи. Сада користи 10.000 м² узгојне површине; остатак почеће да користи од 1973. год. Управа рибака планира да инвестира 30 милиона старих динара за реконструкцију и проширење рибака. За југословенске прилике у рибаку се производи максимална количина рибе. У 1971. год. у њему је произведено близу 130.000 кг рибе.

Рибака „Млава” је пуносистеман (од икре до рибе за тов). Капацитет мрестилишта је недовољан за постојећу и планирану узгојну површину.

Још 1937. год. врело Млаве је било оплођено икром охридске пастрмке (401). Јула 1972. год. оно је било ограђено и претворено у мрестилиште. Из овог мрестилишта се врши порибљавање Млаве и других река рибаком млађи пастрмке. С обзиром да врело има повољне услове за производњу рибе у комерцијалне сврхе, рибарско предузеће „Београд” из Београда планира да преузме његово коришћење. У плану овог предузећа је да се врело користи за производњу пастрмке тешке 250—300 гр за тржиште, док порибљавање Млаве пастрмском рибаком млађи врши из сопственог мрестилишта.

БРОЈНО СТАЊЕ СТОЧНОГ ФОНДА ПРЕМА ПОСЛЕДЊЕМ ПОПИСУ

Источна Србија има релативно бројни сточни фонд. У свим насељима између Велике и Јужне Мораве на западу, Дунава на северу, долине Нишаве на југу и Бугарске на истоку налази се 28.922 коња, 307.092 говечета, 842.006 оваца и 663.984 свиње. Од тога се у Понишављу (у границама источне Србије) налази 2.547 коња, 24.086 говеда, 137.357 оваца и 30.696 свиња; Подунавља — 4.972 коња, 59.614

говечета, 170.346 оваца и 129.310 свиња; Тимочком басену — 9.024 коња, 122.431 говеда, 353.105 оваца и 197.940 свиња.

По укупном броју коња комуна Пожаревац се налази на петом месту у ужој Србији. Комуна Петровац заузима четврто место по броју свиња. Књажевац се налази на деветом месту по броју говеда и трећем по броју оваца.

РЕГИОНАЛНИ РАЗМЕШТАЈ СТОЧНОГ ФОНДА

И поред релативно брзог развоја у условима комуналног система сточарства у источној Србији још увек се карактерише неједнаким степеном развитка у појединим комунама. Ове неуједначености су последица различитих природних, производно-економских и социјалних услова за развој сточарства. Број оваца на 100 ха пољопривредног земљишта креће се од 25,32 у комуни Пожаревац до највише 160,63 у пиротској комуни. Газдинства из комуне Пирот држе највише оваца у Понишављу; најмање у границама комуне Ниш (56,21). У Подунављу, Поморављу и Тимочком басену највише оваца на 100 ха пољопривредног земљишта има у комунама Књажевац, Сврљиг, Сокобања, Деспотовац, Жагубица, Мајданпек и Кучево (110, 46—158, 63). Свиње се највише држе у комуни Ђићевац и то 146,72 на 100 ха пољопривредног земљишта, затим у комунама Жабари (140, 80) и Свилајнац (140, 64), па у сливу Раванице (138, 46). У северозападном делу источне Србије највише има коња (9, 77). Говеда се највише држе у Црници и то 48,30 на 100 ха пољопривредног земљишта.

По броју коња у односу на 100 ха пољопривредног земљишта комуна Пожаревац долази на прво место у источној Србији. У њој на сваких 100 ха пољопривредног земљишта газдинства држе 9,77 коња. У групи комуна које исто тако имају велики број коња налазе се Велико Градиште са 7,67 грла, Жабари са 7, 43, Свилајнац са 6,19 и Ниш са 6,70. На сваких 100 ха пољопривредног земљишта у Тимочком басену се држи 23,00—40,01 говеда, Поморављу 27,54—48,30, Подунављу 33,03—43,22 и Понишављу 21,84—29,13. Сем комуна Голубац, Велико Градиште, Мало Црнице, Петровац, Ражањ, Свилајнац, Алексинац, Параћин и Ђићевац где долази преко 40 говеда на 100 ха, у свим осталим овај број се углавном креће између 21,84 и 39,28. У Горњем Понишављу држе се најмање говеда — 21,84 грла на 100 ха пољопривредног земљишта.

а) Комуна према броју коња

Око 7,3% коња у СР Србији налази се у источној Србији. У Поморављу (у границама источне Србије) држи се 3,1%, Подунављу 1,3%, Понишављу 0,6% и Тимочком басену 2,3%. У 48,26% комуна

газдинства држе до 2,00 коња на 100 ха пољопривредног земљишта. Од 2,01—4,00 коња на 100 ха пољопривредног земљишта држе газдинства у 32,14% комуна, од 4,01—6,00 коња — 7,14% и преко 6,01 коња — 17,86%.

1. До 2,00 коња на 100 ха пољопривредног земљишта држе газдинства у комунама Бољевац (1,62), Бор (1,33), Жагубица (1,65), Кладово (1,31), Кучево 1,42), Мајданпек (1,32), Ражањ (0,70), Сврљиг (0,58), Сокобања (1,11), Бела Паланка (0,86), Димитровград (1,69) и Буприја (1,05);

2. Од 2,01—4,00 коња — Голубац (2,07), Деспотовац (2,21), Зајечар (2,86), Књажевац (2,13), Неготин (2,95), Петровац (3,09), Алексинац (3,07), Пирот (2,26) и Ђићевац (2,65);

3. Од 4,01—6,00 коња — Мало Црниће (4,50) и Параћин (4,86);

4. Преко 6,01 коња — Велико Градиште (7,67), Жабари (7,43), Пожаревац (9,77), Свилајнац (6,19) и Ниш (6,70).

б) Комуна према броју говеда

Преко 5% (5,3%) од укупног броја говеда у СР Србији налази се у Поморављу (у границама источне Србије), 1,3% у Понишављу, 3,2% у Подунављу и 6,5% у Тимочком басену. До 30 говеда на 100 ха пољопривредног земљишта држе газдинства у 28,57% комуна, од 30—40 говеда — 39,29% и преко 40 говеда — 32,14%. У Салашу постоји велика фарма за тов јунади капацитета 6000 комада годишње (ПА Салаш).

1. До 30 говеда на 100 ха пољопривредног земљишта држе газдинства у комунама Бољевац (23,00), Бор (26,11), Неготин (23,53), Бела Паланка (25,04), Димитровград (21,84), Ниш (29,13), Пирот (26,88) и Кладово (28,07);

2. Од 30—40 говеда — Деспотовац (39,28), Жабари (36,46), Жагубица (31,94), Зајечар (31,82), Књажевац (32,50), Кучево (33,03), Мајданпек (34,80), Пожаревац (37,64), Сврљиг (33,50), Сокобања (37,59) и Буприја (38,21);

3. Преко 40 говеда — Голубац (42,38), Велико Градиште (43,22), Мало Црниће (41,04), Петровац (40,01), Ражањ (47,65), Свилајнац (42,03), Алексинац (46,14), Параћин (48,30) и Ђићевац (43,74).

в) Комуна према броју оваца

Највећи број оваца на 100 ха пољопривредног земљишта држе газдинства у комуни Пирот (160,63); најмањи у комуни Пожаревац (25,23). До 50 оваца на 100 ха пољопривредног земљишта држе газдинства у 17,86% комуна, од 50—100 оваца у 50,00% и од 100—150 оваца

у 25,00%. У само две комуна газдинства држе преко 150 оваца — у Жагубици и Пироту (7,14%).

1. До 50 оваца на 100 ха пољопривредног земљишта држе газдинства у комунама Велико Градиште (42,25), Мало Црниће (40,07), Пожаревац (25,32), Свилајнац (41,89) и Ђићевац (45,80);

2. Од 50—100 оваца — Голубац (96,14), Бољевац (75,11), Бор (76,03), Жабари (53,18), Зајечар (80,04), Кладово (67,16), Неготин (64,73), Петровац (80,84), Ражањ (65,68), Алексинац (56,88), Димитровград (94,24), Ниш (56,21), Параћин (79,28) и Буприја (61,35);

3. Од 100—150 оваца — Деспотовац (110,46), Кучево (16,10), Мајданпек (145,49), Сврљиг (135,73), Сокобања (142,26), Бела Паланка (130,27) и Књажевац (114,91);

4. Преко 150 оваца — Жагубица (158,63) и Пирот (160,63).

г) Комуна према броју свиња

Број свиња на 100 ха пољопривредног земљишта није исти у свим комунама. Највећи број свиња на 100 ха држе газдинства у комуни Ђићевац (146,72); најмањи у комуни Димитровград (10,02). Газдинства у близу 47% (46,43%) комуна држе до 50 свиња на 100 ха пољопривредног земљишта. Само у 14,29% комуна држи се од 50—100 свиња. У многим комунама источне Србије постоје модерне фарме за узгој свиња (Зајечар и др.).

1. До 50 свиња на 100 ха пољопривредног земљишта држе газдинства у комунама Бољевац (23,42), Бор (31,77), Велико Градиште (34,25), Пирот (23,64), Жагубица (38,48), Зајечар (49,03), Кладово (35,98), Књажевац (34,19), Мајданпек (41,21), Неготин (35,24), Сврљиг (48,24), Бела Паланка (42,09) и Димитровград (12,02);

2. Од 50—100 оваца — Голубац (89,87), Кучево (59,34), Сокобања (59,42) и Ниш (64,27);

3. Преко 100 свиња — Деспотовац (118,20), Жабари (140,80), Мало Црниће (137,91), Петровац (126,75), Пожаревац (124,39), Ражањ (124,58), Свилајнац (140,64), Алексинац (129,00), Параћин (132,63), Ђићевац (146,72) и Буприја (138,46).

ЗАКЉУЧАК

Део СР Србије, у коме се налази источна Србија, иде у ред интересантнијих и у сточарском погледу значајнијих њених делова. У свом развоју овај део уже Србије доживљавао је многе промене, па је сточарство било увек условљено како природним, тако и сложеним друштвено-историјским условима. И данашња структура сто-

чарства, па самим тим и размештај појединих његових грана, у простору који заузима источна Србија зависи како од оних економско-политичких мера које социјалистичка заједница доноси, тако и од оне природне компоненте која снажно учествује у географском размештају стоке. У зависности како од физичко-географских фактора, тако и од броја стоке на 100 ха пољопривредног земљишта, друштвено-економских и историјских услова, у њој се издвајају седам сточарских реона са својим производним обележјима и то:

а) *Тимочки реон* са регионалним сточарским центром у Зајечару. У оквиру овог реона налазе се комуне Сврљиг, Књажевац, Бољевац, Зајечар, Бор, Неготин и Кладово. Од пре другог светског рата газдинства из овог реона позната су по држању „тимочког сименталца” и сврљишке овце. Задњих година, а нарочито иза доношења привредне и друштвене реформе, она поклањају све већу пажњу свињарству и тову јунади за тржиште. Највећи одгајивач рогате стоке не само у реону него и читавој источној Србији јесте ПА „Салаш” (Салаш). Још почетком 1966. год. оно је на своје поседу изградило фарму за тов јунади и свиња. У периоду од 1966—1971. год. на фарми је утовљено око 17,5 хиљада јунади у укупној тежини од преко 7.200.000 кг.

Упоредни преглед броја стоке на 100 ха пољопривредног земљишта у појединим сточарским реонима

Сточарски реон	Врста стоке			
	Коња	Говеда	Овце	Свиње
1. Тимочки	0,58—2,95	23,00—33,50	64,73—135,73	23,42—49,03
2. Нишавски	0,86—2,26	21,84—26,88	94,24—160,63	12,02—40,09
3. Јужноморавски	0,70—6,70	29,13—47,65	56,21—65,28	64,27—129,00
4. Сокобањски	1,11	37,59	142,26	59,42
5. Великоморавски	1,05—9,77	36,46—48,30	25,32—110,46	118,20—140,80
6. Голубачко-мајданпечки	1,32—1,65	31,94—34,80	145,49—158,63	38,48—59,74
7. Доњомлавско-градиштански	2,07—7,67	40,01—43,22	40,07—96,14	30,25—137,91

На сваких 100 ха пољопривредног земљишта газдинства у тимочком сточарском реону држе 0,58—2,95 коња, 23,00—33,50 говеда, 64,73—135,73 овце и 23,42—49,03 свиње.

б) *Нишавски реон* са сточарским центрима у Темској, Пироту, Димитровграду, Белој Паланци и Височкој Ржани. Обухвата к. о. у комунама Бела Паланка, Пирот и Димитровград северно од Нишаве. По својим физичко-географским условима, структури искоришћавања фонда пољопривредног земљишта, као и професионалној структури становништва овај реон је још од пре другог светског рата познат и оријентисан на сточарску производњу. Простране стално зелене површине, нарочито у брдско-планинском делу комуне Пирот, углав-

ном се користе за држање оваца и говеда. Најважнији сточарски производи су јагњад, товна јунад, качкавал и вуна. У старости од 2 месеца јагње у околини Височке Ржане је просечно тешко 15 кг и веома тражено на тржишту. Један од већих произвођача стоке за тржиште је ПИК „Сточар” (Пирот). 1972. год. он је потписао заједнички споразум са Извозно-увозним предузећем „Пољопроект” (Ниш), Пољопривредно-индустријским комбинатом из Алексинца. Производно-прехрамбеним комбинатом из Алексинца, Производно-прехрамбеним комбинатом „Житопек” (Ниш) и нишким Ветеринарским центром о унапређивању сточарства и производњи преко 20.000 јунади годишње (355, 24).

На сваких 100 ха пољопривредног земљишта газдинства у нишавском реону држе 0,86—2,26 коња, 21,84—26,88 говеда, 94,24—160,63 овце и 12,02—40,09 свиња.

в) *Јужноморавски реон* са сточарским центрима у Ражњу, Доњем Матијевцу, Алексинцу и Нишу. Заузима долину Јужне Мораве од Сталаћа до ушћа Нишаве и територију комуне Ниш северно од Нишаве. У равничарским деловима овог реона претежно је развијено говедарство и свињарство, док у „вишим пределима” овчарство. Од друштвених пољопривредних организација највећи одгајивач стоке је ПИК Алексинац. На сваких 100 ха пољопривредног земљишта газдинства држе 0,70—6,70 коња, 29,13—47,65 говеда, 64,27—129,00 свиња и 56,21—65,28 оваца.

г) *Сокобањски реон*, који обухвата к. о. у истоименој котлини и комуни. Његова пољопривреда од пре другог светског рата има сточарско-ратарски карактер. Међутим, и поред тога у њему иза ослобођења сточарство је било квалитативно слабо развијено. Од 8149 говеда, 315 коња, 75.000 оваца и 8.000 свиња колико су у 1946. год. имала газдинства ниједно није било „чисте расе”. Стога је иза ослобођења прва брига месних власти била да се сточарство квалитативно подигне на виши ниво. Још 1947. год. Среска планска комисија била је предвидела да се у том циљу подигну припусне станице у Жучковцу, Раденковцу, Сесалцу и Читлуку (363).

На сваких 100 ха пољопривредног земљишта газдинства у сокобањском реону просечно држе 1,11 коња, 37,59 говеда, 142,26 оваца и 59,42 свиње. Најразвијеније сточарске гране су овчарство и говедарство; остале гране слабије су развијене. Претежно се држи домаће шарено говече у типу сименталца. Од овога изузетак чини јужни део реона где поједина газдинства још увек држе бушу. У свињарству преовлађују домаће масне свиње („моравка”).

д) *Великоморавски реон* са сточарским центрима у Пожаревцу, Александровцу, Жабарима, Свилајнцу, Седларима, Великом Поповићу, Деспотовцу, Глоговцу, Буприји, Поповцу, Доњој Мутници, Параћину, Сикирици и Бићевцу. Обухвата долину Велике Мораве од Сталаћа до Дубравице, Ресаву, Раваницу и Црницу. У њему је претежно

развијено говедарство и свињарство. На сваких 100 ха пољопривредног земљишта газдинства држе 1,05—9,77 коња, 36,46—48,30 говеда, 25,32—110,46 оваца и 118,20—140,80 свиња. Највећи одгајивачи стоке су ПИК „Буприја” и АИК Пожаревац. Још првих година иза другог светског рата на ПД „Добричево” подигнуто је товилиште капацитета 10.000 свиња годишње.

б) *Голубачко-мајданпечки реон* са главним сточарским центрима у Кучеву, Мајданпеку, Жагубици и Доњем Милановцу. Заузима територије комуне Кучево, Мајданпек и Жагубица. На западу припадају му к. о. у јужном и источном делу петровачке комуне. У комуну Голубац углавном захвата к. о. источно од Малешева и појас поред Дунава од Брњице до Добре. Најважније сточарске гране су овчарство и говедарство. Од 1967. год. у овом реону све се више развија и рибарство. У Жагубици се производи пастрмка тешка 250—300 грама, коју тражи тржиште. Око 20% произведене рибе у рибњаку „Млава” пласира се на тржишта у СР Србији; остатак од 80% извози се у веће градске центре Словеније, Босне и Херцеговине, нарочито у Љубљану, Загреб и Сарајево. У првим годинама из оснивања рибњака риба је извожена у Немачку и Француску. У иностранство сада се извози само матична риба и нешто мало икре (Италија, Аустрија).

На сваких 100 ха пољопривредног земљишта газдинства у голубачко-мајданпечком реону најчешће држе 1,32—1,65 коња, 31,94—34,80 говеда, 145,49—158,63 овце и 38,48—59,34 свиње.

в) *Доњомлавско-градиштански реон* са сточарским центрима у Великом Градишту, Малом Црнићу, Петровцу и Голубцу. Захвата све к. о. у комунама Велико Градиште и Мало Црниће. У голубачкој комуну заузима к. о. западно од Малешева и Голубца. На југу се протеже до Петровца. У производном погледу овај реон се карактерише свињарством и говедарством; остале сточарске гране на поседима већине газдинстава слабије су развијене. На сваких 100 ха пољопривредног земљишта газдинства у појединим к. о. просечно држе 2,07—7,67 коња, 40,01—43,22 говечета, 40,07—96,14 овце и 34,25—137,91 свињу.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

1. М. Вучо: Привредна историја народа ФНРЈ (до првог светског рата), Београд, 1948.
2. Ж. В. Радосављевић: Звездан (антропогеографска проучавања), Зајечар, 1957.
3. Даница 1826. 1827. 1829. 1834. (издање о стогодишњици смрти Вука Стефановића Караџића), Београд.
4. В. Караџић: Српски рјечник, Београд, 1935 (XI).
5. С. Мијаговић: Ресава, Насеља и порекло становништва, књ. 26, Београд, 1930.
6. В. и Н. Петровић: Грађа за историју краљевине Србије (време прве владе кнеза Милоша Обреновића), књ. II (од 1821. до 1823. год.), Београд.
7. Архив Србије — Београд, КК—XXI—388.
8. Прота М. Ненадовић: Мемоари, Београд, 1867.
9. Архив Србије — Београд, ЗМП — 2547, 2561, 3271 и 3725.
10. Мих. Гавриловић: Милош Обреновић, књ. II (1821—1826), Београд, 1909.
11. Ј. Вујић: Путешествије по Србији, књ. 1, Београд.
12. В. Караџић: Историски и етнографски списи, књ. 1, Грађа за српску историју нашега времена и животи најзнатнијих поглавито овога времена, Београд, 1898.
13. Архив Србије — Београд, ЗМП — 2734.
14. А. Арсенијевић — *Баталка*: Историја српског устанка (део први), Београд, 1898.
15. М. Петровић: Финансије и установе обновљене Србије до 1842. године, књ. II, Београд, 1898.
16. Архив Србије — Београд, КК Црноречка нахија (акта из новембра 1833.).
17. Вл. Стојанчевић: Источна Србија у периоду турске окупације 1813—1832. г., Историјски часопис САН, књ. VI, Београд, 1956.
18. Архив Историјског института САНУ, ф. бр. 70.
19. Д. Јовановић: Црна Река, Гласник СУД, књ. 54, Београд, 1883.
20. Архив Србије — Београд, ЗМП — 1153.
21. Тих. Р. Борђевић: Архивска грађа за насеља у Србији (у време прве владе кнеза Милоша), Насеља и порекло становништва, књ. 22, Београд — Земун, 1926.
22. Мил. Н. Костић: Књажевац и стари књажевачки округ у прошлости и садашњости, Београд, 1933.
23. Д. Пантелић: Присаједињење „отргнутих” крајева Србије пре сто година, Братство XXVII, Београд.
24. Архив Србије — Београд, ЗМП — 1593.
25. Архив Србије — Београд, КК—XXI—1443.
26. Архив Србије — Београд, Сумарник спахијских прихода пожаревацке нахије за 1832 год. (Мин. фин. ЗТ инв. бр. 254).
27. Б. Јовановић: О шумама Србије почетком XIX века, Географски лик Србије у доба првог устанка, Посебно издање СГД, св. 32, Београд, 1954.

28. *М. Луговац*: Слив Млаве, Зборник радова Географског института САН, књ. 9, Београд, 1954.
29. Архив Србије — Београд, Тефтер чибучки (попаше), нахија гургусовачка, капетанија заглавска (368).
30. Архив Србије — Београд, КК—XXII—117, КК—1895, КК—XXI—568 и 1911.
31. Архив Србије — Београд, КК—XXI—1875, Мин. фин. П. 512/1840. и КК—XXII—114.
32. *Тих. Р. Борђевић*: Сточарска путовања (упутства, питања и одговори), Гласник географског друштва, св. 3 и 4, Београд, 1914.
33. Архив Србије — Београд, Сумарни протокол главнице и спахијског прихода, округ пожаревачки, капетаније: омољска, млавска, моравска и др. (инв. бр. 261).
34. Архив Србије — Београд, Мин. фин. ЗТ Протокол спахиског прихода парабинског округа за 1835. год. (инв. бр. 194).
35. *Ото Дубислав Пирх*: Путовања по Србији у години 1829., Београд, 1899.
36. *М. Б. Милићевић*: Краљевина Србија (Нови крајеви), Београд, 1884.
37. *Ј. Цвијић*: Метанастазичка кретања, њихови узроци и последице, Насеља и порекло становништва, књ. 12, Београд, 1922.
38. Тежак бр. 15, Београд, 1879.
39. *Свет. Љ. Гавриловић*: Најпречи начин за унапређење пољске привреде у садашњости а тиме и за повећање пореске снаге народне, Тежак бр. 1, Београд, 1887.
40. *П. Томић*: Сточарство, Гласник Етнографског музеја, св. 31—32, Београд, 1969.
41. *М. Луговац*: Неготинска Крајина и Кључ, Зборник радова САН LXII — Географски институт књ. 15, Београд, 1959.
42. *М. Костић*: Алексиначка котлина, Зборник радова Географског института „Јован Цвијић”, књ. 22, Београд, 1969.
43. *Б. Дакић*: Слив Јовановачке реке, Зборник радова Географског института САН, књ. 15, Београд, 1959.
44. *Б. Дакић*: Слив Црнице, Зборник радова САН XLVII — Географски институт, књ. 11, Београд, 1955.
45. *К. Поповић*: Пут лицејских питомаца по Србији године 1863., Београд, 1867.
46. *М. Б. Милићевић*: Кнежевина Србија, Београд, 1876.
47. *В. Карић*: Стање индустрије у Србији, Отаџбина, књ. 17, Београд, 1888.
48. *Љ. Јовановић*: Млава, Српски етнографски зборник, књ. V, Београд, 1903.
49. Тежак бр. XIV, Београд, 1888.
50. *С. Тројановић*: На Копаонику, Отаџбина, књ. 19, Београд, 1888.
51. *Ј. Цвијић*: Антропогеографски проблеми Балканског Полуострва, Насеља српских земаља, књ. I, Београд, 1902.
52. *П. Томић*: Бачије у Карпатској области, јужно од Дунава, са освртом на бачију уопште, Гласник Етнографског музеја, св. 30, Београд, 1968.
53. Тежак бр. 10, Београд, 1879.
54. *Љ. Балгић*: Бачијање, Тежак бр. 45 и 46, Београд, 1894.
55. *М. Ризнић*: Подаци о пољопривреди у срезу моравском округу пожаревачког, Тежак VII, Београд, 1888.
56. С пута у црноречком и крајинском округу, Тежак св. VII, Београд, 1882.
57. Тежак бр. 17, Београд, 1893.
58. Из среза рамског у округу пожаревачком, Тежак бр. XI, Београд, 1887.
59. *М. Т. Станојевић*: Заглавак, Антропогеографска проучавања, Насеља српских земаља, књ. IX, САН, Београд, 1913.
60. Тежак бр. 29 и 30, Београд, 1894.

61. *М. Милојевић*: Развитак земљорадње и њене карактеристике у источној Србији, Зборник радова Географског института „Јован Цвијић”, књ. 23, Београд, 1970.
62. Управа државне статистике: Статистички годишњак краљевине Србије, књ. 12, Београд, 1913.
63. Извештај о раду Одељења за пољску привреду и пољопривредних установа у 1907. год., Извештаји поднесени министру народне привреде о раду на унапређивању домаће привреде у 1907. год., Београд, 1908.
64. Тежак бр. 34, Београд, 1900.
65. Извештај о раду шумарског одељења, Извештаји поднесени министру народне привреде о раду на унапређивању домаће привреде у 1907. години, Београд, 1908.
66. Рад секције за сточарство Српског пољопривредног друштва, Тежак бр. 25, Београд, 1901.
67. *М. Савић*: Наша индустрија, занати, трговина и пољопривреда (VIII део), Сарајево, 1930.
68. Архив Србије — Железник, Главна управа за пољопривреду НРС — IX — плански сектор — 7149/49.
69. Архив Србије — Железник, Главна управа за пољопривреду НРС — X — управа за сточарство — 40.119/48; плански сектор — III — строго поверљиво — 939/50.
70. Архив Србије — Железник, Мин. пољ. НРС — ф. — кабинет — пов. 31/50.
71. Архив Србије — Железник, Мин. пољ. НРС — IV — одељење за сточарство — 44.359/46.
72. Архив Србије — Железник, Главна управа за пољопривреду НРС — III — оператива I—9732/III—2/51.
73. Архив Србије — Железник, Главна управа за пољопривреду НРС — управа за научно — истраживачки рад и унапређење пољопривреде — пов. 21.368/49; IX — плански сектор — 5486/49 и 2300/49.
74. Архив Србије — Железник, Планска комисија — Ф III—11.685/50.
75. Прва оријентациона пројекција привредног и друштвеног развоја среза Зајечар у периоду 1964 — 1970. (Архив Основне привредне коморе Зајечар, 1964).
76. Информација о досадашњим резултатима на унапређивању пољопривредне производње у брдско-планинском подручју и мере за даље проширење акција (Архив Основне привредне коморе Зајечар, 1967).
77. Пољопривреда и прехрамбена индустрија — могућности развоја у периоду 1964. — 1970. год. (Архив Основне привредне коморе Зајечар, 1963.).
78. *П. Томић*: Сточарство, Гласник Етнографског музеја, св. 15, Београд, 1962.
79. *М. Луговац*: Сточарство и сточарски живот на Бељаници, Кучају и Ртњу, планинама источне Србије, Гласник Етнографског института САН, књ. IX, Београд, 1961.
80. *Д. Бојанић—Лукач*: Турски пописи и насеља Неготинске крајине у XV и XVI веку, Развитак, бр. 6/69; *Д. Бојанић—Лукач*: Један рани канун за владе смедеревског санџака, Весник Војног музеја, бр. 11—12, Београд, 1966.
81. *М. Луговац*: Привредно-географске прилике и саобраћајне везе у доба Првог устанка Србије, Географски лик Србије у доба Првог устанка, Посебно издање СГА, св. 32, Београд, 1954.
82. *Г. Грђић*: Развој привреде Србије и Војводине од ослобођења Турака, Производне снаге НР Србије, Економски институт НРС, Београд, 1953.
83. Споменик СКА XXIII, Београд, 1894.
84. *К. С. Протић*: Путовање кроз Србију 1719 и 1720. год., Отаџбина, књ. 22, Београд, 1889.
85. *Б. Перуничкић*: Сеоски потеси у Србији, Зборник радова Географског института „Јован Цвијић”, књ. 19, Београд, 1964.

86. Тежак бр. 32 и 33, Београд, 1894.
86. Тежак бр. 32 и 33, Београд, 1894.
87. Тежак бр. 10, Београд, 1879.
88. *М. С. Филиповић*: Село у Србији крајем 18 и почетком 19 века, Географски лик Србије у доба Првог устанка, Посебно издање СГА, св. 32, Београд, 1954.
89. *Ј. Цвијић*: Балканско полуострво и јужнословенске земље, књ. I, Београд, 1922.
90. *Д. Јовановић*: Из Тимочке крајине (Књажевачки округ), Гласник СУД, књ. 70, Београд, 1889.
91. *Т. П. Вукановић*: Производне снаге Србије у доба првог српског устанка (1804—1813), Врањски гласник, књ. 17, Врање, 1968.
92. Споменик СКА XII, Београд, 1893.
93. *К. Протић*: Ратни догађаји из првог српског устанка под Карађорђеом (1804—1813), Годишњица Николе Чушића, књ. XIII, Београд, 1893.
94. *Е. Челебија*: Путописи (одломци о југословенским земљама), Сарајево, 1957.
95. *Драг. М. Павловић*: Аустриска владавина у северној Србији (од 1718—1739), Београд, 1901 (из LXII и LXIV Гласа СКА).
96. Српски етнографски зборник СКА, књ. XXXVII, Београд — Земун, 1926.
97. Архив Србије — Београд, Сумарник спахијских прихода, округ црноречки, капетанија вражогрначка (264).
98. Архив Србије — Београд, ЗМП — 3381.
99. *Д. Поповић*: Србија и Београд (од пожаревачког до београдског мира), Београд, 1950.
100. *А. П. Ивановић*: Описание окружија крајинског, Гласник друштва србске словесности, св. V, Београд, 1853.
101. Архив Србије — Београд, КК — XXXVI — 48.
102. *М. Костић*: Белопаланачка котлина (друштвено-географска проучавања), Посебна издања Географског института „Јован Цвијић”, књ. 23, Београд, 1970.
103. *Д. Пантелић*: Београдски пашалук пред први српски устанак (1794—1804), Посебна издања САН, књ. CXLVI, Одељење друштвених наука књ. 57, Београд, 1949.
104. *К. Костић*: Грађа за историју српске трговине и индустрије, Споменик СКА LXVI, Земун, 1926.
105. Архив Србије — Београд, КК — XXII — 61 и КК — XXI — 634.
106. Архив Србије — Београд, ЗМП — 4374 и 4377; Тежак бр. 46, Београд, 1900 (363).
107. Тежак бр. 46, Београд, 1900.
108. Архив Србије — Београд, КК — XXI — 36; ЗМП — 2617, 2622, 4204 и 2707.
109. Архив Србије — Београд, ЗМП — 2997, 4005 и 3969; КК — XXI — 436.
110. *М. Лекић*: Етнолошка грађа у Поречком деловодном протоколу, Гласник Етнографског музеја, св. 30, Београд, 1968.
111. Архив Србије — Београд, КК—XXI—1713 и ККXIX—421.
112. Архив Србије — Београд, ЗМП—3502.
113. *Б. Дробњаковић*: Путевима наше земље, Београд, 1952.
114. *М. Б. Милићевић*: Поменик знаменитих људи у српскога народа новијег доба, Београд, 1888.
115. *М. Костић*: Привредне прилике Ниша и околине у старије турско доба, Привредни гласник, бр. 3, Ниш, 1960, 28; *К. Н. Костић*: Стара српска трговина и индустрија (Београд, 1924) 2, 5.
116. *М. З. Влајинац*: Из путописа Ханса Дерншвама 1553—55. год., Братство XXI, Београд, 1927.
117. *М. Костић*: Нишка котлина, Зборник радова Географског института „Јован Цвијић”, књ. 21, Београд, 1967.

118. *В. Винавер*: Један србијански трговачки тефтер XVIII века, Историјски часопис (Орган Историјског института САН) књ. XI, Београд, 1961.
119. *К. Костић*: Пирот, Гласник српског географског друштва, св. 1—2, Београд, 1912.
120. *Ј. Шобић*: Пиротско њилимарство и његове везе са Истоком, Гласник Етнографског музеја, Београд, 1958.
121. *Г. Видановић—Сазда*: Висок, Посебна издања Географског института САН, књ. 6, Београд, 1955.
122. *М. Станојевић*: Зајечар у прошлости и садашњости, Зборник прилога за познавање Тимочке крајине, књ. I, Београд, 1929.
123. Архив Србије — Београд, Тефтер чибучки (попаше), нахија гургусовачка, капетанија заглавска (368).
124. Архив Србије — Београд, Тефтер чибучки (попаше), нахија гургусовачка, капетанија тимочка (369).
125. Белешке др Брауна из српских земаља од године 1669, Споменик СКА IX, Београд, 1891.
126. *Франц Ксавер Пожорни*: Војно-географски опис источне Србије и једног дела Бугарске из 1784 год., Развитак бр. 1, Зајечар, 1971.
127. *Ф. Г. Вингер*: Каква треба да буде железничка саобраћајна политика Србије, као копча између средње Европе и Истока, Отаџбина, књ. 19, Београд, 1888.
128. *С. Тројановић*: Негдашња привреда и путеви у српским земљама поглавито на Копанику, Београд, 1902.
129. Архив Србије — Београд, ЗМП—1959, 1983, 4390, 3633, 1839 и 2207.
130. Споменик СКА XXIV, Београд, 1894.
131. Отаџбина, књ. 22, Београд, 1889.
132. *Мих. Гавриловић*: Милош Обреновић, књ. III, Београд, 1912.
133. Архив Србије — Београд, КК—XXX—1278, 1369, 1415, 1567 и 1276.
134. Архив Србије — Београд, КК—XXX—1030; ЗМП—3207 и 2189.
135. *К. Н. Костић*: Домаће животиње као транспортна средства у Српским земљама за турско времена, Гласник географског друштва, св. 3 и 4, Београд, 1914.
136. Отаџбина, књ. 21, Београд, 1889.
137. Архив Србије — Београд, Тефтер куповине коња 1832. (ЗМП); ЗМП—374 и КК—XXI—1937.
138. *М. Милићевић*: Кнез Милош у причама, Београд.
139. Архив Србије — Београд, КК—XXI—411, 650, 556, 684 и 760.
140. Архив Србије — Београд, КК—XXI—955; КК—XXVI—127; ЗМП—2549, 3009, 3395 и 2363.
141. *Вл. Стојанчевић*: Кнез Милош и источна Србија (1833—1838), Посебна издања САН (Одељење друштвених наука књ. 26), Београд, 1957.
142. Архив Србије — Београд, КК—XXI—382 и 407.
143. Архив Србије — Београд, ЗМП—2411, 2207 и 2413.
144. Архив Србије — Београд, ЗМП—1958; КК—XXX—382, 525, 904, 1007, 1192 и 1225.
145. Архив Србије — Београд, ЗМП—4232.
146. Извештај о раду одељења за трговину, радиност и саобраћај, Извештаји поднесени министру народне привреде о досадашњем раду на унапређењу домаће привреде и мерама за даљи рад у томе правцу, Београд, 1907.
147. Један конзулски извештај о Србији г. 1837., Споменик СКА XVII, Београд, 1892.
148. Србија у години 1834 (Писма грофа Боале Конта), Споменик СКА XXIV, Београд, 1894.

149. Споменик СКА XVII, Београд, 1892.
150. *С. Мијаговић*: Етнографске белешке из Левча, Темнића, Белице и Ресаве, Гласник Етнографског музеја, књ. XX, Београд, 1957.
151. Архив Србије — Београд, КК—XXII—147 б.
152. *И. Пчелар*: Окружие Краинско, Гласник друштва српске словесности, св. IX, Београд, 1857.
153. Пастрмка, Тежак, бр. 31, Београд, 1890.
154. Архив Србије — Београд — МФ — 80|1840.
155. Архив Србије — Београд, ЗМП—2228.
156. *М. Петровић*: Бердапски риболови у прошлости и садашњости, Српски етнографски зборник, књ. LVII, Београд, 1941.
157. *Ст. Новаковић*: Законски споменици српских држава средњег века, Београд, 1912, 771; *Летопис 1847*, IV. 53; *М. Петровић*: Бердапски риболови у прошлости и садашњости, Српски етнографски зборник, књ. LVII, Београд, 1941, 48, 55—56.
158. Архив Србије — Београд, Протокол од наплаћивања Бумрука од риба (ЗМП—7068).
159. Архив Србије — Београд, МФ—ПФ I Ред. бр. 1/851.
160. Тежак бр. 9, Београд, 1879.
161. *Ст. Новаковић*: Град Вишеслав и Видинска област, Годишњица Николе Чупића, књ. V, Београд, 1883.
162. *Дим. Јосимовић*: Рибе у Србији, Тежак бр. XVIII, Београд, 1888.
163. Тежак бр. 32 и 33, Београд, 1893.
164. Архив Србије — Београд, ЗМП—4344, 2580, 3154 и 2666.
165. Архив Србије — Београд, ЗМП—3087, КК—XXI—402 и ЗМП—1153.
166. *М. Ризнић*: Подаци о пољопривреди у срезу млавском округу пожаревачког, Тежак бр. VI, Београд, 1888.
167. Тежак бр. 8, Београд, 1898.
168. Предео Нишаве и Горњег Тимока, Тежак бр. 1, Београд, 1887.
169. Архив Србије — Београд, Државни Совет 1864 ПН бр. 268.
170. Извештај о педесетогодишњем раду Шумадиског Обласног Кола Јахача „кнез Михаило“ у Крагујевцу (1889—1939), Крагујевац.
171. *В. Борђевић*: Моје министровање, успомене и белешке, Отаџбина, књ. 25, Београд, 1890.
172. *В. Карић*: Привредно стање у Србији, Отаџбина, књ. 16, Београд, 1887.
173. Архив Србије — Београд, МУД—1844 бр. 4393 (XIII—110); МФ—ПФ IV₁ Ред. бр. 1/850.
174. *С. Мачаја*: Црноречки округ, Гласник СУД, књ. 23, Београд, 1892.
175. *С. Поповић*: Путовање по новој Србији (1878 и 1880), Београд, 1950.
176. Извештај о стању пољско-привредном у кнежевини Србији за месец октобар 1873. год., Тежак бр. 3, Београд, 1873.
177. *Ј. Драгашевић*: Планине по Хомољу, Летопис Матице српске 1874, Нови Сад, 1874.
178. Допис са Мироча, Тежак бр. 10, Београд, 1876.
179. *В. Карић*: Србија, Београд, 1888.
180. *А. фон. Стефани*: Стање трговине у Србији у год. 1888-ој, Отаџбина, књ. 23, Београд, 1889.
181. Извештај о трговини у Србији у годинама 1885—86., поднет Министарству спољних послова Вел. Британије од посланства те државе у Србији, Отаџбина, књ. 17, Београд, 1888.
182. Тежак бр. 26, Београд, 1893.
183. Тежак бр. 21, Београд, 1879.

184. Трговина Србије у 1886. години, Отаџбина, књ. 17, Београд, 1888.
185. Привредна и трговинска Србија, Тежак бр. 41, Београд, 1890.
186. Економско стање у Горњем Тимоку, Тежак бр. 50, Београд, 1892.
187. *Драг. К. Јовановић*: Предео Копаника, Жупе и једног дела Поморавља (економска студија), Тежак бр. 19 и 20, Београд, 1893.
188. Тежак бр. 1, Београд, 1874.
189. *М. В. Смиланић*: Географско-привредни односи Црне Реке и Тимочке Крајине, Годишњица Николе Чупића, књ. XX, Београд, 1900.
190. *С. Тројановић*: Старинска јела и пића, Српски етнографски зборник, књ. II, Београд, 1896.
191. О нашем сирџу, Тежак бр. 14, Београд, 1895.
192. Тежак бр. VIII, Београд, 1882.
193. Привредна и трговинска Србија, Тежак бр. 40, Београд, 1890.
194. Тежак бр. 25, Београд, 1900.
195. *Б. Јовановић*: Сићевачка клисура, пећине, дупке и поткапине, Отаџбина, књ. 29, Београд, 1891.
196. Тежак бр. XI, Београд, 1888.
197. *Свет. Гавриловић*: Црна Река у погледу сточарском, Тежак бр. 23, Београд, 1892.
198. Наше свиларство, Тежак бр. 2, Београд, 1874.
199. Тежак бр. 2, Београд, 1874 (9); *В. Борђевић*: Моје министровање, успомене и белешке, Отаџбина, књ. 25, Београд, 1890 (288); Тежак бр. 7, Београд, 1898 (68); Тежак бр. 20, Београд, 1892 (190); Тежак бр. 23, Београд, 1892 (223); Тежак бр. 36, Београд, 1892 (359); Тежак бр. 21 и 22, Београд, 1892 (210).
200. Тежак бр. 10, Београд, 1900.
201. Управа државне статистике: Статистички годишњак краљевине Србије, књ. 5, Београд, 1904.
202. Тежак бр. 1, 2 и 3, Београд, 1902.
203. Тежак бр. 16, Београд, 1890 (127); Тежак бр. 20, Београд, 1892 (190); Тежак бр. 11 и 12, Београд, 1898 (74).
204. *Н. Вучо*: Привредна историја Србије (до првог светског рата), Београд, 1955; *В. Карић*: Привредно стање у Србији, Отаџбина, књ. 26, Београд, 1887 (673).
205. *Вл. Јовановић*: Статистички преглед нашег привредног и друштвеног стања, Гласник СУД, књ. 50, Београд, 1881.
206. *В. Борђевић*: Моје министровање, успомене и белешке (финансије и привреда), Отаџбина, књ. 26, Београд, 1890.
207. Тежак бр. 14, Београд, 1894 (122); Тежак бр. 13, Београд, 1892 (123); Тежак бр. 1 и 2, Београд, 1894 (13); Тежак бр. 14, Београд, 1894 (26); Тежак бр. 9 и 10, Београд, 1898 (77); Тежак бр. 33 и 34, Београд, 1898 (267) и Тежак бр. 3, Београд, 1869 (31).
208. Тежак бр. 26, Београд, 1894.
209. *А. Грандо*: Србија на париској изложби, Тежак бр. 39, Београд, 1900.
210. Тежак бр. 15 и 16, Београд, 1892.
211. Тежак бр. 6, Београд, 1894.
212. Тежак бр. 42, Београд, 1900.
213. *Лаз. Р. Јовановић*: Мере за унапређивање земљорадње и сточарства, Тежак бр. 2, Београд, 1888.
214. *Мил. Вучковић*: Из околине Пожаревца, Тежак бр. VIII, Београд, 1888.
215. Тежак бр. XII, Београд, 1888.
216. Тежак бр. 21, Београд, 1900.
217. Тежак бр. 13, Београд, 1900.

218. Попис домаће стоке у краљевини Србији 31. децембра 1895. год., Статистика краљевине Србије књ. XI, Београд, 1898.
219. *П. Томић*: Опште напомене о привреди у Горњој Ресави, Гласник Етнографског музеја, св. 25, Београд, 1962.
220. Извештаји о раду одељења за пољску привреду и ветеринарство, Извештаји поднесени министру народне привреде о досадашњем раду на унапређењу домаће привреде и мерама за даљи рад у томе правцу, Београд, 1907.
221. *М. Миладиновић*: Пожаревачка Морава, Насеља и порекло становништва, књ. 25, Београд, 1928.
222. Тежак бр. 46, Београд, 1900.
223. Срески воћни расадници у 1907. години, Извештаји поднесени министру народне привреде о раду на унапређењу домаће привреде у 1907. години, Београд, 1908.
224. Тежак бр. 7, Београд, 1901.
225. Извештај о школи за винодеље и воћарство, Извештаји поднесени министру народне привреде о раду на унапређењу домаће привреде у 1907. год., Београд, 1908.
226. Извештаји Пољопривредних станица за 1907. годину, Извештаји поднесени министарству народне привреде о раду на унапређењу домаће привреде у 1907. години, Београд, 1908.
227. Извештаји поднесени министру народне привреде о досадашњем раду на унапређењу домаће привреде и мерама за даљи рад у томе правцу, Београд, 1907.
228. Један осврт на пиротску изложбу, Тежак бр. 27, Београд, 1901.
229. Тежак бр. 26, Београд, 1901.
230. Тежак бр. 30, Београд, 1901.
231. Извештај о раду Управе Државног сточарског завода у Добричеву, Извештаји поднесени министру народне привреде о раду на унапређењу домаће привреде у 1907. години, Београд, 1908.
232. Тежак бр. 27, Београд, 1901.
233. *Ј. Дедијер*: Сточарске зоне у планинама динарске системе, Гласник географског друштва св. 3 и 4, Београд, 1914.
234. *Г. Видановић—Сазда*: Видлич—Забрђе, Посебна издања Географског института САН, књ. 15, Београд, 1960.
235. Извештај Одељења за трговину, радиност и саобраћај, Извештаји поднесени министру народне привреде о раду на унапређењу домаће привреде у 1907. години, Београд, 1908.
236. Тежак бр. XX, Београд, 1888.
237. Извештај о раду и стању Српског Пољопривредног Друштва — Подружнице Сићевачке у минулој 1900. години, Тежак бр. 10 (прилог), Београд, 1901.
238. Извештај Одељења за шумарство, Извештаји поднесени Министру народне привреде о раду на унапређењу домаће привреде у 1907. години, Београд, 1908.
239. Тежак бр. 30, Београд, 1900.
240. Год. краљ. Срба, Хрвата и Словенаца за 1926. год., Београд, 1926.
241. *К. Јовановић*: Неготинска Крајина и Кључ, Насеља и порекло становништва, књ. 29, Београд, 1940.
242. *С. Милојевић*: Тимочки Басен (географска скица), Споменница стогодишњице ослобођења Тимочке Крајине (1833—1933), Београд, 1933.
243. *Н. Аранђеловић*: Развој млекарства у зајечарском срезу, Развитак, бр. 2, Зајечар, 1962.
244. Архив Србије — Железник, Жељушка млекарско-сточарска и живинарска задруга (Рег. бр. 65).

245. Архив Србије — Железник, Горњо гламска набављачка и Горњо гламска сточарска задруга (рег. бр. 40 и 41).
246. *Ж. Најдановић*: Задругарство у Тимочној крајини, Споменница стогодишњице ослобођења Тимочке Крајине (1833—1933), Београд, 1933.
247. *М. Барјактаревић*: Петрово село и живот његових становника, Гласник Етнографског музеја, св. 22—23, Београд, 1960.
248. *М. Станојевић*: Тимок, Насеља и порекло становништва, књ. 29, Београд, 1940.
249. *П. Јовановић*: Бања, Насеља и порекло становништва, књ. 17, Београд, 1924.
250. *А. Лазић*: Економски центри Хомоља и Звижда, Гласник географског друштва, св. XIV, Београд, 1928.
251. *А. Лазић*: Природа и привредни извори Хомоља, Гласник географског друштва, св. XXVI, Београд, 1940.
252. Министарство пољопривреде и исхране: Статистика пољопривредне производње у Србији и Банату, Београд, 1940.
253. *Д. Лапчевић*: Србија у бројевима (I део), Београд, 1929.
254. Риболов у Тимочној Крајини, Споменница стогодишњице ослобођења Тимочке Крајине (1833—1933), Београд, 1933.
255. *Јов. Д. Јовановић*: Особености Кладова и његове околине, Београд, 1938.
256. *М. Милошевић*: Неколико података о риболову на средњем току Пека, Гласник Етнографског музеја, књ. 14, Београд, 1939.
257. Архив Србије — Железник, Моравска пчеларска задруга (Рег. бр. 125).
258. Архив Србије — Београд, Главна управа за пољопривреду НРС — XV — управа за воћарство и виноградарство — 2641/48.
259. *П. Томић*: Допунско привређивање, Гласник Етнографског музеја, св. 31—32, Београд, 1969.
260. *П. Томић*: Лов и пчеларство, Гласник Етнографског музеја, св. 28—29, Београд, 1966.
261. Пољопривреда и прехрамбена индустрија — могућности развоја у периоду 1964—1970. год. (Архив Основне привредне коморе, Зајечар, 1963).
262. Архив Србије — Железник, Главна управа за пољопривреду НРС — III — одељење за сточарство — 93/45 и 1383/45; Мин. пољ. НРС — IV — одељење за сточарство — 32185/46; Мин. пољ. НРС (кабинет) — 53/47.
263. Наш живот, бр. 11 и 12, Зајечар, 7. VII 1945.
264. Архив Србије — Железник, Главна управа за пољопривреду НРС — III — одељење за сточарство — 9182/45.
265. Архив Србије — Железник, Главна управа за пољопривреду НРС — III — одељење за сточарство — 1079/45 и 14881/45; IX — планско одељење — 7852/47; ПС — 1049/50 (инв. бр. 99298/49).
266. Наш живот, бр. 15, Зајечар, 1946.
267. Архив Србије — Железник, Главна управа за пољопривреду НРС — III — одељење за сточарство — 1489/47.
268. Архив Србије — Железник, Главна управа за пољопривреду НРС — III — оператива I — 4059/51.
269. Архив Србије — Железник, Министарство пољопривреде НРС 1945—1949. (перспективни план инвестиција).
270. Архив Србије — Железник, Главна управа за пољопривреду НРС — III — одељење за сточарство — 22840/45.
271. Наш живот, бр. 9, Зајечар, 25. VI 1946.
272. Архив Србије — Железник, Главна управа за пољопривреду НРС — IX — планско одељење — 47831/47.
273. Наш живот, бр. 2, Зајечар, 14. I 1950.

274. Архив Србије — Железник, Главна управа за пољопривреду НРС — IX — планско одељење — 57027/47.
275. Архив Србије — Железник — Главна управа за пољопривреду НРС — III — одељење за сточарство — 54403/47.
276. Архив Србије — Железник, Мин. пољ. НРС 1945 — 1949 (извештај о утроше-ним кредитима из Фонда за обнову пољопривреде 1946.).
277. Архив Србије — Железник, Главна управа за пољопривреду НРС — IX — планско одељење — 18230/47.
278. Архив Србије — Железник, Министарство пољопривреде НРС—КА—126/47.
279. Архив Србије — Железник, Главна управа за пољопривреду НРС — Анализа извршења плана са стањем на дан 20. августа и прогнозом стања на дан 30. IX 1948. уз ст. пов. 231/48.
280. Архив Србије — Железник, Главна управа за пољопривреду НРС — X — управа за сточарство — ПОВ—3751/48.
281. Архив Србије — Железник, Главна управа за пољопривреду НРС — III — одељење за сточарство — 6364/45.
282. Архив Србије — Железник, Главна управа за пољопривреду НРС — X — управа за сточарство — ПОВ—13372/48, 5268/49, 10289/49 и 10652/49.
283. Архив Србије — Железник, Главна управа за пољопривреду НРС — III, — плански сектор — СП — 1115/50.
284. Архив Србије — Железник, Планска комисија — фас. XII — 11727/50.
285. Архив Србије — Железник, Главна управа за пољопривреду НРС — III, — плански сектор — СП — 1125/50.
286. Архив Србије — Железник, Планска комисија — фас. XII — 11727/50.
287. Архив Србије — Железник — Планска комисија — фас. XII — 11734/50.
288. Архив Србије — Железник, Планска комисија — фас. XII — 11736/50.
289. Архив Србије — Железник, Главна управа за пољопривреду НРС — III, — плански сектор — СП — 8268/50.
290. *С. Пецињачки*: Основни подаци о Браничеву и Тимочкој крајини из 1720. год., Развитак, бр. 2, Зајечар, 1971.
291. Архив Србије — Железник, Главна управа за пољопривреду НРС — III — одељење за сточарство — 16287/46.
292. Архив Србије — Железник, Главна управа за пољопривреду НРС — III — управа за сточарство — 575/47.
293. Архив Србије — Железник, Главна управа за пољопривреду НРС — III — одељење за сточарство — 35793/48.
294. *Д. Далевих*: Значај и организација сточарских фарми, Пољопривреда, бр. 4, Београд, 1949.
295. *Љ. Вељковић*: Питање сточарства у сељачким радним задругама и помоћ органа власти и пољопривредних стручњака, Пољопривреда, бр. 7—8, Београд, 1948.
296. Статистички уред НРС: Претходни резултати пописа стоке 31. I 1949. год., Београд, 1949.
297. Архив Србије — Железник, Главна управа за пољопривреду НРС — X — управа за сточарство — 40666/48.
298. Архив Србије — Железник, Главна управа за пољопривреду НРС — ПОВ — IX — 5363/48, 9023/48 и 9062/48.
299. Архив Србије — Железник, Планска комисија — Ф III — 11685/50 (Сусретни перспективни план сточарства 1949 — 1951).
300. *М. Милојевић*: Свидајнац, Жабари и Пожаревац, Прилог привредној географији комуна у Поморављу, Зборник радова Географског института „Јован Цвијић”, књ. 21, Београд, 1967.
301. Архив Србије — Железник, Планска комисија — Ф III — 11686/50.

302. Архив Србије — Железник, Главна управа за пољопривреду НРС — IX — 14160/48.
303. Савезни завод за статистику: Попис стоке, живине и кошница 1950, Београд, 1952.
304. Архив Србије — Железник, Главна управа за пољопривреду НРС — III — оператива I — 2928/51.
305. *Б. Савовић*: Нека искуства из рада земљорадничких задруга у срезу Зајечар, Развитак, бр. 4—5, Зајечар, 1963.
306. *Б. Савовић*: Наша искуства из рада земљорадничких задруга у срезу Зајечар II, Развитак, бр. 6, Зајечар, 1963.
307. *С. Борћевих*: Сарадња земљорадничких задруга са индивидуалним произвођачима, Развитак, бр. 6, Зајечар, 1965.
308. *М. Крстић и В. Фирић*: Пољопривреда, Привреда Тимочке крајине, Зајечар, 1970.
309. *Ст. Костић*: Развој сточарства у Тимочкој крајини, Привредна трибина, год. I, бр. 21, Политика, 9. X 1972.
310. *С. Марковић*: Неки актуелни проблеми пољопривредне производње, Развитак, бр. 1, Београд, 1962.
311. *Н. Калиновић*: Унапређење говедарства вештачким осемењавањем крава на подручју среза Зајечар, Развитак, бр. 6, Зајечар, 1962.
312. Републички завод за статистику СРС: Први резултати пописа становништва и станова 1971. (сточни фонд по општинама и насељима), Београд, 1971. (Саопштења 76).
313. Материјал за израду перспективног плана пољопривредне производње за период 1957 — 1961. год. (Архив Народног одбора среза Неготин, 1957.).
314. Друштвени план привредног развоја општине Неготин од 1961. до 1965. год. (Архив Народног одбора општине Неготин, 1961.).
315. Друштвени план општине Неготин за 1961. год. (Архив Народног одбора општине Неготин, 1961.).
316. Друштвени план општине Неготин за 1964. год. (Архив Скупштине општине Неготин, 1964.).
317. Друштвени план општине Неготин за 1965. год. (Архив Скупштине општине Неготин, 1965.).
318. Материјал за израду перспективног плана општине Неготин за период 1964—1970. год. (Архив Скупштине општине Неготин, 1964.).
319. Остварење програма привредног и друштвеног развоја општине Неготин у периоду 1966—1970. год. (Архив Скупштине општине Неготин, 1971.).
320. Пољопривреда општине Неготин у бројкама 1965—1970. (Архив Скупштине општине Неготин, 1971.).
321. План привредног и друштвеног развоја општине Неготин за период 1971—1975. год. (Архив Скупштине општине Неготин, 1971.).
322. Друштвени план развоја општине Зајечар за период 1966—1970. год. (Архив Скупштине општине Зајечар, 1967.).
323. 27. година послератног развоја Зајечара, Привредни преглед, Београд, 10. IX 1971.
324. Анализа стања и проблеми пољопривредне производње и прехрамбене индустрије у општини Зајечар (Архив Скупштине општине Зајечар).
325. Скупштина општине Бор: Друштвено-економски преображај села борске општине у послератном периоду, Бор, 1972.
326. Друштвени план привредног и друштвеног развоја општине Бољевац за 1972. год. (Архив Скупштине општине Бољевац, 1972.).
327. Друштвено-економски развој општине Сврљиг у периоду 1971. — 1975. год. (Архив Скупштине општине Сврљиг, 1971.).
328. Политика, Београд, 4. IX 1972.

329. Архив Србије — Железник, Мин. пољ. НРС — IV — одељење за сточарство 32185/46.
330. Архив Србије — Железник, Главна управа за пољопривреду НРС — XV — управа за воћарство и виноградарство — 4970/48, 2641/48 и 192/48.
331. Архив Србије — Железник, Главна управа за пољопривреду НРС — III — оператива I — 4150/51 и 6296/51.
332. Архив Србије — Железник, Главна управа за пољопривреду НРС — III — оператива I — 89/51 и 5536/51.
333. Архив Србије — Железник, Главна управа за пољопривреду НРС — III — оператива I — 4059/51.
334. *П. Томић*: Допунско привређивање, Гласник Етнографског музеја, св. 31—32, Београд, 1969.
335. Ловно привредна основа за ловиште „Вратна“ (Архив Института за шумарство и дрвну индустрију, Београд, 1966).
336. Ловно привредна основа за ловиште „Дели Јован“ (Архив Института за шумарство и дрвну индустрију, Београд, 1966).
337. Архив Србије — Железник, Главна управа за пољопривреду НРС — XIV — управа за рибарство — 45872/49 и 48933/49.
338. Архив Србије — Железник, Главна управа за пољопривреду НРС — 10253/51.
339. Архив Србије — Железник, Главна управа за пољопривреду НРС — III — оператива I — 40913/51.
340. Концепција развоја производње и прераде млека (Архив Основне привредне коморе Зајечар, 1970).
341. *Н. Аранђеловић*: Развој млекарства у зајечарском срезу, Развитак, бр. 2, Зајечар, 1962.
342. Републички секретаријат за информације СР Србије: Могућности друштвено-економског развоја Тимочке крајине у периоду 1971—1975., Београд, 1971.
343. Архив Србије — Железник, Главна управа за пољопривреду НРС — III — оператива I — 257/51.
344. Привредни гласник, бр. 2, Ниш, 1961.
345. Привредни гласник, бр. 10, Ниш, 1960.
346. *М. Видановић*: Меринизација оваца у пиротском крају и мере за даље унапређивање овчарства, Привредни гласник, бр. 5, Ниш, 1960, 3; *Д. Божић*: Прираст јагњади сврљишке праменке и њених мелеза прве и друге генерације са мерином у условима одгајивања сврљишке овце, Привредни гласник, бр. 3, Ниш, 1961, 24.
347. Привредни гласник, бр. 3, Ниш, 1963.
348. Привредни гласник, бр. 2, Ниш, 1961.
349. Привредни гласник, бр. 5, Ниш, 1960.
350. Архив Србије — Железник, Главна управа за пољопривреду НРС — III — оператива I — 6123/51 и 8952/51.
351. *Ф. Балић*: Природне и привредне одлике Сићевачке Клисуре, Привредни гласник, бр. 10, Ниш, 1959.
352. Програм привредног и друштвеног развоја општине Ниш за 1972. год. (Архив Скупштине општине Ниш, 1972).
353. Скупштина општине Беле Паланке: Програм развоја општине Беле Паланке од 1971 — 1975., Бела Паланка, 1972.
354. Развојне могућности комуне Пирот у 1972. год. (Архив Скупштине општине Пирот, 1972).
355. *С. Бурбабић*: Организован тов јунади у југоисточној Србији, Политика, 4. IX 1972.
356. Архив Србије — Железник, Главна управа за пољопривреду НРС — X управа за сточарство — ПОВ — 10378/49 и 3751/48.

357. Архив Србије — Железник, Главна управа за пољопривреду НРС — X — управа за сточарство — ПОВ — 10427/49.
358. Архив Србије — Железник, Главна управа за пољопривреду НРС — оператива I — 10491/III—1/51.
359. Архив Србије — Железник, Главна управа за пољопривреду НРС — X управа за сточарство — ПОВ — 10287/49.
360. Архив Србије — Железник, Главна управа за пољопривреду НРС — III₅ — плански сектор — строго поверљиво — 1205/50.
361. Архив Србије — Железник, Главна управа за пољопривреду НРС — III₅ — плански сектор — строго поверљиво — 1068/50.
362. Развој кооператних односа у пољопривреди општине Алексинац (Архив Скупштине општине Алексинац).
363. Архив Србије — Железник, Мин. пољ. НРС — VI — одељење за планирање — 41948/46.
364. Архив Србије — Железник, Главна управа за пољопривреду НРС — III — оператива I — 9789/51.
365. Архив Србије — Железник, Главна управа за пољопривреду НРС — III — одељење за сточарство — 1127/45.
366. Програм привредног и друштвеног развоја општине Светозарево до 1970. год. (Архив Скупштине општине Светозарево), 3,29; Предлог друштвеног плана општине Светозарево за 1963. год. (Архив Скупштине општине Светозарево), 43,44.
367. Нацрт друштвеног плана развоја општине Ђуприја у периоду 1966—1970. (Архив Скупштине општине Ђуприја, 1966).
368. План развоја привреде и друштвених служби општине Параћин у 1972. год. (Архив Скупштине општине Параћин, 1972), 4, 6, 7; Средњорочни план привредног и друштвеног развоја општине Параћин до 1975. год. (Архив Скупштине општине Параћин, 1972), 15, 21, 22, 23.
369. Архив Србије — Железник, Главна управа за пољопривреду НРС — III — оператива I — 8673/51 и 5480/51.
370. Нацрт друштвеног плана развоја општине Ражањ за период 1971 — 1975. год. (Архив Скупштине општине Ражањ, 1971).
371. Архив Србије — Железник, Главна управа за пољопривреду НРС — X — управа за сточарство — ПОВ — 3751/48; План унапређивања пољопривреде среза деспотовачког за период 1952—1962., 6, 7, 9—10.
372. Нацрт друштвеног плана развоја привреде и друштвених делатности општине Деспотовац за 1972. год. (Архив Скупштине општине Деспотовац, 1972.).
373. Архив Србије — Железник, Главна управа за пољопривреду НРС — III — одељење за сточарство — 15820/45, 24200/45 и 2493/46.
374. Прилог друштвеном плану привредног развоја општине Свилајнац за период од 1957. до 1961. године (Архив Народног одбора општине Свилајнац, 1956).
375. *М. Милојевић*: Искористићавање земљишта за пољопривреду у комуни Свилајнац, Зборник радова Географског института »Јован Цвијић«, књ. 19, Београд, 1964.
376. Архив Србије — Железник, Главна управа за пољопривреду НРС — III₅ — плански сектор — строго поверљиво — 1250/50.
377. Друштвени план развоја општине Свилајнац у периоду 1971. — 1975. год. (Архив Скупштине општине Свилајнац, 1971).
378. Оцена реализације програма привредног и друштвеног развоја општине Свилајнац у периоду 1966. — 1970. год. (Архив Скупштине општине Свилајнац, 1971).
379. *П. Томић*: Сточарство, Гласник Етнографског музеја, св. 28—29, Београд, 1966.

380. Кретања привреде општине Жабари за период 1966. — 1970. (Архив Скупштине општине Жабари, 1972).
381. Архив Србије — Железник, Главна управа за пољопривреду НРС — X управа за сточарство — ПОВ — 6836/49 и 10227/49.
382. Архив Србије — Железник, Главна управа за пољопривреду НРС — оператива I — 8538/51.
383. Документациони материјал уз нацрт друштвеног плана привредног развоја на подручју среза Пожаревац за период 1961. — 1965. год. (Архив Завода за план НО среза Пожаревац, 1961).
384. Достигнути ниво и оквирне могућности развоја општине Пожаревац у периоду 1966. — 1970. год. (Архив Скупштине општине Пожаревац, 1966).
385. Друштвени план развоја општине Пожаревац за период 1971. — 1975. год. (Архив Скупштине општине Пожаревац, 1972).
386. Извештај о пољопривредној производњи у комүни Пожаревац на првој специјализованој конференцији ССРН (Архив скупштине општине Пожаревац).
387. Преднацрт друштвеног плана развоја општине Пожаревац за период 1971. — 1975. год. (Архив Скупштине општине Пожаревац, 1972).
388. Социјалистичка пољопривреда, бр. 5, Београд, 1952.
389. Општинска статистичка документација, бр. 26, Београд, 1966.
390. Информација о актуелним проблемима пољопривреде (Архив Скупштине општине Пожаревац, 1972).
391. Архив Србије — Железник, Главна управа за пољопривреду НРС — III — оператива I — 6957/III — 4/51 и 42145/51.
392. Архив Србије — Железник, Главна управа за пољопривреду НРС — XIV — управа за рибарство — 5231/49, 12703/49, 16841/49 и 22103/49.
393. Архив Србије — Железник, Главна управа за пољопривреду НРС — XIV — 53755/49.
394. Архив Србије — Железник, Главна управа за пољопривреду НРС — XIV — 30246/49 и 48410/49; ДС — 1 — строго поверљиво — 17731/49.
395. Архив Србије — Железник, Главна управа за пољопривреду НРС — XIV — 64013/49.
396. Архив Србије — Железник, Главна управа за пољопривреду НРС — XIV — ПОВ — 10599/49 и 11863/49.
397. Архив Србије — Железник, Главна управа за пољопривреду НРС — III — оператива I — 6361/III — 4/51 и 10038/III — 4/51.
398. Извод из предлога средњорочног плана развоја општине Кучево од 1971. — 1975. год. (Архив Скупштине општине Кучево, 1972).
399. Друштвени план развоја општине Голубац за период од 1971. — 1975. год. (Архив Скупштине општине Голубац, 1972).
400. Друштвени план развоја општине Жагубице за период 1971. — 1975. год. (Архив Скупштине општине Жагубица, 1971).
401. Архив Србије — Железник, Главна управа за пољопривреду НРС — XIV — ПОВ — 11863/49.
402. Савезни завод за статистику: Попис пољопривреде 1960., књ. I, Београд, 1964.
403. Подаци о стању сточарства у комунама В. Градиште, Пирот, Сврљиг, Мајданпек, М. Црниће и Књажевац добијени су од Скупштина општина и анкетирањем на терену.
404. М. Милојевић: Искоришћавање земљишта у к.о. Велики Поповић (у рукопису).

Résumé

MIROSLAV D. MILOJEVIC

DÉVELOPPEMENT ET CARACTÉRISTIQUES DE L'ÉLEVAGE
DANS LA SERBIE DE L'EST

A l'époque féodale déjà, la Serbie de l'Est représentait une région importante d'élevage et de forêts dans les Balkans. Plus tard aussi, vu les conditions socio-politiques qui y régnaient et grâce à la base abondante d'affouragement qu'elle offrait, les économies paysannes de cette partie de la Serbie s'occupaient, pendant toute la période du féodalisme, surtout d'élevage de bestiaux. Vers la fin du XVIIIe siècle, les troupeaux passaient trois quarts de l'année en libre pâture et le bétail était le plus souvent de race domestique. A la veille de la proclamation du Hatti-chérief, dans les parties nord et nord-ouest de la région, les porcs étaient »la véritable et la plus grande fortune du peuple«. En 1867, dans la région de Timočka krajina, il y avait environ 4801 têtes de bétail sur 1000 habitants et elle occupait, sous ce rapport, la seconde place en Serbie.

Vers la fin du XIXe siècle dans les régions de collines et de montagnes, autour de sources puissantes se trouvaient de nombreuses bergeries où paissaient jusqu'à 1200 moutons. A partir de l'année 1882, lorsqu'on a commencé à fabriquer à Visoko le fameux fromage dit »kačkavalj de Stara Planina«, certains commerçants de cette localité investissaient leurs entiers capitaux dans l'établissement des fromageries. Un nombre considérable de ménages paysans gardaient alors, depuis le mois de mai jusqu'au mois d'octobre, leurs troupeaux en commun. Généralement vers le milieu de mai, de 10 à 35 et plus de ménages associaient les brebis à lait et menaient paître les troupeaux »dans la montagne«. Dans le département de Knjaževac, ces troupeaux mélangés comptaient jusqu'à 500—1200 têtes de bétail.

Au commencement du XXe siècle plus de 45 p. 100 de ménages dans le département de Morava, outre le gros bétail, élevaient aussi le menu bétail. Moins de 40 p. 100 de tels ménages il y avait aux départements de Pirot et de Požarevac. Aux départements de Krajina, de Niš et de Timok ce pourcentage s'élevait à 40—45. Plus de 30 p. 100 de tous les ménages aux départements de Niš et de Pirot possédaient toutes les espèces du gros et du menu bétail.

En 1902 il y avait à Dobričevo l'Institut d'Élevage, dont le but principal était l'avancement de l'élevage des chevaux; il avait trois sections.

Par l'intermède de la station de sélection à Ljubičevo et des associations hippiques les autorités cherchaient à introduire les types de cheval de selle et de cheval de trait léger dans les plaines et les régions de collines, tandis que le type de cheval de somme était destiné aux régions de montagnes. En 1906 seulement l'Institut de Dobričevo a acquis 85 juments de reproduction. Il importait également des étalons de la Turquie, de la France et de l'Autriche-Hongrie.

A la veille de la Première guerre mondiale l'élevage dans les parties ouest et nord-ouest de la Serbie de l'Est atteignait graduellement le niveau de l'élevage dans l'Europe Centrale; dans les autres régions il était moins développé. Dans la région de Stig et dans le bassin de la Morava les ménages élevaient pour la plupart des bêtes à cornes, des porcs et des chevaux. Les alentours de la ville de Knjaževac étaient renommés par l'élevage de moutons et de chèvres.

Jusqu'à l'année 1906 il y avait des agences de commerce pour l'exportation du bétail et des produits de l'élevage de la Serbie de l'Est et de la Serbie entière à Genève, Alexandrie, Braïla, Salonique, Varna et l'agence privé de Miloš Stevanović à Berlin. En cette même année fut formé le projet d'établir ces agences dans tous les centres importants de commerce à l'étranger. En 1907 furent fondées les nouvelles agences à Londres, Anvers, Athènes, Gênes et dans l'île de Malte. En outre, à Alexandrie fut nommé un vice-consul, dont la tâche consistait à agir en vue de développer le commerce en direction de l'Égypte, et la représentation de la Banque d'Exportation à Salonique fut transformée en Agence de commerce royale serbe.

Après la Première guerre mondiale furent prises une série de mesures en vue d'avancer l'élevage au point de vue qualitatif et quantitatif. La plus grande attention fut prêtée à la fixation des races et espèces du bétail, à l'attribution des licences et des primes aux animaux reproducteurs, à l'organisation des expositions du bétail et des produits d'élevage des éleveurs exemplaires et à l'introduction des herd-books. En vue d'atteindre une augmentation de production dans l'élevage de bovins on a importé, à la charge des réparations, les bovins de la race de Simmental. Entre 1934 et 1937 seulement, les facteurs compétents dans le bassin du Timok ont importé de la Suisse, pour les besoins des éleveurs des districts de Timok, de Boljevac, de Zaječar et de Krajina 10 taureaux et 7 vaches. Dans cette période de temps les ménages paysans mêmes de la région de Timočka krajina importaient les animaux reproducteurs. C'est à cette importation du bétail de race qu'il faut attribuer la formation, dans l'intervalle entre les deux guerres, aux environs de Negotin, de Zaječar, de Knjaževac et de Boljevac, d'un fonds solide du bovin tacheté domestique, appartenant selon son type à la race de Simmental et les caractères prononcés pour une haute production du lait.

De 1918 à 1941 on fabriquait, dans la Serbie de l'Est, par des méthodes les plus variées, de nombreuses espèces de fromages, en utili-

sant le lait de vaches et le lait de brebis. Parmi ces différents fromages particulièrement renommés étaient le fromage dur valaque dit »brnza«, »knjaževački tucanik«, »fromage jeune« et le fromage blanc serbe en tranches. Aux environs plus larges de Zaječar les producteurs les plus renommés des fromages en tranches de qualité étaient les ménages aux localités de Krivi Vir, de Planinica, de Bulinovac, de Bučje et de Trnjane. La laiterie de Vražogrnce possédait les installations les plus modernes pour la fabrication des produits de lait dans le bassin de Timok. La capacité de ses installations en 1932 se montait à 2—3 mille litres de lait par jour. La coopérative laitière à Žagubica produisait le beurre d'une particulièrement bonne qualité. Avant la Première guerre mondiale déjà cette coopérative avait remporté le deuxième prix au concours organisé par la Société agricole serbe.

Entre les deux guerres mondiales la Serbie de l'Est était connue par l'élevage du bétail pour l'exportation. De Knjaževac on exportait de 70—90 wagons de boeufs par an, 900—1300 de porcs gras, de 8—12 wagons de brebis et béliers et de 55—65.000 peaux de menu bétail. Pirot, avec 40 wagons par an, occupait la première place dans l'exportation du fromage à pâte ferme, dit »kačkavalj«.

Après la libération en 1945, les conditions économiques et autres conditions favorables ont rendu possible une augmentation du volume de l'élevage ainsi que l'amélioration de la qualité de ses produits. Avec l'appui matériel des autorités populaires locales et des organisations agricoles du secteur socialiste, les ménages des producteurs individuels passent de plus en plus de l'élevage dans les pâturages à l'élevage d'étable. Ils s'y orientent le plus souvent vers l'élevage et l'engraissement du bétail en coopération avec les organisations agricoles du secteur socialiste. Ces dernières années, grâce aux facilités créées par la réforme économique et sociale qui ont établi les nouveaux rapports socio-économiques et offert autres conditions pour un développement intensif de l'élevage, les ménages dans le bassin de la Nišava, dans la partie orientale de la région de Donja Morava et la partie supérieure du bassin de la Velika Morava élèvent le bétail le plus souvent en coopération avec les combinats agricoles.

En fonction des facteurs physico-géographiques ainsi que du nombre de bestiaux par 100 ha de terrains agricoles, des conditions socio-économiques et historiques, on distingue dans la Serbie de l'Est sept régions d'élevage, chacune avec ses caractères particuliers en ce qui concerne la production. Ce sont:

a) La région de Timok avec le centre régional d'élevage à Zaječar. Dans le cadre de cette région sont situées les communes de Svrljig, Knjaževac, Boljevac, Zaječar, Bor, Negotin et Kladovo. Avant la Deuxième guerre mondiale déjà, les ménages de cette région ont été connus comme éleveurs de »Simmental de Timok« et de moutons de Svrljig. Ces dernières années, particulièrement après la proclamation de la réforme économique et sociale, ils prêtent une attention de plus

en plus grande à l'élevage de porcs et à l'engraissement des veaux pour le marché. Le plus grand éleveur des bêtes à cornes, non seulement dans la région, mais aussi dans l'entière Serbie de l'est est l'Exploitation agricole »Salaš« (dans la localité homonyme). Au commencement de l'année 1966 déjà elle avait bâti dans le cadre de sa propriété une ferme spécialisée pour l'engraissement des veaux et des porcs. Dans la période de 1966 à 1971 on avait engraisé dans cette ferme environ 17,5 mille de veaux dont le poids total dépasse 7,200.00 kg.

Sur chaque superficie de 100 ha de terrains agricoles de la région d'élevage de Timok on élève de 0,58—2,95 chevaux, de 23,00—33,50 bovins, de 64,73—135,73 moutons et de 23,42—49,03 porcs.

b) La région de Nišava, avec les centres d'élevage à Temska, Pirot, Dimitrovgrad, Bela Palanka et Visočka Ržana. Elle comprend les territoires des communes de Bela Palanka, Pirot et Dimitrovgrad au nord de la Nišava. Par ses conditions physico-géographiques, la structure de l'exploitation du fonds de terrains agricoles, ainsi que par la structure de la population, cette région était, avant la Deuxième guerre mondiale déjà, orientée vers l'élevage. Les vastes superficies sous verdure permanente, particulièrement dans la partie montagneuse et accidentée de la commune de Pirot sont utilisées principalement comme pâturage pour les moutons et les bovins. Les produits d'élevage les plus importants sont les agneaux, les veaux engraisés, le fromage kačkavalj et la laine. A l'âge de deux mois, les agneaux aux environs de Visočka Ržana atteignent déjà le poids moyen de plus de 15 kg, et pour cette raison ils sont très recherchés sur le marché. Un des producteurs importants du bétail pour le marché est le Combinat Agricole-Industriel »Stočar« à Pirot. En 1972 il a signé un accord avec l'Entreprise d'Exportation-Importation »Poljopromet« à Niš, avec le Combinat Agricole-Industriel d'Aleksinac, le Combinat pour la Production des Produits Alimentaires »Žitopek« à Niš et le Centre vétérinaire de Niš, relatif à l'avancement de l'élevage et à la production de plus de 20.000 veaux engraisés par an.

Sur chaque superficie de 100 ha de terrains agricoles les ménages dans la région de Nišava élèvent de 0,86—2,226 chevaux, de 21,84—26,88 bovins, de 94,24—160,63 moutons et de 12,02—40,09 porcs.

c) La région de la Morava du Sud avec les centres d'élevage à Ražanj, Donji Matijevac, Aleksinac et Niš. Elle occupe la vallée de la Morava du Sud depuis Stalać jusqu'à l'embouchure de la Nišava et le territoire de la commune de Niš au nord de la Nišava. Dans les parties plates de cette région sont pour la plupart développés l'élevage de bovins et l'élevage de porcs, tandis que dans les parties situées aux hautes altitudes il prédomine l'élevage de moutons. Parmi les organisations agricoles du secteur socialiste le plus grand éleveur de bestiaux est le Combinat Agricole-Industriel Aleksinac. Sur chaque superficie de 100 ha de terrains agricoles les ménages élèvent de 0,70—6,70 chevaux, de 29,13—47,65 bovins, de 64,27—129,00 porcs et de 56,21—65,28 moutons.

d) La région de Sokobanja comprend le bassin et la commune homonymes. Son agriculture, d'avant la Deuxième guerre mondiale déjà, est caractérisée par l'élevage et la culture des champs et des prés. Malgré cela, pourtant, l'élevage y était, après la libération, d'une pauvre qualité. De 8149 têtes de gros bétail, de 315 chevaux, de 75.000 têtes de moutons et de 8.000 porcs qui étaient, en 1946, en possessions des ménages agricoles aucun n'appartenait à la race pure. C'est pourquoi, après la libération, le premier souci des autorités locales consistait à élever l'élevage à un niveau supérieur. En 1947 déjà, la Commission du Plan de l'arrondissement a prévu à cet effet l'établissement des stations de monte à Žučkovac, Radenkovac, Sesalac et Čitluk.

Sur chaque superficie de 100 ha de terrains agricoles les ménages dans la région de Sokobanja élèvent en moyenne 1,11 chevaux, 37,59 bovins, 142,26 moutons et 59,42 porcs. Les branches d'élevage les plus développées sont l'élevage de moutons et l'élevage de bovins; les autres branches sont considérablement moins développées. On élève pour la plupart la race domestique de bovins tachetés appartenant au type de Simmental. La partie méridionale de la région est une exception sous ce rapport, car les ménages particuliers y élèvent encore les bovins de la race »buša«. Dans l'élevage de porcs il prédomine la race domestique de porc gras dite »moravka«.

e) La région de la Grande Morava (Velika Morava) avec les centres d'élevage à Požarevac, Aleksandrovac, Žabari, Svilajnac, Sedlari, Veliki Popović, Despotovac, Glogovac, Čuprija, Popovac, Donja Mutnica, Paraćin, Sikirica et Čičevac. Elle comprend la vallée de la Grande Morava depuis Stalać jusqu'à Dubravica, ensuite Resava, Ravanica et Crnica. Dans la région sont surtout développés l'élevage de bovins et l'élevage de porcs. Sur chaque superficie de 100 ha de terrains agricoles les ménages élèvent de 1,05—9,77 chevaux, de 36,46—48,30 bovins, de 25,32—110,46 moutons et de 118,20—140,80 porcs. Les plus grands éleveurs de bestiaux sont le Combinat Agricole-Industriel Čuprija et le Combinat Agricole-Industriel Požarevac. Dans les premières années qui suivirent la Deuxième guerre mondiale on a bâti dans l'Exploitation Agricole Dobričevo un centre d'engraissement dont la capacité est de 10.000 porcs par an.

f) La région de Golubac-Majdanpek avec les principaux centres d'élevages à Kučevo, Majdanpek, Žagubica et Donji Milanovac. Elle occupe les territoires des communes de Kučevo, de Majdanpek et de Žagubica. A l'ouest elle comprend également certains territoires situés dans les parties sud et est de la commune de Petrovac. Dans la commune de Golubac elle englobe principalement les territoires à l'est de Maleševo et la zone qui s'étend le long du Danube depuis Brnjica jusqu'à Dobra. L'élevage de moutons et l'élevage de bovins sont les branches d'élevage les plus importantes. A partir de 1967 il se développe de plus en plus dans cette région aussi la pêche. A Žagubica on élève les truites qui atteignent le poids moyen de 250—300 g et qui sont

fort recherchées sur le marché. Environ 20 p. 100 de poissons élevés dans le vivier »Mlava« sont placés sur les marchés dans la RS de Serbie; le reste de 80. p. 100 est exporté dans les grands centres urbains de la Slovenie, de la Croatie et de la Bosnie-Herzégovine, surtout à Ljubljana, Zagreb et Sarajevo. Dans les premières années après la fondation du vivier les poissons étaient exportés en Allemagne et en France. Actuellement on n'exporte à l'étranger que les poissons de reproduction et les oeufs du poisson (Italie, Autriche).

Sur chaque superficie de 100 ha de terrains agricoles les ménages dans la région de Golubac-Majdanpek élèvent le plus souvent de 1,32—1,65 chevaux, de 31,94—34,80 bovins, de 145,49—158,63 moutons et de 38,38—59,34 porcs.

g) La région de *Donja Mlava-Gradište* avec les centres d'élevage à Gradište, Malo Crniće, Petrovac et Golubac. Elle comprend le territoire entier des communes de Veliko Gradište et de Malo Crniće. Dans la commune de Golubac elle englobe les territoires situés à l'ouest de Maleševo et de Golubac. Au sud elle s'étend jusqu'à Petrovac. Au point de vue de sa production, cette région est caractérisée par l'élevage de porcs et l'élevage de bovins; les autres branches d'élevage sont très peu développées sur les propriétés de la plupart des ménages. Sur chaque superficie de 100 ha de terrains agricoles les ménages dans les communes particulières élèvent en moyenne de 2,07—7,67 chevaux, de 40,01—43,22 bovins, de 40,07—96,14 moutons et de 34,25—137,91 porcs.